

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ JEAN BODIN**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

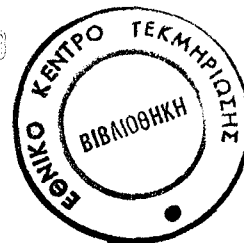
υποστηριζόμενη από την :

Αγγελική Θ. Συνοδινού

ΑΘΗΝΑ, 1998

ΚΟΕ: 8119
ΝΟ: 11146

1998

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ JEAN BODIN

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

υποστηριζόμενη από την :

Αγγελική Θ. Συνοδινού

ΑΘΗΝΑ, 1998

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, δεν υποδηλοί την αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα. Ν. 5843 άρθρο 202 παρ. 3.

Στη μνήμη
του αείμνηστου Καθηγητή
Α.Αντωνακόπουλου

Στην πραγματοποίηση της παρούσας διατριβής, με βοήθησαν πολλοί δάσκαλοι, συνάδελφοι και φίλοι. Χάρη στην ουσιαστική συμπαράσταση τους, η μελέτη αυτή απέκτησε υπόσταση και ολοκληρώθηκε. Θα ήθελα λοιπόν, να εκφράσω και από τη θέση αυτή τις πιο θερμές μου ευχαριστίες σε όλους εκείνους που θυσίασαν το χρόνο τους, κατέθεσαν την εμπειρία τους και προσέφεραν τις γνώσεις τους προκειμένου να με βοηθήσουν να φέρω σε πέρας αυτή την εργασία.

Ευχαριστώ τα μέλη της τριμελούς επιτροπής Ειρήνη Πατρικίου, Κοσμά Ψυχοπαίδη και Μανώλη Αγγελίδη γιατί εκτός απ' όλα τα παραπάνω, μ' εμπιστεύτηκαν και κατέθεσαν τη θετική εισηγητική έκθεση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Μέρος Πρώτο

A) ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ BODIN.

B) ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ
J. BODIN ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ.

Μέρος Δεύτερο

A) Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

B) ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Γ) Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΥΝΟΟΥΜΕΝΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟΝ J.
BODIN.

Δ) Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΚΑΤΑ
ΤΟΝ JEAN BODIN.

E) ΑΠΟΛΥΤΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ουμανισμός της Αναγέννησης δεν διεύρυνε απλώς τον τομέα των πνευματικών ενδιαφερόντων με τη συστηματική αναδρομή στις αρχαίες ελληνικές, ρωμαϊκές, εβραϊκές και αραβικές πηγές, αλλά προέβαλε και την ανάγκη να υπάρξει παράλληλα με την κριτική εναντίον του μεσαιωνικού δογματισμού, και μια κριτική και αντικειμενική έρευνα των ίδιων των αρχαίων πηγών, κυρίως των ελλήνων φιλοσόφων και ειδικά του Αριστοτέλη, που είχαν αλλοιωθεί από τη μεσαιωνική σχολαστική, και τη δογματική της καθολικής εκκλησίας.

Η ευρωπαϊκή Αναγέννηση σηματοδοτεί την ανάδυση ενός νέου ορθολογισμού· ήταν μια Αναγέννηση πνευματική, καλλιτεχνική, οικονομική, κοινωνική και πολιτική ενός νέου κόσμου, του ευρωπαϊκού κόσμου, και όχι μια δογματική νεκρανάσταση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.¹

¹ Βλ. και L. Kofler, *Συμβολή στην Ιστορία της Αστικής Κοινωνίας*, Μετ. Τ.Κονδύλης, Κάλβος, Αθήνα 1978, τομ. Α., σ.162, όπου παρατηρείται : «... η αναγεννησιακή ιδεολογία έχει μονάχα στην ορολογία και στη μορφή ορισμένες ομοιότητες με την αρχαία ιδεολογία που τιμά· όμως δεν έχει καμιά ομοιότητα με τον πραγματικό αρχαίο κόσμο των ιδεών που κρύβεται κάτω απ' αυτή τη μορφή».

Είναι λοιπόν εύλογο ότι κύριο θέμα της πολιτικής σκέψης της Αναγέννησης, ήταν η φύση της κυριαρχίας και της κρατικής εξουσίας του υπό εκκόλαψη εθνικού συγκεντρωτικού μοναρχικού κράτους. Το καινούργιο δε που έφεραν αυτές οι έρευνες για την πολιτική επιστήμη, ήταν οι ρεαλιστικές αντιλήψεις για το αντικείμενό της, για την κυριαρχία και για τη φύση της νομιμοποίησης της εξουσίας. Διαπιστώνεται μια αναγέννηση του ελεύθερου φιλοσοφικού, πολιτικού και κοινωνιολογικού στοχασμού από τον XIV και XV αιώνα με τον Ιμπν Χαλντούν (1332-1406), μεγάλο ιστορικό, και έναν από τους ιδρυτικούς στοχαστές της κοινωνιολογίας στον αραβικό κόσμο, τον Πλήθωνα Γεμιστό (1353-1455), πρόδρομο της δυτικής Αναγέννησης, ιδίως στον τομέα της φιλοσοφίας και των οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών ιδεών στο Βυζάντιο, τον Ιταλό Marsilius (1280-1343) στη Γαλλία. Ειδικότερα, ο Marsilius είναι εκείνος που πρώτος πρόβαλε την ιδέα της γέννησης του κράτους, ως αποτέλεσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου και διατύπωσε την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας ή πιο συγκεκριμένα της νομιμοποίησης της κρατικής μοναρχικής εξουσίας με βάση τη λαϊκή κυριαρχία εναντίον της πολιτικοθεολογικής εξουσίας του Πάπα². Παρατηρούμε λοιπόν ότι η έννοια της κυριαρχίας

² Βλ. και U.Cerroni, *Η Πολιτική Σκέψη*, μετ. Μπ.Λυκούδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1972, Τομ. Β, σσ. 150-171, όπου ανθολογία

βρέθηκε στο κέντρο των κοινωνικοπολιτικών αναζητήσεων και πριν ακόμα την Αναγέννηση. Τέλος οι έρευνες αυτές που αναφέρονταν στην έννοια της κυριαρχίας και στη φύση της κρατικής εξουσίας, συνεχίστηκαν από τον Machiavelli (1469-1527) και τον J. Bodin (1530-1596), τους τελευταίους μεγάλους πολιτικούς διανοητές της Αναγέννησης.

Ο Μακιαβέλι έθεσε τις επιστημονικές βάσεις της πολιτικής, προσδιορίζοντας με ακρίβεια το αντικείμενό της και οριοθέτησε την ανεξαρτησία της τονίζοντας με έμφαση τη διαφορά της από τη φιλοσοφία, τη θεολογία, την ηθική και το δίκαιο και επομένως προβάλλοντας την επιστημονική της αυτονομία. Ακολουθώντας ο J. Bodin εμπλούτισε τον τομέα της πολιτικής, οικοδομώντας τις βάσεις της θεωρίας της κυριαρχίας, και της νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας. Ταυτόχρονα δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια νέα σχέση ανάμεσα στην πολιτική και τη φιλοσοφία του δικαίου, αφού ως νομομαθής και πολιτικός που ήταν συνέβαλε στην ενότητα της πολιτικής με το «φυσικό δίκαιο» του οποίου ήταν ένας εκ των πρώτων θεωρητικών.

Ο J. Bodin, γάλλος πολιτειολόγος, νομομαθής και πολιτικός, βουλευτής της αστικής τάξης στη συνέλευση των Γενικών Τάξεων στο

Μπλουά, υποστηρίζει στο βιβλίο του «Μέθοδος της μελέτης της ιστορίας» (1566) (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*) ότι η κοινωνία διαμορφώνεται υπό την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος, ένα εκ των στοιχείων του οποίου είναι η πολιτική εξουσία, και ότι η κοινωνία είναι το άθροισμα σχέσεων αίματος και οικονομικών δεσμών, και ακόμα ότι στην κοινωνία συντελείται πρόοδος, ενώ στη φύση κυκλική επαναστροφή. Στο βιβλίο του δε «Απάντηση στα παράδοξα» (1568 : *La réponse à Monsieur de Malestroit*) διατυπώνει τις οικονομικές του ιδέες, που άσκησαν μεγάλη επίδραση στη διατύπωση της «Ποσοτικής θεωρίας του χρήματος». Στον τομέα της ιδεολογίας υπερασπίσθηκε τη θρησκευτική ανοχή σαν μετριοπαθής καθολικός που ήταν, και στο βιβλίο του «Διάλογος μεταξύ επτά ανθρώπων» (*Colloque des Sept*) (1593), που δημοσιεύθηκε τη χρονιά του θανάτου του (1596), υποστήριξε την ιδέα της «φυσικής θρησκείας».

Στο κυριότερο όμως βιβλίο του, που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας διατριβής, «*La République*» «Έξι βιβλία για την Πολιτεία» (1576), ο J. Bodin αρνείται τη θείκη προέλευση της εξουσίας και θεμελιώνει τη θεωρία της κυριαρχίας και της συνταγματικής μοναρχίας στην αρχή της συναίνεσης των κυβερνωμένων, θεμελιώνοντας μάλιστα δικαίωμα τυραννοκτονίας και θέτοντας έτσι

τις βάσεις του consensus για τη νομιμοποίηση της εξουσίας. Μελετώντας δε την πολιτική σε συνδυασμό με την οικονομία και την κοινωνιολογία κατέληξε σε συμπεράσματα που συνδέουν τα αίτια των πολιτικών διαμαχών με προβλήματα άνισης κατανομής της ιδιοκτησίας.

Η μελέτη η οποία ακολουθεί, αποπειράται να παρουσιάσει μια κριτική ανάλυση των αρχών της πολιτικής φιλοσοφίας του Bodin, ιδιαίτερα δε των θεμάτων της λαϊκής κυριαρχίας και της νομιμοποίησης της εξουσίας, που αποτελούν τα κεντρικά ζητήματα της σκέψης του.

Μια εξέταση ορισμένων βιογραφικών στοιχείων του Bodin αναδεικνύει την στενή σχέση βιογραφίας, πολιτικής θεωρίας και ιστορίας στην περίπτωση του στοχαστή αυτού.

Ο J. Bodin γεννήθηκε στο Μποσσέ (Bauchets), προάστιο της Ανζέρ (Angers) στα 1529 ή 1530 από αστική οικογένεια. Η μητέρα του, σύμφωνα με μια μη εξακριβωμένη παράδοση, ήταν Ιουδαία καταγόμενη από την Ισπανία. Ο Jean Bodin εισήλθε το 1545 στο τάγμα των καρμελιτών μοναχών (Carmel) της γενέτειρας πόλης του, από την οποία ωστόσο απεχώρησε λόγω των συγκρούσεων που είχε με τον κηδεμόνα του Gabriel Bouveri επισκόπου της Angers. Από την Angers πήγε στο Παρίσι στο κολέγιο της Cambrai όπου παρέμεινε δύο

χρόνια και παρακολούθησε τα τμήματα του Βασιλικού Κολεγίου (Notre College de France) όπου και έμαθε Ελληνικά και Εβραϊκά.

Αργότερα, στα 1555, μετέβη στην Τουλούζη όπου φοίτησε στη διάσημη τότε, Νομική Σχολή περίπου έως στα 1561. Η πόλη αριθμούσε εκείνη την εποχή περί τους 2.500 προτεστάντες και ο Bodin κέρδισε πολύ γρήγορα την εύνοιά τους.

Ο Bodin επέστρεψε στο Παρίσι όταν εκδηλώθηκε ο πρώτος θρησκευτικός πόλεμος. Ήταν η εποχή που εγκατέλειψε την εργασία του ως βοηθός στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου. Παρέμεινε πλέον μόνον ως σύμβουλος και αφιερώθηκε στη μελέτη της ιστορίας του Δικαίου.

Ο φθόνος όμως, που προκαλούσε το γεγονός ότι ο Bodin είχε δημιουργήσει ήδη ένα όνομα, η αναμφίβολη εσωστρέφεια του χαρακτήρα του και η υπερβολική θέρμη των παθών σ' αυτούς τους ταραχώδεις καιρούς εξηγούν τις μεταπτώσεις της σταδιοδρομίας του. Αφού ξέφυγε από τη σφαγή της Καθολικής Λίγκας της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου, έγινε σύμβουλος του δούκα της Alencon και δικηγόρος του βασιλιά Ερρίκου του Τρίτου (Henri III) στη Laon. Ακολούθως εξελέγη αντιπρόσωπος του Vermandois και τοποθετήθηκε αντιπρόσωπος της τρίτης τάξης στη συνέλευση των γενικών τάξεων του Μπλουά στα 1576, όπου και ο ρόλος του εκεί είναι σημαντικός.

Αυτή την περίοδο στρέφεται εναντίον του Ερρίκου του Γ' με αφορμή την προσπάθειά του να αυξήσει τους φόρους και να επιβάλει τον καθολικισμό ως επίσημη θρησκεία του κράτους.

Μετά απ' αυτό, επανήλθε στην υπηρεσία του δούκα της Αλενζον, που έγινε δούκας της Αηζου, και τον συνόδευσε στο ταξίδι του στην Αγγλία.

Μετά το θάνατο του δούκα d' Αλενζον το 1584 επέστρεψε στη Λαδν, όπου και εγκαταστάθηκε.

Το έργο του Bodin είναι ευρύτατο όσον αφορά τα επιστημονικά περιεχόμενα και αναφέρεται στη θεωρία της φύσης, καθώς και στα φιλοσοφικά, πολιτικά, θρησκευτικά, κοινωνικά και ιστορικά προβλήματα της εποχής του. Το υπόμνημα «de la chasse d' Oppien» εγράφη στα 1555, η πραγματεία «Methodus ad facilem historiarum cognitionem» εξεδόθη το επόμενο έτος 1556. Όταν έγραφε το «Methodus» ο Bodin είχε στο μυαλό του το σχέδιο μιας συνθετικής φιλοσοφίας του Σύμπαντος. Υποστήριξε ότι η γνώση του Θεού, χωρίς την οποία δεν υπάρχει πραγματική γνώση, γίνεται καλύτερα κατανοητή, δια μέσου του ανθρώπου κατ' αρχήν και μέσω μιας μη ανθρώπινης φύσης εκ των υστέρων. Το 1568 εξεδόθη το «Réponse à Monsieur de Malestroit», ένα βιβλίο για το οποίο έχει λεχθεί ότι αποτελέσει το θεμέλιο της Πολιτικής Οικονομίας. La «Demonomanie

des sorciers», έργο με το οποίο ο J. Bodin αποδοκιμάζει τη μαγεία ως πηγή αταξίας στην πολιτεία, γράφτηκε στα 1580.

Μια φιλοσοφική συλλογή επτά ομιλιών περιέχει τις σημαντικότερες θέσεις του πάνω στη θρησκεία. Στη θρησκεία αναφέρεται και το έργο του «L' Heptaplomeron» (Le Colloquium heptaplomeres), στο οποίο μπορεί να διαβάσει κανείς τις θέσεις του για τη φυσική θρησκεία. Είναι μια απόδειξη της αποτυχίας των θρησκειών, όπως του Χριστιανισμού, του Μωαμεθανισμού, του Ιουδαϊσμού στο να δώσουν μια ικανοποιητική εξήγηση για το σύμπαν. Πρόκειται για ανάλυση η οποία εμφανίζεται ως προδρομική των μεταγενέστερων αναλύσεων του Rousseau.

Αλλά το κύριο έργο του J. Bodin είναι αυτό που τιτλοφορείται «Les six livres de la République» (τα έξη βιβλία της Πολιτείας) που εξεδόθη στο Παρίσι στα 1577 και του οποίου οι εκδόσεις διαδέχθηκαν η μία την άλλη από χρονιά σε χρονιά.

Στο πρώτο βιβλίο της «République» μελετά τους σκοπούς μιας ευνομούμενης πολιτείας, και αναλύει τη διάκριση μεταξύ της κυριαρχίας (Souveraineté) και της κυβερνήσεως (gouvernement). Στο δεύτερο βιβλίο μελετά τα τρία είδη πολιτευμάτων : Μοναρχία, Αριστοκρατία, Δημοκρατία. Το τρίτο βιβλίο αναλύει το έργο και το ρόλο που διαδραματίζουν οι σύμβουλοι και οι υπάλληλοι με ανώτατα

αξιώματα (magistrats). Το τέταρτο διαπραγματεύεται τις μεταβολές των κρατών και καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια να τις ερμηνεύσει. Το πέμπτο, ιδιαίτερα πρωτότυπο, αναφέρεται στη «θεωρία περί κλίματος». Η θεωρία αυτή, όπως είναι γνωστό, παρελήφθη δύο αιώνες αργότερα από τον Montesquieu και αναπτύχθηκε στο έργο του : «L' esprit des lois» (το πνεύμα των Νόμων).

Το έκτο βιβλίο, αφιερωμένο στο χρήμα (χρηματική κατάσταση κεφάλαιο) και στο νόμισμα, είναι η απαρχή μιας οικονομικής πολιτικής, σε σύγκριση με τις επιδιώξεις των διαφόρων μορφών της Κυβέρνησης. Το σύνολο του έργου αποτελεί συγχρόνως μία φιλοσοφία του Δικαίου και μια πραγματεία της Γαλλικής πολιτικής.

Στην παράδοση του Hobbes συνδέει την θρησκευτική ερμηνεία με την πολιτική ανάλυση, ενσωματώνοντας τα στοιχεία πίστης και προσχεδιάζοντας μια πολιτική, αντλούμενη από την Αγία Γραφή.

Τέλος, πιστός στον εμπειρισμό όσο και στις πηγές, έθεσε τα θεμέλια τόσο για την ανθρωπογεωγραφία όσο και για τη συγκριτική νομοθεσία και την κοινωνική ιστορία. Επιπλέον εμβάθυνε στο πρόβλημα της φιλοσοφίας των αριθμών, της αστρολογίας και της γεωμετρίας. Αναζήτησε μάλιστα και γεωμετρικές μορφές της δικαιοσύνης!.

Ο Bodin μέσα από το έργο του μας δείχνει το δρόμο της προόδου.

Χάρη στη συγκριτική και ιστορική μέθοδό του, το έργο του Bodin απετέλεσε πνευματική κληρονομιά, για τους μεταγενέστερους θεωρητικούς της πολιτικής κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας του Δικαίου.

Θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι ο J. Bodin υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς του κράτους τον 16ο αιώνα, ο οποίος ανέδειξε την έννοια της κρατικής κυριαρχίας, σε κεντρική έννοια της πολιτικής ανάλυσης και επέτυχε να διαφοροποιήσει την έννοια αυτή από την αυθαίρετη βούληση των εκάστοτε κρατούντων και να υπογραμμίσει τις ηθικές και κανονιστικές (φυσικοδικαϊκές) δεσμεύσεις της εξουσιαστικής δράσης. Με αυτή την έννοια, το έργο του παραμένει επίκαιρο ως τις ημέρες μας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

A. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ BODIN.

Ο Jean Bodin (1530-1596), από την έναρξη της Αναγέννησης, είναι ο πρώτος που προσδιόρισε την έννοια της «κυριαρχίας», μέσα στο βιβλίο του «La République» ως ουσιώδες και θεμελιακό στοιχείο της μοναρχικής Γαλλίας ή πιο ορθά, του γαλλικού μοναρχικού κράτους, ως ιδεατού τύπου του μοντέρνου κράτους. Έτσι οι έννοιες «Κυριαρχία», «Συγκριτικό Δίκαιο» και «Φιλοσοφία της ιστορίας», που θεμελιώνονται πάνω στη θετική (επιστημονική) γνώση των γεγονότων, συναντώνται και συνθέτουν μια νέα πολιτική σκέψη, που ανταποκρίνεται στη νέα γαλλική και ευρωπαϊκή κοινωνική πραγματικότητα του XVI αιώνα. Δηλαδή μία νέα κοινωνική οργάνωση, που προήλθε από τους θρησκευτικούς πολέμους, όπου η κεντρική μοναρχική εξουσία, κυρίως στην Αγγλία και Γαλλία, σε συμμαχία με την αστική τάξη και τους μετριοπαθείς καθολικούς συνέτριψε τους πολιτικούς και οικονομικούς φεουδαρχικούς θεσμούς και θεμελίωσε το εθνικό κράτος, με βάση την απόλυτη κεντρική μοναρχική εξουσία, που προστάτευε και εγγυόταν την ιδιοκτησία, σαν

φυσικό δικαίωμα του ανθρώπου, την ελευθερία του εμπορίου, την ελευθερία της εθνικής και παγκόσμιας αγοράς και συνεπώς την ελευθερία των θαλασσών. Στο ιδεολογικό δε επίπεδο, οι διαδικασίες αυτές συνδέθηκαν με το αίτημα της θρησκευτικής ανοχής, που ευνοούσε την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Το βασικό λοιπόν ζήτημα στη Γαλλία του XVI αιώνα, στην πατρίδα του Bodin ήταν ο ιδεολογικός και πολιτικός ρόλος της κρατικής κυριαρχίας, της συγκεντρωτικής μοναρχικής εξουσίας, που έθεσε επί τάπητος όχι μόνο την εθνική ολοκλήρωση, αλλά συγχρόνως και τη συγκέντρωση της κρατικής εξουσίας, που στη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων είχε κατακερματιστεί.

Η πολιτική φιλοσοφία του Bodin ανταποκρίνεται προς τις ιστορικές και ιδεολογικές απαιτήσεις μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας, αυτής του ευρωπαϊκού XVI αιώνα, και ειδικά της πραγματικότητας της Γαλλίας, που είχε πραγματοποιήσει την εθνική ολοκλήρωση, μέσα από τις αγριότητες, φρικαλεότητες και εθνικές ταπεινώσεις των θρησκευτικών πολέμων. Εθνική ολοκλήρωση, που οδήγησε στην κρατική συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, υπό τη μορφή της απόλυτης μοναρχίας και εναντίον των παραδοσιακών οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών θεσμών και της εξουσίας του Πάπα της Ρώμης κορυφαίου εκπρόσωπου του μεσαιωνικού κόσμου,

που άρχισε να κλονίζεται³. Αλλά παρουσιάζει και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία η οποία θέτει το πρόβλημα της κυριαρχίας ως πρόβλημα για τη φύση του κράτους στο σύγχρονο κόσμο, στον οποίο χρησιμοποιείται η έννοια του εθνικού κράτους.

Ποια ήταν όμως τα κύρια χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής και ειδικά της γαλλικής κοινωνικής πραγματικότητας, που στο έδαφός της αναπτύχθηκε η πολιτική φιλοσοφία του J. Bodin;

Εκείνο που χαρακτηρίζει τους μεσαιωνικούς χρόνους στην Ευρώπη και ειδικότερα στη Δυτική, είναι η φυσική οικονομία. Πρόκειται για ένα τύπο οικονομίας, που προσανατολίζεται γενικά, προς την αυτοτροφοδότηση, προς την απευθείας ικανοποίηση των αναγκών. Η φυσική οικονομία είναι γενικά «προεμπορική» οικονομία, είναι δηλαδή μια οικονομία χωρίς εκτεταμένη αγορά. Επομένως περιλαμβάνει παραγωγούς, που παράγουν αξίες που καταναλώνουν αυτοί, οι οικογένειές τους και ο ιδιοκτήτης της γης, ή ο φεουδάρχης ή ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής. Η φυσική οικονομία παρουσιάζει

³ - J.V.Allen, *A History of Political Thought in the XVI Century*, Ed. 3e Londres 1953.

- P. Mesnard, *L' Essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Edition 3e Paris 1968.

τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι μια οικονομία προβιομηχανική - προεμπορική, μη-χρηματική, βασικά αγροτική. Είναι μια οικονομία προβιομηχανική-προεμπορική, υπό την έννοια ότι αυτό που υπολογίζεται είναι η αξία χρήσης των προϊόντων, που καθορίζεται από συγκεκριμένες ανάγκες στοιχειώδους γενικά χαρακτήρα. Είναι μια οικονομία όχι χρηματική όχι νομισματική, πράγμα που σημαίνει ότι οι ανταλλαγές γίνονται ως ανταλλαγή φυσικών αγαθών και δεν λαμβάνουν, παρά σπάνια, μια μορφή χρηματική ή νομισματική. Υπό αυτές τις συνθήκες η φυσική οικονομία έχει ένα χαρακτήρα κλειστό, ένα χαρακτήρα φυσικής αυτάρκειας. Έτσι η φεουδαρχική οικονομία είναι ουσιαστικά μια αγροτική οικονομία με τη συνύπαρξη μιας σχετικά αναπτυγμένης βιοτεχνίας τουλάχιστο στα πρώτα της στάδια. Αν την συγκρίνουμε με τη φυσική οικονομία των πρωτόγονων αγροτικών κοινοτήτων, που ήταν η φυσική οικονομία στην πιο τέλεια μορφή της, συμπεραίνουμε ότι η φεουδαρχική φυσική οικονομία είναι ατελής, μια νοθευμένη φυσική οικονομία η οποία παρουσιάζεται υπό την αγροτοβιοτεχνική μορφή των φέουδων, που κατά τη διάρκεια μεγάλου χρονικού διαστήματος του μεσαίωνα είχαν οικονομικές ενότητες κλειστές, αναδιπλωμένες στον εαυτό τους. Με την πρόοδο όμως των τεχνικών εφευρέσεων και της βιομηχανίας στην τελευταία

περίοδο των μεσαιωνικών χρόνων, η φυσική οικονομία υποχωρεί διαρκώς και με την Αναγέννηση, αποδιοργανώνεται. Εγκαινιάζονται οι νέοι χρόνοι της εθνικής και διεθνικής εμπορευματικής παραγωγής, καθώς και το εθνικό αστικό κράτος στην Ευρώπη, πάνω στη φύση και την αναγκαιότητα του οποίου, διανοήθηκε ο J. Bodin. Ο Bodin θεώρησε το κράτος αυτό σαν το μόνο μέσο κοινωνικής διεξόδου από τη γενική πολιτική κρίση της φεουδαρχίας, από το χάος που δημιούργησαν οι θρησκευτικοί πόλεμοι, οι οποίοι στο βάθος τους δεν παρά η πολυσύνθετη ιδεολογική κάλυψη της μεγάλης οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής αντίθεσης, ανάμεσα στο φεουδαρχικό κόσμο της ιεράς εξέτασης του Βατικανού, του Πάπα της Ρώμης, και στην Αναγέννηση, που ηγείτο το εθνικό συγκεντρωτικό μοναρχικό κράτος με πρότυπο την αγγλική και γαλλική μοναρχία, που η πολιτική φιλοσοφία της ήταν η εθνική κυριαρχία, την οποία εξέφραζε ο μονάρχης, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, (συγκεκριμένα μια σχετική ιδεολογική ανοχή).

Τη φεουδαρχία την χαρακτηρίζει λοιπόν, για μια μακρόχρονη περίοδο ο συνδυασμός της γεωργίας, σαν βασικού κλάδου της οικονομίας, με την οικοτεχνία που έπαιζε βοηθητικό οικονομικό ρόλο. Τα λίγα δε εισαγόμενα προϊόντα, χωρίς τα οποία δεν μπορούσαν να κάνουν οι άνθρωποι, όπως π.χ. το αλάτι και τα είδη από σίδηρο, τα

προμήθευαν οι πλανόδιοι έμποροι. Ένα τέτοιο όμως σύστημα οικονομίας προϋπέθετε αναπόφευκτα τον εξωοικονομικό καταναγκασμό, με βάση την προσωπική εξάρτηση του αγρότη, από τον φεουδάρχη. Οι μορφές αυτού του εξαναγκασμού ήταν ποικίλες : άρχιζε από την κατάσταση του αγρότη, σαν δουλοπάροικου, από την ψυχολογική υποδούλωση των ανθρώπων στις θρησκευτικές δεισδαιμονίες της καθολικής εκκλησίας, ακολούθως από την οικονομική τους εκμετάλλευση από την εκκλησία, η οποία ήταν ο πιο μεγάλος φεουδάρχης, ο ανεξέλεγκτος κριτής της θρησκευτικής συνείδησης, και κατέληγε στην ανισότητα δικαιωμάτων και στον κατακερματισμό της κρατικής πολιτικής εξουσίας.

Πραγματικά, εκείνο που κυριαρχεί στην κοινωνική και πολιτική πρακτική του μεσαίωνα, είναι ότι αντί της παλαιάς αφηρημένης σχέσης του πολίτη με την πόλη-κράτος ή του *cives* με τη ρωμαϊκή «*res publica*», σχέση που προϋπέθετε την ισότητα και την ελευθερία για μία ορισμένη κατηγορία ανθρώπων, τους ελεύθερους, οι μεγάλες μάζες των αγροτών, στον μεσαίωνα, μεταβλήθηκαν σε παρακολουθήματα της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας των ευγενών, οι οποίοι ασκούσαν την πολιτικοστρατιωτική, αστυνομική και δικαστική εξουσία στο φέουδό τους, υπό την ιδεολογική αιγίδα της καθολικής εκκλησίας.

Κατά κανόνα, στην πολιτική φιλοσοφία του μεσαίωνα κυριαρχούσε το θρησκευτικοπολιτικό δόγμα της καθολικής εκκλησίας, σύμφωνα με το οποίο «όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον Θεό». Συνεπώς, αυτό το δόγμα εκήρυττε το προβάδισμα της εκκλησιαστικής εξουσίας έναντι της κοσμικής, πράγμα που δημιούργησε ατέρμονες εσωφεουδαρχικές έριδες και αιματηρούς πολέμους μεταξύ του πάπα της Ρώμης και των γερμανών αυτοκρατόρων της δυναστείας του Φρειδερίκου Βαρβαρόσα-Χοενστάουφεν. Οι συγκρούσεις αυτές, με αποτέλεσμα τη συντριβή της δύναμης του γερμανού αυτοκράτορα και την εξόντωση της δυναστείας των Χοενστάουφεν, στάθηκαν το απόγειο της παπικής κυριαρχίας, του σκοταδισμού της καθολικής εκκλησίας, στη φεουδαρχική Ευρώπη και το αποκορύφωμα της εκμετάλλευσης των δουλοπαροίκων, των εξαρτημένων αγροτών και των πληβιακών στρωμάτων των πόλεων από τους Πάπες και τους τοπικούς κληρικούς και κοσμικούς πρίγκιπες αξιωματούχους τους, γεγονός που πολιτικά εκφράζονταν με τον πλήρη κατακερματισμό της κρατικής εξουσίας.

Οι εσωτερικές όμως φεουδαρχικές αντιθέσεις, οι αδιάκοποι ιδιωτικοί πόλεμοι, ο εξωοικονομικός καταναγκασμός, ο μαρασμός των πόλεων, η σχεδόν απολάκτιση των εμπορίου και της βιοτεχνικής εμπορευματικής παραγωγής, η διακοπή των επικοινωνιών, ο

θρησκευτικός φανατισμός, ο ασκητισμός και η θρησκοληψία, εμπόδιζαν κάθε ελεύθερη πνευματική εκδήλωση και επιστημονική δημιουργία, έτσι που ολόκληρη η πνευματική ζωή του μεσαίωνα κυριαρχήθηκε και τροφοδοτήθηκε από τα δόγματα της καθολικής εκκλησίας, που συγκροτούσαν ένα μεταφυσικό σύνολο με το όνομα : σχολαστική, ονομασία που κυριάρχησε σ' όλη τη φιλοσοφία του μεσαίωνα και η οποία ήταν διασπασμένη σε διάφορες σχολές και τάσεις, που καταπολεμούσαν η μία την άλλη. Έτσι η σχολαστική φιλοσοφία δεν ερευνούσε τη φύση και τον εξωτερικό κόσμο, αλλά προσπαθούσε να συμπεράνει από τα γενικά δόγματα της εκκλησίας, συγκεκριμένους κανόνες για τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Η σχολαστική λοιπόν φιλοσοφία του μεσαίωνα βρισκόταν τελείως στην υπηρεσία της εκκλησιαστικής χριστιανικής δογματικής, ήταν «υπηρεσία της θεολογίας» (*Ancilla Theologiae*)⁴

1. Η οικονομική ανάπτυξη και ο πολιτικός κατακερματισμός.

— Ήδη από τον XII αιώνα, η μεσαιωνική κοινωνία στη Δυτική

⁴ Α.Λ. Αντωνακόπουλος. Βλ. «Εισαγωγή» του βιβλίου του *Εισαγωγή στην Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών των Νεωτέρων Χρόνων*, Εκδόσεις Α.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 1980.

E. Bréhier, *La philosophie du Moyen Age*, Editions Albin Michel, Paris 1949.

Ευρώπη και στις παρόχθιες και παραποτάμιες περιοχές της, άρχισε να αναπτύσσει τις παραγωγικές της δυνάμεις εντυπωσιακά, σε σύγκριση με τα μέσα παραγωγής του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής και την πρώτη μεγάλη περίοδο της γενικής οπισθοδρόμησής της, που κράτησε πάνω από πέντε αιώνες⁵. Έτσι στην αγροτική οικονομία ανέβηκε η τεχνική της παραγωγής, διαδόθηκαν σε ευρεία κλίμακα το σιδερένιο αλέτρι και άλλα σιδερένια εργαλεία. Εφευρέθηκε ο ανεμόμυλος και ο νερόμυλος για το άλεσμα των σιτηρών, που από την εποχή του δουλοκτητικού συστήματος και μέχρι τότε γίνονταν με τον χειρόμυλο, που χειρίζονταν γενικά οι δούλοι. Εμφανίσθηκαν καινούριοι κλάδοι της γεωργίας, αναπτύχθηκαν σε σημαντικό βαθμό η αμπελουργία, η οινοποιία, η κτηνοτροφία και ιδιαίτερα η ιπποτροφία, που συνδέονταν με τη στρατιωτική οργάνωση των φεουδαρχικών κρατών. Προοδευτικά τελειοποιούνταν τα εργαλεία των χειροτεχνών και οι μέθοδοι κατεργασίας των πρώτων υλών. Τα επαγγέλματα χωρίζονταν σε ειδικότητες και ο καταμερισμός της εργασίας προχωρούσε προς την ειδίκευση. Από τον X αιώνα κιόλας, άρχισε η εμφάνιση των νέων πόλεων των λεγομένων «μεσαιωνικών πόλεων» και στην πορεία των

⁵ Βλ. M.Bloch, *Η φεουδαρχική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μετ. Μπ.Λυκούδης, Κάλβος, Αθήνα 1987, σ 114 επ.

αιώνων που ακολούθησαν, ξεκίνησε η προοδευτική ανάπτυξη του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων. Σ' αυτό έπαιξε μεγάλο ρόλο η εφεύρεση της πυξίδας, που συνέβαλε αποφασιστικά στη μεγαλύτερη ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και της ποντοπορίας. Θεμελιώδη σημασία για την εξέλιξη αυτή είχε η εφεύρεση και η διάδοση του χαρτιού, της τυπογραφίας και της ωρολογοποιίας : από τον XIII αιώνα στη Δυτική Ευρώπη άρχισε η κατασκευή ορολογιών, που κοσμούσαν και κοσμούν ακόμη τους πύργους των πόλεων. Προς το τέλος δε του XVI αιώνα, κατασκευάστηκαν και τα μικρά ωρολόγια που λειτουργούν με ελατήριο. Τον ίδιο αιώνα διαδόθηκε στην Ευρώπη το αυτόματο ροδάνι και στο τέλος του η τελειοποιήσεις του αργαλειού που συνέβαλαν στην την ανάπτυξη της υφαντουργίας. Αποφασιστική σημασία για την τελειοποίηση των εργαλείων είχε η βελτίωση της τήξης και της κατεργασίας του σιδήρου. Στην αρχή ο σίδηρος παραγόταν με πολύ πρωτόγονο τρόπο, αλλά τον XVI αιώνα άρχισαν να χρησιμοποιούν τελειοποιημένα εργαλεία, για να βάλουν σε κίνηση φυσερά και βαριά σφυριά για το θρυμματίσμα του μεταλλεύματος. Ακόμα στην πρώτη πεντηκονταετία του XV αιώνα, εμφανίσθηκαν οι πρώτες υψικάμινοι και άρχισε η χρησιμοποίηση της πυρίτιδας για πολεμικούς σκοπούς και η κατασκευή οβίδων και σφαιρών από μαντέμι, για την τροφοδότηση των πρώτων κανονιών και των

πυροβόλων όπλων, γεγονός που προκάλεσε επανάσταση στη στρατιωτική τέχνη.

Όλες αυτές οι κατακτήσεις, κυρίως στον τομέα της τεχνικής και της οικονομίας, κατά τους τελευταίους αιώνες του μεσαίωνα, δείχνουν την αποσύνθεση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής και τη γέννηση νέων τεχνικο-οικονομικών δυνάμεων μέσα από κοινωνικές σχέσεις που κυριαρχούνταν από τον κατακερματισμό της κρατικής εξουσίας και την αποπνικτική κυριαρχία-επιρροή της ιδεολογίας της σχολαστικής φιλοσοφίας-θεολογίας της καθολικής εκκλησίας, όπως αυτή εγκαινιάσθηκε από τον Άγιο Αυγουστίνο και διαμορφώθηκε από τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτο. Συγκεκριμένα οι φεουδάρχες (βαρόνοι, κόμητες και δούκες), ιδιοκτήτες και πολιτικοστρατιωτικοί αρχηγοί των φέουδών τους, επέβαλαν φόρους και δασμούς για τη διαμετακόμιση των εμπορευμάτων, μέσα στη φεουδαρχική τους επικράτεια -εκτός απ' την ανασφάλεια των συγκοινωνιών- δημιουργώντας μ' αυτό τον τρόπο σοβαρά εμπόδια, στις συναλλαγές και στην ανάπτυξη του εμπορίου.

Η οικονομική ανάπτυξη δημιούργησε την ανάγκη της εξάλειψης του φεουδαρχικού κατακερματισμού. Έτσι η εξέλιξη της χειροτεχνικής και αγροτικής παραγωγής, οι νέες τεχνικές και επιστημονικές γνώσεις, η ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της

Έτσι μέσα απ' αυτό το χάος γεννήθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο το συγκεντρωτικό εθνικό μοναρχικό κράτος και ένας νέος κοινωνικοπολιτικός ορθολογισμός : ο ουμανισμός⁶.

2. Ο εκατονταετής πόλεμος (1328-1484). — Σημειώνει το τέλος του Μεσαίωνα και την αρχή των νέων χρόνων, χαρακτηρίζεται από μια γενική αποδιοργάνωση της φεουδαρχικής κοινωνίας και ειδικά της γαλλικής. Απ' αυτό το χάος αναδύονται δύο νέοι θεσμοί : οι Γενικές Τάξεις και η Μοναρχία. Πρόκειται για θεσμούς, που μαρτυρούν τις ζωντανές δυνάμεις μιας νέας ιστορικής πραγματικότητας του γαλλικού έθνους, που γεννήθηκε μέσα από την καθολική κοινωνική αναστάτωση και την παραφθορά των κατεστημένων αξιών που προκάλεσε ο εκατονταετής πόλεμος.

Ο πόλεμος αυτός, που ήταν μια περίοδος γεμάτη από φρικώδεις καταστροφές, συμπίπτει με το τέλος της δυναστείας των απευθείας Capétiens στη Γαλλία (1328) και τη διαδοχή τους από των εκ πλαγίου κλάδο των Capétiens-Valois. Κατά τη διάρκεια των δύο επαναλήψεων του πολέμου, το μισό του γαλλικού βασιλείου πέρασε στην αγγλική κατοχή. Έτσι η συνθήκη του Brétigny (1360) τους

⁶ Alfred Rambaud, *Histoire de la civilisation française*, t. I. P. 267-281, Editions Armand Colin, Paris.

παρέδωσε το μισό της δυτικής Γαλλίας και σε συνέχεια τη Νορμανδία μέχρι τα Πυρηναία και η συνθήκη της Troyes (1420) τους παρέδωσε το μισό της βόρειας Γαλλίας μαζί με την πρωτεύουσα του βασιλείου, το Παρίσι⁷. Η Γαλλία υπόφερε όχι μόνο από τις εισβολές των Άγγλων, που ερήμωναν τις επαρχίες της, αλλά και από ατέρμονες εμφύλιες διαμάχες, που αντιπαράθεταν επαρχία με επαρχία, πόλη με πόλη, φρούριο με φρούριο. Ακόμη και κει που οι Άγγλοι αποσύρονταν, ο πόλεμος εξακολουθούσε πιο φρικαλέος ανάμεσα στους Γάλλους φεουδάρχες, που άλλοι αξίωναν και ήταν με το μέρος της Γαλλίας και άλλοι με το μέρος της Αγγλίας, ενώ εκπροσωπούσαν τα δικά τους εγωιστικά και ιδιοτελή συμφέροντα. Επίσης η χώρα υπέφερε από οργανωμένες συμμορίες που λεηλατούσαν τους πληθυσμούς της υπαίθρου και παρέλυναν κάθε είδους εμπόριο και οικονομία.

Εκείνο που χαρακτήριζε αυτή την εποχή του πολέμου μεταξύ Γαλλίας και Αγγλίας, που συγχρόνως ήταν και ένας τρομερός εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των Γάλλων φεουδαρχών, ήταν η γενική παρακμή της

⁷ Για τις ανωτέρω συνθήκες βλ. B.W. Tuchman, *A Distant Mirror, The Calamitous 14th Century*, Harmondsworth, Middlesex 1980, σσ. 189-90, 586.

φεουδαρχικής βασιλείας, της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, του κλήρου, των πόλεων και η ερήμωση της υπαίθρου.

Η γαλλική φεουδαρχική κοινωνία από τον XIII αιώνα είχε υποστεί βαθείς μετασχηματισμούς, που σήμαιναν το αναπόδραστο τέλος της και την αρχή των νέων χρόνων με πόλους την κεντρική μοναρχική εξουσία και την οικονομικοπολιτική ανάπτυξη. Η είσοδος των αστικών στρωμάτων στην πολιτική κονίστρα εκδηλώθηκε με την εμφάνιση του θεσμού της Τρίτης Τάξης, που άρχισε προοδευτικά να παίρνει μέρος στις Γενικές Τάξεις, δηλαδή ένα είδος νομοθετικού σώματος, με συμβουλευτικό ρόλο δίπλα στη βασιλική εξουσία. Στη διάρκεια του μεσαίωνα οι Γενικές Τάξεις ήταν συνελεύσεις των αντιπροσώπων της γαιοκτημονικής αριστοκρατίας των ευγενών και του κλήρου. Αυτοί ήταν συνήθως οι μεγάλοι φεουδάρχες, οι καρδινάλιοι, οι επίσκοποι και οι ηγούμενοι των μεγάλων μοναστηριών. Η καινοτομία λοιπόν στον θεσμό των Γενικών Τάξεων⁸ ήταν ότι από τον XIV αιώνα έπαψε να είναι ένας θεσμός αποκλειστικά φεουδαρχικός αριστοκρατικός και έγινε ένας θεσμός, που άρχισε να παίρνει μέρος και η Τρίτη Τάξη των αστών ή του λαού, δηλαδή οι εκλεγμένοι από αυτή αντιπρόσωποί της. Ο ρόλος, που αποδίδονταν

⁸ Simeon Luce, *Histoire de Bertrand Duguesclin et Histoire de la Jacquerie*, Paris, χ.χ.ε.

τώρα στις Γενικές Τάξεις ήταν ανάλογος με τον ρόλο ενός κοινοβουλίου, όπως ήδη λειτουργούσε στην Αγγλία. Δηλαδή μείωση της τοπικής δύναμης της κοσμικής και εκκλησιαστικής γαιοκτημονικής αριστοκρατίας, ενίσχυση της κεντρικής βασιλικής εξουσίας, εγγύηση για την ελευθερία των συναλλαγών, αλλά συγχρόνως και έλεγχος της άσκησης της κεντρικής μοναρχικής εξουσίας και πιο συγκεκριμένα σ' ότι αφορά την επιβολή των φόρων και τον κρατικό προϋπολογισμό. Η περίοδος όμως που ακολούθησε του εκατονταετούς πολέμου κατέστρεψε εν μέρει αυτή την εξέλιξη και της έδωσε τελικά μια άλλη κατεύθυνση, την κατεύθυνση προς τη συγκεντρωτική απόλυτη μοναρχική κρατική εξουσία και το κλείσιμο των συνελεύσεων των Γενικών Τάξεων μέχρι το 1789.

Στις καταστροφές και την ερήμωση που έφερε ο πόλεμος, προστέθηκε το 1384 η πανώλη, που εξαφάνισε περισσότερο από το τρίτο του πληθυσμού της Γαλλίας και της Ευρώπης και μαζί τον ίδιο αιώνα (XIV) οι εξεγέρσεις των Γάλλων αγροτών που πέρασαν στην ιστορία με το όνομα «Ζακερί»⁹, συμπλήρωσαν τη γενική καταστροφή, που έφερε τη Γαλλία και τη μοναρχία στο χείλος της αβύσσου της ιστορίας.

⁹ Henri Maitin Michelet, *Histoire de France, La guerre de cent ans*, Paris 1853.

Μπρος σ' αυτές τις καταστροφές και ερημώσεις, μπρος σ' αυτή την παραφθορά όλων των φεουδαρχικών αξιών, για τους αστούς, τους αγρότες και όλο τον λαό, δεν υπήρχε άλλη διέξοδο παρά η μοναρχία, και για τη μοναρχία δεν υπήρχε άλλη διέξοδο παρά η συμμαχία με τα ανερχόμενα αστικά στρώματα. Ο άξονας όμως γύρω από τον οποίο στρέφονταν η νέα αυτή ιστορική κίνηση ενότητας ήταν οι Γενικές Τάξεις, που ουσιαστικά κυβέρνησαν τη χώρα σ' όλη αυτή την κρίσιμη ιστορική περίοδο. Η ενότητα όμως αυτή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς ένα νέο αίσθημα που γεννήθηκε στην αγγλοκρατούμενη Γαλλία : το αίσθημα του πατριωτισμού. Είναι το αίσθημα που ενώνει τις διάφορες τάξεις και κοινωνικά στρώματα ενός πληθυσμού, που ζούν επί αιώνες σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, έχουν κοινά οικονομικά συμφέροντα, που έχουν απειληθεί ή απειλούνται, κοινή γλώσσα, κοινό πολιτισμό¹⁰. Πραγματικά οι πληθυσμοί της Γαλλίας από τον Χ αιώνα, ειδικά από την εποχή των πρώτων Carétiens, άρχισαν να ενώνονται και να συγχωνεύονται προοδευτικά, υπό την επίδραση των νέων οικονομικών σχέσεων που εκυοφορούντο στις πόλεις, πάνω στα σημεία : της κοινότητας εδάφους, της κοινότητας οικονομίας, της κοινότητας γλώσσας, που βρίσκονταν στην πορεία της οριστικής διαμόρφωσής της και στην κοινότητα πολιτισμού. Η ένωση όλων

¹⁰ Βλ. B.W.Tuchman, op.cit., σσ. 588-9.

αυτών των στοιχείων συγκροτεί την έννοια του έθνους, κατηγορίας που διαμορφώθηκε ιστορικά, με τη γέννηση και ανάπτυξη των αστικών στρωμάτων στις μεσαιωνικές πόλεις της δυτικής και βόρειας Ευρώπης, και του Γαλλικού Έθνους.

Η αγριότητα ενός πολέμου που διήρκεσε περισσότερο από έναν αιώνα, οι υπερβολές, η γενική υλική και ηθική αθλιότητα που προκάλεσε η αγγλική κατοχή, οι φρικαλεότητες των εμφυλίων συγκρούσεων μεταξύ των φεουδαρχών, οι θεομηνίες και ο πόλεμος των χωρικών, ένωσαν μεγάλο μέρος της κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων της Γαλλίας. Αυτές αντιπροσωπεύονταν στις Γενικές Τάξεις, που ουσιαστικά κυβέρνησαν τη χώρα σ' όλη την κρίσιμη αυτή περίοδο, γύρω από τη μοναρχία. Τελικά με τη νίκη του Λουδοβίκου XI κατά του δούκα της Βουργουνδίας, που υπήρξε ο ισχυρότερος αντίπαλος και το πιο μεγάλο εμπόδιο για την εθνική και κρατική ενότητα της Γαλλίας, η γαλλική βασιλική εξουσία νίκησε συγχρόνως σε τρία μέτωπα :

1. Απελευθέρωση της χώρας από τους Άγγλους, κεντρική βασιλική κυβέρνηση, ταπείνωση και υποταγή των δυνατών φεουδαρχών.
2. Συντριβή της δύναμης και του κύρους της παπικής εξουσίας που κυριαρχούσε όλο τον μεσαίωνα σ' όλη την Ευρώπη, αιχμαλωσία του από την κεντρική μοναρχική εξουσία του γαλλικού κράτους και

μεταφορά της έδρας του Πάπα από τη Ρώμη στην Avignon της Γαλλίας (1308-1378)

3. Αναστολή της λειτουργίας των Γενικών Τάξεων και συνεπώς κατάργηση του λαϊκού ελέγχου στη βασιλική εξουσία, η οποία έγινε απόλυτη (1588), πράγμα που προκάλεσε τη διανοητική αντίδραση του J. Bodin στην περίφημη θεωρία του για την κυριαρχία.

Έτσι οι βασιλείς, στηριζόμενοι στα αστικά στρώματα των πόλεων (τραπεζίτες, εμπόρους, βιοτέχνες, τεχνίτες, ναυτικούς), γενικά στους πληθυσμούς των πόλεων, στους αγρότες μικροϊδιοκτήτες και στους μικροευγενείς, κατάφεραν αποφασιστικά χτυπήματα στη μεγάλη φεουδαρχική αριστοκρατία, στην οικονομική και πολιτική της οργάνωση και κατόρθωσαν να δυναμώσουν και να στερεώσουν τη βασιλική κυριαρχία, την κεντρική εξουσία και την εθνική ενότητα του κράτους. Έπαψαν να είναι κατ' όνομα και έγιναν πραγματικοί κύριοι του κράτους τους : ο βασιλιάς της Γαλλίας θεωρούνταν πλέον «κυρίαρχος μέσα στο βασίλειό του (Rex Franciae est imperator in regno suo). Ιστορική συνέπεια αυτής της αρχής ήταν το ξεπέραςμα του κατακερματισμού της κρατικής εξουσίας και η δημιουργία κρατικής μοναρχικής συγκεντρωτικής κυβέρνησης με ισχυρή δική της στρατιωτική-αστυνομική δύναμη στη βάση της εθνικής καθολικής στρατολογίας και όχι της μισθοφορίας και με δική της συγκεντρωτική

διοικητική και δικαστική υπαλληλία επαγγελματικού χαρακτήρα, θεσμικούς μηχανισμούς που συνέβαλαν στη μεγαλύτερη ανάπτυξη συναλλαγών, όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε διεθνές εμπορικό επίπεδο. Σ' αυτό καθώς θα δούμε αμέσως συνέτειναν και άλλα μεγάλα γεγονότα που συγκλόνισαν τόσο το ευρωπαϊκό πνεύμα όσο και κοινωνικό κατεστημένο της γηραιάς ηπείρου¹¹.

Συνεπώς, η είσοδος των αστικών στρωμάτων στο κοινωνικό προσκήνιο της ευρωπαϊκής ιστορίας του 14ου και 15ου αιώνα δημιούργησε τις διανοητικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση του πρώτου κύματος των πολιτικών θεωρητικών, μεταξύ των οποίων σημαντικότερος ήταν ο J. Bodin. Πραγματικά ο τελευταίος εμπλούτισε τον τομέα της πολιτικής με τις θεωρίες του της κυριαρχίας και της νομιμοποίησης της εξουσίας, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις, για μια νέα σχέση μεταξύ της πολιτικής και της φιλοσοφίας του δικαίου, αφού σαν νομομαθής συνέβαλε στην ενότητα της πολιτικής με το «φυσικό δίκαιο», του οποίου ήταν ένας των πρώτων

¹¹ U.Cerroni, *Η πολιτική σκέψη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

J.J. Chevallier, *Les grands oeuvres politiques de Machiavel à nos jours*, Editions Armand Colin, Paris 1970.

Encyclopaedia Universalis, Ed. Colin, Paris 1970.

Ε.Μπλοχ, *Η φιλοσοφία της Αναγέννησης*, Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χ.χ.ε.

θεωρητικών. Ο Bodin, Γάλλος πολιτειολόγος-νομομαθής και πολιτικός (Ήταν αντιπρόσωπος, βουλευτής της Τρίτης Τάξης στη συνέλευση των Γενικών Τάξεων που συγκλήθηκαν στο Μπλουά της Γαλλίας το 1576) υποστήριξε στο βιβλίο του «Μέθοδοι μελέτης της ιστορίας» (1566): α) ότι η κοινωνία διαμορφώνεται υπό την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος που ένα από τα στοιχεία του είναι η πολιτική εξουσία, β) ότι η κοινωνία είναι το άθροισμα σχέσεων αίματος και οικονομικών δεσμών και γ) ότι στην κοινωνία συντελείται πρόοδος ενώ στη φύση κυκλική επαναστροφή. Στο βιβλίο του δε, «Απάντηση στα παράδοξα του M. Malestroict ...» (1568) διατυπώνει τις οικονομικές του απόψεις, με κέντρο την ελευθερία του εμπορίου, οικονομικές απόψεις που άσκησαν μεγάλη επίδραση στη διατύπωση της «Ποσοτικής θεωρίας του χρήματος». Στον τομέα δε, της ιδεολογίας υπερασπίστηκε την ανεξιθρησκία και στο βιβλίο του «Διάλογος μεταξύ επτά ανθρώπων» (1593), που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του (1596), υποστήριξε την ιδέα της «φυσικής θρησκείας».

3. Η Αναγέννηση, ο Ουμανισμός, η Μεταρρύθμιση, οι Θρησκευτικοί Πόλεμοι, οι Πόλεμοι των χωρικών, το Διάταγμα της Νάντης.

Μεγάλο ρόλο στη νέα ιστορική ανάπτυξη που παρατηρείται πριν και μετά το τέλος του εκατονταετούς πολέμου έπαιξε ο σχηματισμός της παγκόσμιας αγοράς που συναναπτύχθηκε και συνυπήρχε με τη νέα φιλοσοφία, σαν αντίδραση στη μεσαιωνική σχολαστική και ιδεολογία της καθολικής εκκλησίας που ήθελε τη φιλοσοφία, στην υπηρεσία της θεολογίας.

Στη δεύτερη πεντηκονταετία του XV αιώνα, οι Τούρκοι κατάκτησαν την Κωνσταντινούπολη κι όλο το ανατολικό τμήμα της Μεσογείου. Έτσι κόπηκε η σπουδαιότερη αρτηρία απ' όπου περνούσαν οι εμπορικοί δρόμοι και κάθε είδους επικοινωνίες ανάμεσα στη δυτική Ευρώπη και Ανατολή. Το 1492 ο Χριστόφορος Κολόμβος, αναζητώντας τον θαλάσσιο δρόμο προς τις Ινδίες, ανακάλυψε την Αμερική και το 1498 ο Βάσκο Ντε Γκάμα, αφού έκανε τον γύρο της Αφρικής, ανακάλυψε τον θαλάσσιο δρόμο προς τις Ινδίες. Αποτέλεσμα αυτών των ανακαλύψεων ήταν, όχι μόνο η επαλήθευση των επιστημονικών θεωριών του Κοπέρνικου, Γαλιλαίου και Φραγκίσκου Βάκωνα, αλλά και η μετατόπιση του κέντρου βάρους του ευρωπαϊκού εμπορίου από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό ωκεανό,

Βόρεια και Βαλτική θάλασσα και το πέρασμα των μεγαλύτερων εμπορικών δραστηριοτήτων στην Αγγλία, Γαλλία, Κάτω Χώρες και Ανατολικές πόλεις τη Γερμανίας.

Κύριο λοιπόν χαρακτηριστικό αυτής της εποχής είναι ότι η νεαρή οικονομία των αγορών και οι επιστημονικές γνώσεις άρχισαν να εμπλέκονται και να αλληλοεπιδρούν για να καταλήξουν σε πρακτικές εφαρμογές και σε επιστημονικές εφευρέσεις, που έδωσαν μεγάλη ώθηση τόσο στη θεωρία όσο και στην ενότητά της με την πρακτική. Έτσι η ενότητα θεωρίας και πρακτικής, άρχισε να κυριαρχεί πάνω στη νέα ευρωπαϊκή σκέψη. Το πρακτικό λοιπόν καπιταλιστικό πνεύμα οδηγεί από την εμπειρία στη θεωρία, από τη θεωρία στο πείραμα και από το πείραμα στις πρακτικές εφαρμογές και στη «θεολογία», δια μέσου της αστικής ιδεολογίας της Αναγέννησης και της προτεσταντικής μεταρρύθμισης, της πρακτικής και χειρονακτικής εργασίας. Αυτό όμως ήταν μια επανάσταση, ένας νέος ορθολογισμός, ήταν μια νέα ανάβαση του ανθρωπίνου πνεύματος, ήταν μια αναγέννηση ενός καινούριου κόσμου, του ευρωπαϊκού. Ενός νέου κόσμου της τέχνης, της επιστήμης, της οικονομίας, της πολιτικής και της φιλοσοφίας.

3.1. Η Αναγέννηση - Ουμανισμός. — Ο Ουμανισμός ήταν ο νέος ορθολογισμός της Αναγέννησης, δηλαδή η ορθολογική κριτική του μεσαιωνικού δογματισμού και της σχολαστικής φιλοσοφίας και μεθόδου της καθολικής εκκλησίας. Ήταν μια αδυσώπητη κριτική στις μεταφυσικές υπερβολές, δεισιδαιμονίες και προλήψεις της παπικής εκκλησίας, που απέβλεπαν στην ακινησία της φεουδαρχικής κοινωνίας και των αξιών της. Έτσι η καταπολέμηση του θεολογικού δογματισμού από τους εκπροσώπους του ουμανιστικού κινήματος της Αναγέννησης, που πρωτοεμφανίστηκε τον XV αιώνα στην Ιταλία με τους καλλιτέχνες, τους ποιητές, του φιλοσόφους και νέους επιστήμονες, είχε μια αναμφισβήτητη κοινωνικοπολιτική σημασία και σκοπιμότητα, γιατί στο σύνολό του ο ουμανισμός απέβλεπε δια μέσου μιας σειράς μεθοδολογικών, επιστημολογικών και αισθητικών θέσεων στην ιστορική ανασύνδεση του νεότερου κόσμου με την ελληνική ιδέα του ελεύθερου ανθρώπου και του δημοκρατικού πολίτη απαλλαγμένη από σχέσεις δουλείας και εξάρτησης. Δηλαδή ήταν μια αναγέννηση πνευματική, κοινωνική και πολιτική ενός καινούργιου κόσμου, του αστικού ευρωπαϊκού κόσμου, που ήταν στην πορεία της ιστορικής τους ανάπτυξης στο τέλος ενός αιώνα (XIV) και στην αρχή ενός άλλου (XV), ένα ιστορικό σταυροδρόμι πολέμων, επαναστάσεων, θεομηνιών, επιδημιών, λοιμών και γενικής παρακμής του φεουδαρχικού κόσμου.

Ήταν η αυγή των νέων χρόνων, όπου η ιστορία παρουσιάζεται σαν μια διαδοχή κοινωνικοπολιτικών δραμάτων, σαν μια εποχή τρόμου, ερήμωσης και ανθρώπινης δυστυχίας, για την οποία η παπική εκκλησία, που είχε μετατρέψει σε επικερδές εμπόριο τη μετάβαση των ψυχών στον παράδεισο, έδινε τη δική της εξήγηση : όλες αυτές οι καταστροφές και οι δυστυχίες έχουν την αιτία τους στην αμαρτωλή ανθρωπότητα, στην απομάκρυνσή της από τον Θεό και την εκκλησία, δηλαδή την καθολική εκκλησία. Και η εξήγηση αυτή ακολουθείτο από τον εσχατολογικό της φόβο : τη Δευτέρα Παρουσία και την αιώνια τιμωρία των αμαρτωλών, οι οποίοι όμως έστω και την τελευταία στιγμή μπορούσαν να σωθούν, αν ακολουθήσουν τη συνταγή, που τους προσέφερε ο αντιπρόσωπος του Πάπα για την αμαρτωλή Γερμανία, ο δομινικανός καλόγερος Τέτσελ : «Μπορείς με το χρήμα σου να εξαγοράσεις τις αμαρτίες σου». Και οι αγαθοί ευκολόπιστοι άνθρωποι έδιναν τις οικονομίες τους στον Τέτσελ, στον τραπεζίτη του Πάπα Λέοντα Ι΄, που τότε οικοδομούσε τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη¹²

¹² G. Casalis, *Luther*, Editions Le Seuil paris 1967.

Jean Delumeau, *Naissance et affirmation de la Reforme*, P.U.F. Paris 1965.

Helmut Diwald, *Martin Luther*, Editions Le Seuil. Paris 1985.

3.2. Η Γερμανική Μεταρρύθμιση και οι πόλεμοι των χωρικών.

— Μπρος σ' αυτή τη φαυλότητα και διαστροφή του θρησκευτικού συναισθήματος, τα πνεύματα άρχισαν να εξεγείρονται και οι άνθρωποι να προετοιμάζονται για μια θρησκευτική μεταρρύθμιση. Η απάντηση ήρθε μέσα από την ίδια την εκκλησία, από τον μοναχό Μαρτίνο Λούθηρο (1483-1546) με τις περίφημες 95 θέσεις του που δημοσίευσε (τοιχοκόλλησε) στις 3/10/1517 στο παρεκκλήσιο του ανακτόρου του δούκα της Σαξωνίας (Γερμανία) Φρειδερίκου του Σοφού, με τις οποίες αμφισβητούσε την εξουσία του Πάπα και ζητούσε τη μεταρρύθμιση της εκκλησίας. Να τι έγραψε ο Λούθηρος στον Πάπα Λέοντα Ι΄ : «Από τη Ρώμη διαδόθηκε πάνω στον κόσμο μια γάγγραινα που καταστρέφει τα σώματα, τις ψυχές και τα αγαθά. Η Ρώμη δίνει τα χειρότερο παράδειγμα του κακού». Το κυριότερο δε έργο του, που επηρέασε βαθύτατα όλες τις περιοχές της πνευματικής ζωής στη Γερμανία του 15ου και 17ου αιώνα ήταν η μετάφραση της Βίβλου, φιλολογικό γεγονός, που έπαιξε αξιοσημείωτο ρόλο και στη διαμόρφωση της κοινής εθνικής γερμανικής γλώσσας. Ο Λούθηρος,

R. Stauffer, *La Reforme*, P.U.F., Paris 1974.

Henri Strohl, *Luther, sa vie et sa pensée*, Oberlin, Stransbourg 1953. Abrégé de ses deux gros volumes : *L' evolution religieuse de*

σαν κοινωνιολόγος, πίστευε στη μετριοπαθή αστική μεταρρύθμιση, σ' ένα είδος συμβιβασμού της φεουδαρχίας με τα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα της Γερμανίας, που τα αιτήματά τους εξέφραζαν οικονομικά συμφέροντα αντίθετα προς τα φεουδαρχικά εμπόδια και τις θρησκευτικές απαγορεύσεις της καθολικής εκκλησίας. Ο αρχηγός της Γερμανικής Μεταρρύθμισης, κρατώντας ενδιάμεση και συμβιβαστική στάση, έκανε κριτική στη θεωρία του φυσικού δικαίου, στις ιδέες του αστικού ουμανισμού και στις αρχές της ελευθερίας του εμπορίου. Ακόμα στάθηκε ο πιο αδυσώπητος εχθρός των επαναστατημένων χωρικών εναντίον της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης¹³. Στον τομέα όμως της ιδεολογίας αρνιόταν τον ρόλο της εκκλησίας του Πάπα και του κλήρου σαν μεσολαβητών ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό. Σύμφωνα με την κοινωνική φιλοσοφία του, η πηγή για τη θρησκευτική αλήθεια δεν είναι η «ιερά παράδοση», δηλαδή οι αποφάσεις των εκκλησιαστικών συνόδων, των εκκλησιαστικών δικαστηρίων και οι κρίσεις του Πάπα, αλλά μόνον το Ευαγγέλιο. Υποστήριζε δε, πως η σωτηρία του ανθρώπου δεν εξαρτάται από τις «καλές πράξεις», από τα ιερά μυστήρια και από τις θρησκευτικές λειτουργίες, αλλά

Luther jusqu'en 1515 et L' Epanouissement de la pensée religieuse de Luther de 1515 à 1520, P.U.F., Paris 1962.

¹³ Βλ. L.Kofler, op.cit., τόμ. Α, σσ. 251-271 και ιδιαίτ. 261-2.

αποκλειστικά εξαρτάται από την ειλικρίνεια που πρέπει να χαρακτηρίζει την πίστη του. Κατανοεί λοιπόν κανείς, όχι μόνο το ιδεολογικό εύρος και τη μεγάλη απήχηση των θέσεων αυτών του Μαρτίνου Λούθηρου, αλλά κυρίως και γιατί οι θέσεις αυτές έγιναν πολύ γρήγορα η πηγή ενός νέου διαφωτισμού, που μαζί με τον Ουμανισμό της Αναγέννησης ενώθηκαν σ' ένα νέο ορθολογικό κίνημα απελευθέρωσης της πνευματικής έρευνας από τη μεσαιωνική σχολαστική και τον πολιτικό και ιδεολογικό δεσποτισμό της καθολικής εκκλησίας¹⁴.

Στη διάδοση των νέων ιδεών, θεμελιώδη ρόλο έπαιξε η τυπογραφία που για την εποχή που μελετάμε ήταν ότι είναι σήμερα τα μέσα επικοινωνίας και η πληροφορική. Έτσι η υπόθεση έφυγε πολύ γρήγορα από τα χέρια του Λούθηρου. Το νέο απελευθερωτικό κίνημα της ανθρώπινης συνείδησης αγκαλιάζει τους ουμανιστές όπως τον Φίλιππο Μελάχθονα, τους μικροευγενείς υπό την αρχηγία του Frantz de Sickingen και Ulrich von Huntten, τους καλλιτέχνες όπως τον μεγάλο ζωγράφο και χαράκτη Dürer, τον Cranach και τον Holbein. Άλλοι επίσης διάσημοι ουμανιστές, ο Erasmus, ο T.Moor, ο J.Colet, ο Lefevre d' Etaple, ο G. Budé, ο Berauld, αν και δεν πέρασαν ποτέ με

¹⁴ F. Engels, *The Peasant War in Germany*, Progress Publishers, Μόσχα 1977, σσ. 46-62.

το μέρος της Μεταρρύθμισης, δεν έκρυβαν όμως τη συμπάθειά τους προς τις θέσεις του Λούθηρου, τουλάχιστον όταν πρωτοδημοσιεύθηκαν, για να περάσουν σε μια ουδετερότητα μάλλον ευμενή προς την καθολική εκκλησία, με την οποία δεν ήθελαν να διακόψουν τις σχέσεις τους, εκκλησία που αμφισβητούσαν και επέκριναν. Ο Έρασμος στο περίφημο βιβλίο του, που είχε τον τίτλο «Μωρίας Εγκώμιον» έγραφε ότι : «θα ήταν καλύτερα να μην ασχολούμαστε με τους θεολόγους και να αποφεύγουμε να ανακατευόμαστε μ' αυτή τη συμμορία κακών, και να μην εγγίζουμε αυτά τα μολυσμένα χορτάρια» και ο Nicolas Berauld σε μια επιστολή του στον Έρασμο κατέκρινε τους υποτιθέμενους θεολόγους της καθολικής εκκλησίας «οι οποίοι δεν είχαν τον καιρό να διαβάσουν και να μάθουν το Ευαγγέλιο και τις Επιστολές του Παύλου». Ακόμα ο Έρασμος, θέλοντας να απορρίψει τις άσκοπες επαναλήψεις και επιπολαιότητες της θεολογίας των μεσαιωνικών πανεπιστημίων και τη σχολαστική διδασκαλία των δογμάτων της καθολικής εκκλησίας, έγραφε ότι «η ύπαρξη του χριστιανού δεν πρέπει να είναι μια συνέχεια από άσκοπες πρακτικές, αλλά μια συνεχής πνευματική επαφή με τις Γραφές» και ο Lefevre d' Etaples πρόσθετε : «Δεν πρέπει να γνωρίζουμε τον Θεό απ' αυτά που μας διδάσκουν γι' αυτόν αλλά πρέπει να τον γνωρίζουμε μόνο από τις Γραφές». Έτσι για τους

ουμανιστές η μεταρρύθμιση δεν ήταν μια δογματική ομολογία πίστεως, αλλά μια ορθολογική στάση του πνεύματος, συγχρόνως μια κριτική, μια ανοχή στις θρησκευτικές δοξασίες, μια απάντηση στην ιδεολογική διδασκαλία του Πάπα, που το ισχυρότερο όπλο της ήταν η απειλή των χριστιανών με αφορισμό. Οι ουμανιστές έδωσαν μια απάντηση στις αγωνίες των χριστιανικών πληθυσμών, και η διδασκαλία τους ικανοποιούσε ιδιαίτερα την διάνοηση που ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για ζητήματα ηθικής. Ο Μελάχθονας έγραφε : «Τι ζητάμε από τη θεολογία; Δύο πράγματα. Παρηγοριά εναντίον του θανάτου και παρηγοριά εναντίον της ημέρας της τελευταίας κρίσεως. Και τα δυο μας τα διδάσκει ο Λούθηρος. Η διδασκαλία της ηθικής και της συμπεριφοράς είναι αντικείμενο του Έρασμου».

Ό,τι δεν μπόρεσε να δώσει ο Ουμανισμός με τον Έρασμο, και τον Λούθηρο, το έδωσε το πνεύμα της μεταρρύθμισης, που καταρράκωσε στη συνείδηση των πιστών την κυριαρχία της καθολικής εκκλησίας και το κύρος του Πάπα. Κανένας πλέον δεν πίστευε στην εκκλησία της Ρώμης, που τη θεωρούσαν εκκλησία του διαβόλου. Η εποχή αυτή είναι αρχή των θρησκευτικών πολέμων μεταξύ της εκκλησίας της Ρώμης, με κορυφαίο αρχηγό τον Πάπα και των μεταρρυθμιστών, γνωστοί σαν διαμαρτυρόμενοι, ουγενότοι, αγγλικανοί, καλβινιστές, με αρχηγούς τον Λούθηρο, τον Καλβίνο, τον Σβίγκλιο και άλλους. Τα

κέντρα των θρησκευτικών πολέμων ήταν δύο : η Γερμανία και η Γαλλία, όπου τόσο η κεντρική μοναρχική κρατική εξουσία, όσο και η εθνική ιδέα, πέρασαν μια μεγάλη δοκιμασία από τη φεουδαρχική αντίδραση. Στη Γερμανία ο πόλεμος πήρε δύο κατευθύνσεις, μία μεταξύ διαμαρτυρομένων και Πάπα και η άλλη μεταξύ των διαμαρτυρομένων χωρικών και των διαμαρτυρομένων συντηρητικών, με στήριγμα τον ίδιο τον Λούθηρο.

Η δεύτερη αυτή κατεύθυνση του πολέμου είναι αυτό, που ονομάζουμε ο πόλεμος των χωρικών¹⁵ στη Γερμανία, με κύριους αρχηγούς των εξεγερμένων αγροτών τους μεγάλους θρησκευτικούς και κοινωνικούς μεταρρυθμιστές Tomas Münzer, Ulrich Zwingli και Ulrich von Hutten ηγέτη των γερμανών μικροευγενών που μαζί με τους αγρότες επαναστάτησαν εναντίον των δυνατών καθολικών φεουδαρχών.

Η ανάπτυξη της νέας αστικής οικονομίας του XV και XVI αιώνα έδωσε μια ισχυρή ώθηση των τάξεων των αστών, των αγροτών, των μικροϊδιοκτητών ευγενών και των δουλοπαροίκων, που το πνεύμα της μεταρρύθμισης τους αφύπνισε όχι μόνο θρησκευτικά, αλλά και

¹⁵ G. Livet, *Les guerres de religion*, P.U.F., Paris 1977.

Ernest Lavissee et Alfud Rambeau, *Les guerres de religion*, Histoire général, t. V.(A. Collin) Paris.

κοινωνικά. Ήταν μια εποχή, που η συνοπτική πλειοψηφία των εργαζομένων στην ύπαιθρο εξαθλιώνονταν και υπέφερε, από την χωρίς όριο, εργασία και υφίστατο διπλή εκμετάλλευση των μεγάλων φεουδαρχών και της καθολικής εκκλησίας. Έτσι στα χρονικά του Λούθηρου, η αντίθεση μεταξύ μικροευγενών-αγροτών-δουλοπαροίκων και των φεουδαρχών-καθολικής εκκλησίας οξύνθηκε στο έπακρο, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν αιματηρές αγροτικές εξεγέρσεις με το όνομα οι «πόλεμοι των χωρικών» στη Γερμανία και Τσεχία. Βέβαια ο όρος «πόλεμος των χωρικών» περιλαμβάνει όλες τις αγροτικές εξεγέρσεις, που άρχισαν τον XIV αιώνα στη Γαλλία (Ζακερί), στην Αγγλία με αρχηγό τον Ουότ Τάιλερ, στη Γερμανία και Τσεχία τον XVI, και τον XVII και XVIII αιώνες στην τσαρική Ρωσία με αρχηγούς τον Ιβάν Μπολοτίνωφ και Στέπαν Ράζιν (XVII) και Εμελίαν Πουγκατσιόφ (XVIII), εδώ όμως αναφερόμαστε στις αγροτικές επαναστάσεις στη Γερμανία του Λούθηρου, γιατί αυτές συνδέονται άμεσα με τους θρησκευτικούς πολέμους του XVI αιώνα και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος τους και το πιο προχωρημένο από την άποψη κοινωνικών αιτημάτων.

Στην πορεία των πολέμων των χωρικών γενικά και ειδικά στη Γερμανία - Τσεχία του XVI αιώνα, τα συνθήματα των

επαναστατημένων αγροτών έπαιρναν όλο και πιο ριζοσπαστικό χαρακτήρα και τα αιτήματα των εκμεταλλευόμενων μαζών της υπαίθρου και των πόλεων για κοινωνική ισότητα έβρισκαν την έκφρασή τους στο αίτημα της κοινοκτημοσύνης στα προϊόντα κατανάλωσης, πράγμα που δείχνει τον ουτοπικό χαρακτήρα του αιτήματος. Παρ' όλο όμως τον ουτοπικό χαρακτήρα του αιτήματος της κοινοκτημοσύνης των μέσων κατανάλωσης, ωστόσο εκείνη την εποχή είχε μεγάλη κοινωνική σημασία, γιατί οδηγούσε και ξεσήκωνε τους αγρότες και τα φτωχά στρώματα των πόλεων, εναντίον της φεουδαρχίας και την μετάβαση της ευρωπαϊκής κοινωνίας στην αστική πολιτική κοινωνία και στις ιδεολογικο-πολιτικές σχέσεις που των χαρακτηρίζουν.

Το τέλος του πολέμου των χωρικών στη Γερμανία, καθώς και αλλού, ήταν τραγικό. Συνετρίβη από τις συνασπισμένες δυνάμεις των συντηρητικών διαμαρτυρομένων και των δυνατών φεουδαρχών υπό την πολιτικοϊδεολογική καθοδήγηση του Λούθηρου. Ήταν ασφαλώς ένα μεγάλο γεγονός πολύ πιο μπροστά από την εποχή του. Ήταν ένας πρόδρομος, που άφησε ανεξίτηλα ίχνη για κοινωνική δικαιοσύνη, για πολιτική ελευθερία και ιδεολογική ανοχή, γεγονός που συνέβαλε στην ανάπτυξη και προώθηση της ουμανιστικής σκέψης και της θρησκευτικής ανοχής, κεντρικά ιδεολογικά αιτήματα των

θρησκευτικών πολέμων, που βρήκαν μερικά την ικανοποίησή τους στη Γαλλία του τέλους του XVI αιώνα με το διάταγμα της Νάντης.

3.3. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι¹⁶. — Όταν ο Λούθηρος με τη διδασκαλία του της μεταρρύθμισης αρνήθηκε την παπική εξουσία και απέρριψε ένα, τουλάχιστο, μέρος των δογμάτων και των μυστηρίων της καθολικής εκκλησίας, δημιουργήθηκε μια επαναστατική αφύπνιση των πνευμάτων, η οποία οδήγησε το πιο μεγάλο μέρος της Γερμανίας και της βόρειας Ευρώπης στο Λουθηρανισμό. Στην Αγγλία, υπό τη βασιλεία του Ερρίκου του Η', και με προσωπική του δράση, η αγγλική εκκλησία χωρίστηκε από την εκκλησία της Ρώμης και υιοθέτησε μια ιδιαίτερη μορφή προτεσταντισμού που διατηρούσε την επισκοπική εξουσία και τα περισσότερα των μυστηρίων, αλλά ο βασιλιάς ανακηρύχθηκε αρχηγός της εθνικής εκκλησίας, (Αγγλικανισμός). Μια μεταρρύθμιση όμως πιο ριζική έγινε στη Γενεύη της Ελβετίας, στην αρχή από τον Guillaume Farel και μετέπειτα από τον Jean Calvin¹⁷

¹⁶ J. Boisse, *Calvin*, Editions Seghers, Paris 1964.

J. Cardier, *Calvin*, P.U.F., Paris 1967.

A.M. Schmidt, *Calvin*, Editions Le Cerf Paris, χ.χ.ε.

¹⁷ Βλ. Les Vaudois, *Historia*, p. 29. No 465 H.S. Paris 1985.

(Καλβίνος, 1509-1564) επιφανή ηγέτη και συγγραφέα της Μεταρρύθμισης. Σε συνέχεια οι μεταρρυθμιστικές ιδέες του Καλβίνου μεταφέρθηκαν στη Γαλλία, από τον Théodore de Bèze και μερικούς άλλους οπαδούς του. Έτσι γεννήθηκε στη Γενεύη μια νέα μεταρρυθμιστική χριστιανική θρησκεία, που ονομάστηκε «Καλβινισμός» ή «Ομολογία της Γενεύης» και της οποίας οι οπαδοί στη Γαλλία πήραν το όνομα «ουγενότου». Ο καλβινισμός δεν αναγνώριζε την επισκοπική ιεραρχία και μόλις διεκρίνοντο οι ιερείς από τους πιστούς. Επιτέθηκε εναντίον των βασικών δογμάτων της καθολικής εκκλησίας και αρνιόταν την παρουσία του Χριστού στο μυστήριο της ευχαριστίας. Αρνιόταν επίσης την ύπαρξη του καθαρτηρίου πυρός και συνεπώς όλες τις προσευχές για τους νεκρούς. Η ουσία του καλβινισμού είναι η διδασκαλία του «προορισμού». Δηλαδή είναι μόνον η θέληση του Θεού, που αποφασίζει για τη σωτηρία ή απώλειά μας, και είμαστε από τη γέννησή μας προορισμένοι, για την κόλαση ή τον παράδεισο. Είναι η Χάρη του Θεού, που αποφασίζει για την τύχη μας, η οποία μας δίνει ή μας αρνείται την πίστη, γιατί η πίστη είναι που σώζει και όχι τα έργα που συστήνει η εκκλησία της Ρώμης, συνεπώς οι νηστείες, η μοναχική ζωή και η εγκράτεια δεν έχουν καμία αποτελεσματικότητα. Έτσι ο καλβινισμός έκλεισε τα μοναστήρια και περιόρισε τον αριθμό των

μυστηρίων σε τρία : το βάπτισμα, τον γάμο και την ευχαριστία, από την οποία όμως αφαίρεσε την ουσία της, που είναι ανάμνηση του Μυστικού Δείπνου. Επίσης ο καλβινισμός κατάργησε το μυστήριο της ιεραρχικής τάξης, δηλαδή, κατάργησε την αδιαπέραστη διαχωριστική γραμμή, που χώριζε και διέκρινε τους κληρικούς από τους απλούς πιστούς (κοσμικούς), μειώνοντας έτσι την εξουσία της καθολικής εκκλησίας, ουσιαστικά του Πάπα και των επισκόπων του. Έτσι οποιοσδήποτε πιστός είχε το δικαίωμα της ερμηνείας των Γραφών.

Ο καλβινισμός διαδόθηκε κυρίως στην Ελβετία, Ολλανδία και Γαλλία. Υπό το όνομα δε «πρεσβυτεριανισμός» υιοθετήθηκε σχεδόν από ολόκληρη τη Σκωτία και με πολυάριθμους οπαδούς στην Αγγλία.

Τα μεταρρυθμιστικά κηρύγματα του Λούθηρου, του Καλβίνου και των άλλων εκφραστών του προτεσταντισμού, είχαν σαν αποτέλεσμα τη συντριβή της ενότητας της καθολικής εκκλησίας στην Ευρώπη, ενότητα που επί δέκα αιώνες άντεξε και αντιστάθηκε σε τόσες και τόσες αιρέσεις. Οι χώρες του Νότου, Πορτογαλία, Ισπανία και Ιταλία, έμειναν εξ ολοκλήρου πιστές στην εκκλησία της Ρώμης και στον Πάπα. Οι χώρες του Βορρά, Αγγλία, Σκωτία, Ολλανδία, Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, πέρασαν εξ ολοκλήρου στον προτεσταντισμό υπό διάφορες μορφές. Οι χώρες του κέντρου της Ευρώπης, οι χώρες μεταξύ Νότου και Βορρά, Γαλλία, Γερμανία, Αυστρία, Ελβετία,

χωρίστηκαν ανισομερώς μεταξύ των δύο θρησκευτικών συστημάτων : των καθολικών και των διαμαρτυρομένων.

Αυτή όμως η διάσπαση της καθολικής εκκλησίας δεν έγινε παρά μέσα από φρικώδεις εμφύλιους σπαραγμούς που πήραν το όνομα «θρησκευτικοί πόλεμοι». Στις χώρες του Νότου η «Ιερά Εξέταση» κατέπνιξε και την πιο ασήμαντη διαμαρτυρία εναντίον της καθολικής χριστιανικής πίστης. Στις χώρες του Βορρά η καθολική μειοψηφία αντιμετωπίστηκε σκληρά. Στις χώρες του Κέντρου, όπου οι δυνάμεις των εχθρικών θρησκευτικών παρατάξεων ήταν περίπου ισορροπημένες, ξέσπασαν ανελέητοι εμφύλιοι πόλεμοι : η Γερμανία του Βορρά οπλίστηκε εναντίον της Γερμανίας του Νότου και εναντίον του αυτοκράτορα, φυσικού εκπροσώπου της καθολικής εκκλησίας. Έτσι όλη η Γερμανία ερημώθηκε κατά τη διάρκεια ενός αιώνα. Μέσα δε στα κληρονομικά κράτη της Αυστρίας, ο αυτοκράτορας μαχόταν ακόμη εναντίον των Ούγγρων και άλλων λαών, που με ιδεολογική προμετωπίδα τον προτεσταντισμό, αγωνίζονταν για την εθνική και πολιτική τους ελευθερία.

Τέτοια ήταν η αγριότητα των θρησκευτικών παθών, που κανείς δεν μπορούσε να κατανοήσει, ότι άλλο ήταν η ενότητα του κράτους και η ενότητα του έθνους, και άλλο η θρησκευτική ενότητα, και ότι κάθε πολίτης ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του δοξασίες

μπορούσε να προσφέρει τις καλές του υπηρεσίες στην πατρίδα του. Η θρησκευτική ανοχή, η ελευθερία της συνείδησης, η ισότητα ανάμεσα στις θρησκευτικές λατρείες, υπήρξαν οι κεντρικές ιδέες των διανοητών της περιόδου των θρησκευτικών πολέμων, των ουμανιστών και των πρώτων θεωρητικών του φυσικού δικαίου, μεταξύ των οποίων και του J. Bodin.

Η Γαλλία συνεπώς δεν μπόρεσε να διαφύγει από τα δεινά των θρησκευτικών πολέμων που ερήμωσαν την Ευρώπη. Ευρισκόμενη δε μεταξύ των καθολικών χωρών του Νότου και των προτεσταντικών χωρών του Βορρά, έγινε θέατρο αιματηρών συγκρούσεων ανάμεσα στους καθολικούς και τους διαμαρτυρόμενους. Ο βασιλιάς της Γαλλίας, που ήταν ένας βασιλιάς «χριστιανικότατος», πίστευε ότι όφειλε να τιμωρήσει την προτεσταντική αίρεση σαν ένα έγκλημα κατά του κράτους. Οι νομικοί είχαν για ανώτατο αξίωμα : «Ένας μόνο βασιλιάς, μία μόνη πίστη» και το πανεπιστήμιο της Σορβόνης έγινε φύλακας της καθολικής ορθοδοξίας και απαιτούσε τα κεφάλια των ουγενότων. Έτσι όλες οι εξουσίες του κράτους οπλίσθηκαν εναντίον της μεταρρύθμισης. Εν τούτοις, στην πρώτη περίοδο της βασιλείας του Φραγκίσκου Α' (1494-1547), που συμμάχησε με τους γερμανούς διαμαρτυρόμενους πρίγκιπες και ο οποίος πρόσφερε στον λουθηρανό ουμανιστή Μελάχθωνα και στον δύσπιστο «πρίγκιπα» των ουμανιστών

Έρασμο μια έδρα στο περίφημο Collège de France, το πανεπιστήμιο των πανεπιστημίων, άρχισε να επικρατεί ένα κλίμα θρησκευτικής ανοχής πάνω στη Γαλλία, και το 1535 με το Διάταγμα της Noyon, ο Φαγκίσκος Α΄, διέταξε να σταματήσει κάθε καταδίωξη για θρησκευτικούς λόγους. Γρήγορα όμως ο βασιλιάς άλλαξε γνώμη, γιατί άρχισε να πιστεύει ότι η μεταρρύθμιση είναι μια άμεση απειλή για τον θρόνο και για την επίσημη καθολική θρησκεία και διέταξε τον δια πυρός θάνατο των ουγενότων. Το δε 1545 έλαβε χώρα η φρικώδης σφαγή των Vaudois¹⁸.

Η θρησκευτική πολιτική των διαδόχων του Φραγκίσκου Α΄, ήταν μια πολιτική ισορροπίας και αλληλοφθοράς των αντιπάλων δυνάμεων, που με τη δράση τους μείωναν το κύρος και τη δύναμη της βασιλικής εξουσίας, η οποία τότε έπαιρνε σκληρά μέτρα εναντίον των διαμαρτυρομένων, όπως με τα Διατάγματα του Chateaubriant (1551) και του Ecouen (1559) και τότε απαγόρευε τις διώξεις εναντίον των ουγενότων (η ονομασία «ουγενότου», ονομασία των Γάλλων διαμαρτυρομένων, προέρχεται από τη γερμανική λέξη «eidgenossen»

¹⁸ Elli Barnavi et Robert Descimon, *La Sainte Ligue, le juge et la potence : L' assassinat du president Brisso - 15 novembre 1591*. Editions Hachette, Paris 1985.

J.H. Mariéjol, *La Réforme, la ligue et l' edit de Nantes - Histoire de France d' Ernest Lavisse*, Editions Tallandier, Paris 1983.

που σημαίνει «ομόσπονδοι»), οι οποίοι έγιναν ένα ισχυρό οπλισμένο κόμμα, χάρη στην υποστήριξη της κάστας των στρατιωτικών, ένας ισχυρός κομματικός στρατός που πολεμούσε χωρίς καμία μειονεξία εναντίον των βασιλικών δυνάμεων που υποστήριζαν τους καθολικούς, που κι αυτοί είχαν οργανωθεί σε οπλισμένο κόμμα, την περίφημη Ligue¹⁹ των καθολικών με αρχηγό τον δούκα Henri Guise (1550-1588) που οργάνωσε την ανατροπή του βασιλιά Ερρίκου Γ', για να γίνει ο ίδιος βασιλιάς και η οικογένεια των Guise δυναστική οικογένεια της Γαλλίας. Έτσι οι εμφύλιοι πόλεμοι ρήμαζαν τη Γαλλία που συγχρόνως τα σύνορά της απειλούντο από τις καθολικές δυνάμεις του Νότου, κυρίως την καθολική Ισπανία : όταν βασιλιάς ήταν ο Φραγκίσκος Α' (1544-1560), οι Ουγενότοι, που είχαν πολύ ισχυροποιηθεί, δοκίμασαν να αιχμαλωτίσουν τον βασιλιά στο παλάτι του Amboise και να τον καταστήσουν όργανό τους. Επί Καρόλου Θ' (1550-1574), γίνανε τέσσερις εμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ καθολικών και διαμαρτυρόμενων,

¹⁹ Philippe Erlanger, *Le massacre de la Saint-Barthélemy*, Editions Gallimard, Paris 1980.

- Denise Estèbe, *Toscin pour un massacre : la saison des Saint-Barthélemy*, Editions D' Aujourd' hui, Paris 1975.

- J. Estèbe, Ph Joutard, E. Labrousse, J. Lecuir, *La Saint-Barthélemy ou les résonances d' un massacre*, Edition Delachaux et Niestlé, Paris 1976.

επί Ερρίκου Γ' (1551-1589), ακόμα άλλοι τέσσερις πόλεμοι ανάμεσά τους. Είναι η περίοδος που η κεντρική μοναρχική κυριαρχία είχε εκμηδενισθεί και ο φεουδαρχικός κατακερματισμός της κρατικής εξουσίας φαινόταν ότι εκ νέου είχε γίνει κοινωνικοπολιτικό κατεστημένο. Η βασιλική εξουσία είχε σχεδόν απομονωθεί : η μεγάλη πλειοψηφία των ευγενών, με επικεφαλής τον Ερρίκο βασιλιά της Ναβάρρας, είχαν περάσει με το κόμμα των διαμαρτυρούμενων, ενώ η αστική τάξη των πόλεων, στην πλειοψηφία τους είχε συμμαχήσει με την καθολική Ligue των Guise που οργάνωναν τη σφαγή των ουγενότων και την ανατροπή της δυναστείας των Valois - Capétiens. Δηλαδή όλες επί της σκηνής αντιμαχόμενες πολιτικές δυνάμεις ήταν εναντίον του βασιλιά Καρόλου Θ'. Αυτή την κρίσιμη στιγμή, ο Κάρολος Θ' και η μητέρα του, Αικατερίνη των Μεδίκων, πρόλαβαν τόσο τη Ligue των καθολικών των Guise, όσο και τους ουγενότους και τον αρχηγό τους ναύαρχο Gaspard de Coligny με δύο συνεχόμενα θανατηφόρα κτυπήματα που ανέτρεψαν την κατάσταση, έσωσαν τη δυναστεία των Capétiens και αναστήλωσαν το κύρος της μοναρχίας, που γύρω της άρχισαν πάλι να συσπειρώνονται οι ζωντανές δυνάμεις της Γαλλίας, δηλαδή το γαλλικό έθνος. Έτσι η Αικατερίνη των Μεδίκων και ο γιός του Καρόλου Θ', φοβούμενοι ότι οι Guise συσπειρώνοντας γύρω τους τους καθολικούς και παίρνοντας την

πρωτοβουλία εξόντωσης των ουγενότων σε συνέχεια θα τους ανέτρεπαν και θα τους αντικαθιστούσαν, τους πρόλαβαν και στις 24 Αυγούστου 1572, ημέρα Κυριακή γιορτή του Αγίου Βαρθολομαίου²⁰ κατέσφαξαν κατά μάζες του ουγενότους του Παρισιού, τον αρχηγό τους G. De Coligny²¹ και τους ηγέτες τους σ' όλη σχεδόν τη Γαλλία, που είχαν έρθει στο Παρίσι για να παραστούν στους γάμους του γενικού αρχηγού τους Ερρίκου της Ναβάρρας με τη Marguerite de Valois, αδελφή του Βασιλιά Καρόλου Θ'. Το σύνθημα της εξόντωσης των διαμαρτυρόμενων στο Παρίσι, αγκάλιασε όλη τη Γαλλία με σφαγές που διήρκεσαν μέχρι 5 Σεπτέμβρη 1572. Ο Ερρίκος της Ναβάρρας, αρχηγός του κόμματος των Ουγενότων, γλύτωσε τη ζωή του γιατί υποσχέθηκε πως θα αλλάξει θρησκεία και θα γίνει από ουγενότος καθολικός. Επίσης, με ορισμένες επιφυλάξεις, ένας άλλος βουρβόνος, ο πρίγκιπας Condé, έδωσε την ίδια υπόσχεση για να σώσει τη ζωή

²⁰ Liliane Creté, *Coligny*, Fayard 1985.

Bernard Cottret, *Terre d' exil*, Editions Aubier, Paris.

Michelle Magdelaine et Rudolf von Thadden, *Le regume huguenot*, Editions A. Colin, Paris 1985.

²¹ Janine Garrisson, *L' Edit de Nantes et sa révocation : Histoire d' une intolérance*, Editions Le Seuil, Paris 1985.

John Vihnot, *Histoire de la Réforme française, De l' edit de Nantes à sa révocation*, Editions Fischbacher, Paris 1934.

του. Στην πραγματικότητα όμως, η σωτηρία του οφείλεται στην επέμβαση της Αικατερίνης των Μεδίκων, η οποία δεν ήθελε ν' αφήσει την καθολική Ligue (ομοσπονδία, συμμαχία) και τους Guises χωρίς αντιπάλους, γιατί οι τελευταίοι ήταν οι κύριοι εχθροί του θρόνου και της κεντρικής μοναρχικής εξουσίας. Ένας άλλος ουσιώδης λόγος ήταν ότι ο Ερρίκος της Ναβάρας, ήταν ο πιθανότερος διάδοχος του άκληρου Ερρίκου του III βασιλιά της Γαλλίας, που είχε διαδεχθεί τον αδελφό του Charles IX, γιατί ο Ερρίκος της Ναβάρας ήταν ο πιο στενός άρρενας συγγενής του. Επιπλέον, ο Ερρίκος ο Γ' της Γαλλίας, θεωρούσε κατά συνείδηση τον Ερρίκο της Ναβάρας σαν διάδοχό του, γιατί και οι δύο πρίγκιπες, όπως επίσης και η Αικατερίνη των Μεδίκων, είχαν ταυτότητα πολιτικών αντιλήψεων, για τον κίνδυνο που διέτρεχε η Γαλλία από τη θρησκευτική αδιαλλαξία των Guises και από τον τυφλό δογματισμό τους. Επίσης οι δύο Καπέτοι (Capétiens) πρίγκιπες εμφορούντο από ένα πνεύμα θρησκευτικής ανοχής και ένα αίσθημα ανεξιθρησκείας, μόνες ιδεολογικές βάσεις που μπορούσαν να ενώσουν τον γαλλικό λαό και το γαλλικό έθνος, γύρω από τη νόμιμη κληρονομική μοναρχία των Capétiens της Γαλλίας. Είναι λοιπόν φυσικό και λογικό ο βασιλιάς της Γαλλίας Ερρίκος ο Γ' να μην ήθελε σε καμιά περίπτωση την εξόντωση του εξαδέλφου του και διαδόχου του Ερρίκου της Ναβάρας. Ήταν λοιπόν εθνικοί, πολιτικοί,

κοινωνικοί και δυναστικοί οι λόγοι που επέβαλαν τη σωτηρία της ζωής του Ερρίκου της Ναβάρρας. Πράγματι, η ιστορία έδειξε την ορθότητα αυτών των προοπτικών, γιατί ο Ερρίκος της Ναβάρρας, βασιλιάς της Γαλλίας, μετά τον θάνατο του Ερρίκου Γ', αποδείχθηκε ένας μεγάλος βασιλιάς, ένας από τους θεμελιωτές στην πράξη των ιδεών της θρησκευτικής ανοχής, της ανεξιθρησκείας, της ελευθερίας της λατρείας, ιδεών που διατυπώθηκαν στο Διάταγμα της Νάντης, που είναι έργο του και φέρνει την υπογραφή του. Το μεγάλο όμως αυτό έργο δεν έγινε χωρίς εμπόδια, τα σπουδαιότερα των οποίων ήταν δύο : η ισχύς των Guises, υπ' αριθμόν ένα εχθρός της δυναστείας των Carétiens, και το δεύτερο η πολιτική ρύθμιση της θρησκευτικής πίστης του Ερρίκου της Ναβάρρας, η μοναδική προϋπόθεση, για να γίνει βασιλιάς της Γαλλίας, δηλαδή η μεταστροφή του από τον προτεσταντισμό στον καθολικισμό. Η λύση του προβλήματος δεν ήταν εύκολη, γνωστού όντος ότι ο Ερρίκος της Ναβάρρας, ήταν αρχηγός του κόμματος των γάλλων προτεσταντών.

Όπως ήταν όμως πολιτικά «λογικό», η εκκαθάριση της κατάστασης άρχισε με τους Guises και πρώτα απ' όλα, με τη δολοφονία του Ερρίκου de Guise, που οργάνωνε εξέγερση των φίλων του στο Παρίσι για να γίνει αυτός βασιλιάς. Το αστικό Παρίσι ήταν μια πόλη καθολική και ήταν σ' αυτή την πόλη που η καθολική Ligue

είχε τους πιο πολλούς και πιο αδιάλλακτους οπαδούς της. Στην πρωτεύουσα ο βασιλιάς έχασε κάθε εξουσία και ο Ερρίκος de Guise εγκατάστησε μια δική του πολιτική διοίκηση, την επιτροπή των Δεκαέξι ή του λεγόμενους : «Οι Πολιτικούς» (Les Politiques). Ο βασιλιάς υποχρεώθηκε να φύγει για την πόλη Chartres, ενώ η μητέρα του Αικατερίνη των Μεδίκων, για να υποσκάψει την ενότητα των καθολικών, της επιτροπής των Δεκαέξι και να διασώσει το κύρος της δυναστείας, έμεινε στο Παρίσι. Πραγματικά πέτυχε να στρέψει, μερικώς τουλάχιστον, την εύνοια των καθολικών και του Παρισινού Κοινοβουλίου υπέρ του βασιλιά. Το δε τελευταίο έστειλε αντιπροσωπεία του στη Chartres, για να βεβαιώσει τον σεβασμό του προς τον μονάρχη, που κλήθηκε να επιστρέψει αμέσως στο Παρίσι. Ο βασιλιάς όμως και η βασίλισσα μητέρα του που είχαν άλλα σχέδια, δεν δέχθηκαν την πρόσκληση και ο Ερρίκος ο Γ΄ de Valois συγκάλεσε συνέλευση των Γενικών Τάξεων στο ανάκτορο του Blois μακριά από το Παρίσι. Ακριβώς σ' αυτό το ανάκτορο παίχθηκε η τελευταία σκηνή του δράματος μεταξύ των τριών Ερρίκων : Ερρίκου του Γ΄ de Valois βασιλιά της Γαλλίας, Ερρίκου των Βουρβόνων βασιλιά της Ναβάρρας και Ερρίκου δούκα de Guise αρχηγού της Ligue των καθολικών, συγχρόνως ανθρώπου του Πάπα και του βασιλιά της Ισπανίας. Έτσι στις 23/12/1588 ενώ συνεδρίαζαν οι βουλευτές των Γενικών Τάξεων

(μεταξύ των βουλευτών ήταν και ο J. Bodin, Ο βασιλιάς διέταξε τη δολοφονία του Ερρίκου de Guise που τότε βρισκόταν στο Blois, ως επισκέπτης του βασιλιά. Η διαταγή της δολοφονίας εκτελέσθηκε την ίδια μέρα (23/12/1588) από αξιωματικούς και στρατιώτες της βασιλικής φρουράς, μέσα στο ίδιο το βασιλικό διαμέρισμα και ακολουθήθηκε από τη σύλληψη και εκτέλεση του αδελφού του Louis de Guise καρδινάλιου της Λωρραίνης. Για να ενισχύσει την πραγματικά κρίσιμη θέση του, ο Ερρίκος ο Γ΄ από το μίσος των οπαδών των δολοφονημένων Guises, συμμάχησε με τον εξάδελφό του, και «εχθρό» του ουγενότο Ερρίκο της Ναβάρας με τον οποίο βρισκόταν σε πόλεμο.

Την πρώτη όμως Αυγούστου του 1589, ο βασιλιάς της Γαλλίας Ερρίκος, δολοφονήθηκε από τους καθολικούς και ο Ερρίκος της Ναβάρας έγινε ο νόμιμος βασιλιάς της Γαλλίας με το όνομα Ερρίκος Δ΄ (1553-1610), ιδρυτής της δυναστείας των Βουρβόνων κλάδου των Capétiens (Capétiens - Bourbons) και στις 25 Ιουλίου 1593 απαρνείται τον προτεσταντισμό και γίνεται καθολικός στην εκκλησία του Saint Denis έξω από το Παρίσι. Στις 22/3/1594, εισέρχεται νικητής βασιλιάς της Γαλλίας στο Παρίσι και στις 13/4/1598 υπογράφει το Διάταγμα της Νάντης, το Διάταγμα της θρησκευτικής ανοχής.

3.4. Το Διάταγμα της Νάντης²². — Ο Ερρίκος Δ΄ που για να αναγνωρισθεί βασιλιάς της Γαλλίας από τους καθολικούς, υποχρεώθηκε να απαρνηθεί την προτεσταντική θρησκεία, κατανόησε πολύ γρήγορα, ότι έπρεπε να κάνει κάτι για τους πρώην οπαδούς του ουγενότους, δηλαδή να εξασφαλίσει την ελευθερία της λατρείας τους, καθώς και την πολιτική τους ελευθερία, από το μίσος της καθολικής πλειοψηφίας της Γαλλίας, δηλαδή έπρεπε να κάνει κάτι για την ενότητα του γαλλικού έθνους, πρώτο πολιτικό καθήκον της μοναρχίας.

Για να γίνει όμως αυτό, έπρεπε να μπει ένα οριστικό τέλος στους θρησκευτικούς πολέμους και να δοθεί στους προτεστάντες ένας καταστατικός χάρτης, που θα τους ενσωματώνει νομικά στη ζωή του έθνους και συγχρόνως θα τους κάνει αποδεκτούς από την καθολική πλειοψηφία. Και αυτό έγινε με δύο βασικά γεγονότα : πρώτα με την τελική στρατιωτική και πολιτική νίκη του Ερρίκου του Δ΄ επί των

²² R. Tawney, *Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του χριστιανισμού*, Εκδόσεις «Κάλβος», Αθήνα 1979.

M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Εκδόσεις «Κάλβος», Αθήνα 1978.

P. Mesnard, *L' Eessor de la philosophie politique au XVI siecle*, 3^e ed, Paris 1968.

καθολικών στο Fontaine-Francaise (5/6/1595) και έπειτα με το Διάταγμα της Νάντης (13 Απριλίου 1598).

Το διάταγμα της Νάντης δεν ήταν απλώς ένα κείμενο, δημιούργημα του Ερρίκου του XIV και των συμβούλων του. Αντίθετα ήταν το προϊόν της ανάπτυξης της γαλλικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης και της Μεταρρύθμισης, όπου συγκρούστηκαν οι νέες ιδέες του Ουμανισμού με τις αντιλήψεις της θρησκευτικής σχολαστικής, που ήθελε να ρυθμίσει τη ζωή των ανθρώπων με τα δόγματα της παπικής εκκλησίας. Έτσι όλα τα μεγάλα πνεύματα της Ευρώπης και οι ζωντανές δυνάμεις των λαών της και ειδικά των προηγμένων λαών της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ολλανδίας, που βρίσκονταν στην πορεία της εθνικής και κρατικής τους ολοκλήρωσης, ενστερνίσθηκαν τις νέες κοινωνικές αντιλήψεις, τη νέα ορθολογιστική φιλοσοφία και μέσα από κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις τις έκαναν κανόνες της εθνικής τους ζωής, με κεντρικό κανόνα τη θρησκευτική ανοχή, που στο βάθος κάλυπτε μια πολιτική ανοχή, τόσο αναγκαία για την εθνική ολοκλήρωση των λαών της Ευρώπης, που άρχισε με το τέλος των μεσαιωνικών χρόνων.

Οι ιστορικές λοιπόν συνθήκες, στις οποίες αναφερθήκαμε, έκαναν τη Γαλλία το επίκεντρο αυτών των αντιθέσεων, και κατέληξαν στο αποτέλεσμα που ήταν το Διάταγμα της Νάντης, το οποίο προετοίμασε

όλη τη μεταγενέστερη οικονομικοκοινωνική και πολιτική ανάπτυξή της.

Ποια είναι επομένως η συγκεκριμένη προϊστορία του ιστορικού αυτού ντοκουμέντου; Από το 1560 ο καγκελάριος του γαλλικού βασιλείου ο Michel de L' Hospital στις Γενικές Τάξεις της Ορλεάνης διακήρυξε πρώτος, ότι οι Λουθηρανοί, Οι Ουγενότοι και οι Παπιστές δεν είναι δυνατόν να αλλάξουν το κοινό όνομά τους, το οποίο είναι «Χριστιανοί». Την ίδια χρονιά το Διάταγμα του Romorantin έδινε στους επισκόπους την αρμοδιότητα αναγνώρισης του αδικήματος της θρησκευτικής αίρεσης, με σκοπό να εμποδισθεί η είσοδος στη Γαλλία του θεσμού της Ιεράς εξέτασης, που μείωσε με τη θρησκευτική τρομοκρατία σε επικίνδυνο βαθμό τον πληθυσμό της Ισπανίας και του Βέλγιου. Το ίδιο δε Διάταγμα όριζε, ότι μόνο τα κοινοβούλια είχαν το δικαίωμα επιβολής της ποινής του θανάτου, αφαιρώντας μ' αυτό τον τρόπο κάθε δυνατότητα από τις εκκλησιαστικές αρχές, να οδηγούν τους αιρετικούς στον θάνατο. Επίσης από καιρό σε καιρό δημοσιεύονταν βασιλικές αποφάσεις αμνηστίας υπέρ των αιρετικών, καθώς και αποφάσεις, που ανέστελαν ή σταματούσαν την καταδίωξή τους. Στο Possy (Αύγουστος 1561) όπου συνήλθαν παρουσία του βασιλιά οι καθολικοί και οι Ουγενότοι εκπρόσωποι, έγινε απόπειρα συμφιλίωσής τους. Με το διάταγμα του Saint Germain (17 Ιανουαρίου

1562) επετράπηκε στους διαμαρτυρόμενους να ασκούν ελεύθερα της λατρείας τους, αλλά εκτός των τοιχών των πόλεων. Αυτά είναι, με κάποιο τρόπο, μαζί μ' ένα άλλο παρόμοιο Διάταγμα του Saint Germaine (1570), που υπογράφηκε μεταξύ των Ουγενότων και της γαλλικής κυβέρνησης, την οποία εκπροσωπούσε προσωπικά η βασίλισσα Αικατερίνη των Μεδίκων, τα πρώτα διατάγματα θρησκευτικής ανοχής, πριν το ξέσπασμα των θρησκευτικών πολέμων και των σφαγών της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου (22/8/1572). Ακόμα κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων έχουμε μια σειρά από διατάγματα θρησκευτικής ανοχής, όπως τα Διατάγματα του Poitiers (1577), του Nérac (1579) και του Fleix (1580).

Επομένως, όλα αυτά τα διάφορα νομοθετικά κείμενα έχουν με το Διάταγμα της Νάντης, μια σειρά κοινά σημεία. Όλα αναγνωρίζουν την ύπαρξη της μειοψηφίας προτεσταντών στη Γαλλία, τους παραχωρούν μια περιορισμένη ελευθερία της λατρείας και τους αναγνωρίζουν σαν υποκείμενα δικαίου, συνεπώς ικανούς, για όλα τα δικαιώματα και όλες τις υποχρεώσεις και για όλα τα αξιώματα, που έχουν και τα άλλα υποκείμενα του βασιλείου, δηλαδή, οι καθολικοί. Επιπρόσθετα τα Διατάγματα του Saint Germaine (1570), Beaulieu (1576) και Nérac (1579), έδιναν το δικαίωμα στους Ουγενότους να κατέχουν οχυρωμένες θέσεις, μέσα στις οποίες θα έχουν τη δυνατότητα άμυνας

εναντίον καταστροφικών πράξεων θρησκευτικού μίσους, όμοιων με αυτή της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου.

Το Διάταγμα, λοιπόν, της Νάντης έχει μια προΐστορία, που μετά το τέλος των θρησκευτικών πολέμων, εγγυάται την κοινή αποδοχή των Ουγενότων, σαν μόνη προϋπόθεση κοινωνικής ειρήνης, που τόσο ήταν αναγκαία για την ενότητα του νεαρού γαλλικού έθνους, την ανάπτυξη της νέας αστικής οικονομίας και την πολιτική ενότητα της συγκεντρωτικής μοναρχικής εξουσίας.

Τώρα ποιος είναι ο τύπος και ποιο το περιεχόμενο του Διατάγματος της Νάντης; Πρόκειται για ένα βασικό νομοθετικό κείμενο, για την εθνική, κοινωνική και πολιτική ζωή της Γαλλίας, που περιλαμβάνει την ιστορική της περίοδο από το τέλος του 16^{ου} αιώνα μέχρι στις 18 Οκτωβρίου 1685, ημέρα ανάκλησης του Διατάγματος της Νάντης από το Διάταγμα του Fontainebleau, που φέρνει την υπογραφή του Λουδοβίκου ΙΔ' εγγονού του Ερρίκου Δ'.

Πρώτα - πρώτα, είναι ένα βασιλικό διάταγμα «επίσημο και δημόσιο», το οποίο αρχίζει με μια εισαγωγή, και αποτελείται από 92 άρθρα. Αυτό είναι το επίσημο σώμα του Διατάγματος της Νάντης. Πρέπει όμως να προσθέσουμε σ' αυτό ένα παράρτημα από 56 άρθρα, τα λεγόμενα «μυστικά και ιδιαίτερα» άρθρα, που ρυθμίζουν ουσιαστικά τους θρησκευτικούς τύπους λατρείας καθώς και τα

έγγραφα με τα οποία καθορίζεται η βασική χορηγεία για τους μισθούς των κληρικών και για τα έξοδα λειτουργίας των κολλεγίων και των ακαδημιών. Τα άρθρα αυτά ρυθμίζουν επίσης τις κανονικές συνελεύσεις των συνόδων και τις εγκαταστάσεις των λεγομένων προτεσταντικών δικαστηρίων, καθώς και θέματα, που αφορούν τους προτεστάντες κληρικούς, που βασικά εξαιρούντο από το να έχουν φρουρούς και στρατιωτικούς οίκους.

Εκτός αυτών των ρυθμίσεων των λεγομένων «μυστικών και ιδιαιτέρων» άρθρων, οι Ουγενότοι, βάσει του επίσημου κειμένου του Διατάγματος της Νάντης, κατείχαν σαν ιδιοκτήτες 150 τόπους, οι οποίοι διέπονταν από το προνόμιο του ασύλου, δηλαδή του απαραβίαστου του χώρου. Σ' ορισμένους απ' αυτούς τους τόπους-άσυλα, ο βασιλιάς υποχρεωνόταν να διατηρεί και να συντηρεί φρουρές ασφάλειάς τους, και να διορίζει τους αρχηγούς τους. Επρόκειτο περίπου για τη φρούρηση 66 πόλεων, κωμοπόλεων και φρουρίων, που ανήκαν ήδη στους Ουγενότους από τον πρώτο θρησκευτικό πόλεμο (1562), όπως το Montauban και η La Rochelle. Αυτοί δε οι τόποι-καταφύγια των Ουγενότων κατανέμονταν γεωγραφικά σε τρεις περιοχές : πρώτο κεντροδυτικά και στην Aquitaine, δεύτερο στο Languedoc, και τρίτο στο Dauphiné και την κοιλάδα του Rhône. Ήταν οι από παράδοση περιοχές των διαμαρτυρόμενων και πριν απ'

αυτούς των αιρετικών Albigensis ή Cathares. Εκτός από αυτές τις περιοχές, που κυριαρχούσαν οι Ουγενότοι, υπήρχαν και μερικοί τόποι επιρροής τους οι οποίοι επίσης προστατεύονταν βάσει του Διατάγματος της Νάντης, αλλά μόνο για 8 χρόνια.

Στον τομέα της δικαιοσύνης οι προτεστάντες, τόσο για τις ιδιωτικές διαφορές, όσο και για τα ποινικά αδικήματα, δικάζονταν κατά τους ορισμούς του Διατάγματος της Νάντης από ειδικά δικαστήρια. Αυτά υπήρξαν τα λεγόμενα Δικαστήρια του Διατάγματος, που πριν ονομάζονταν προτεσταντικά δικαστήρια. Ακόμα αυτά τα δικαστήρια του Διατάγματος θα λειτουργούσαν παρά τα Κοινοβούλια του Bordeaux, της Grenoble και της Τουλούζης.

Όσον αφορά τις πολιτικές συνελεύσεις, το άρθρο 82 του Διατάγματος της Νάντης ορίζει ότι οι πολιτικές συνελεύσεις των Ουγενότων πρέπει να παύσουν να λειτουργούν, αλλά όμως το άρθρο 43 των λεγομένων «μυστικών και ιδιαίτερων» ορίζει το αντίθετο. Συγκεκριμένα ορίζει, ότι οι συνελεύσεις αυτές επιτρέπεται να γίνονται ενώπιον δικαστή του βασιλιά. Αυτή είναι μία από τις αντιφάσεις και ασάφειες του Διατάγματος της Νάντης, αντιφάσεις και ασάφειες που οφείλονται σε ορισμένες αδιάλυτες αντιθέσεις μεταξύ των καθολικών και προτεσταντικών δογμάτων, πράγμα που υποχρέωνε τη μοναρχική κυβέρνηση σ' ένα είδος ακροβατικής πολιτικής. Αυτό δε, φαίνεται

καθαρά από τις διατάξεις 7, 8, 9, 10 και 11 του Διατάγματος της Νάντης, που ρυθμίζουν τα θέματα της λατρείας, συγκεκριμένα τους τόπους κηρυγμάτων και τέλεσης των μυστηρίων : Το κήρυγμα και τα μυστήρια επιτρέπονται στους Ουγενότους, αλλά μέσα στις εκκλησίες των φέουδων και μέσα σε ναούς και σε ιδιωτικές κατοικίες, που βρίσκονται έξω από τις πόλεις και τις κωμοπόλεις. Οι διατάξεις αυτές, που ευνοούν μερικώς τους μεγαλοφουδάρχες Ουγενότους έρχονται σε αντίθεση με τα Διατάγματα του Nérac και του Fleix, που επέτρεπαν οριστικά την προτεσταντική λατρεία στους ναούς των πόλεων και άλλων τόπων, θέσεις που ενσωματώνονται στα άρθρα 9 και 10 του Διατάγματος της Νάντης. Συγχρόνως Δε, το Διάταγμα της Νάντης δεν έχει εφαρμογή στις περιοχές, όπου βρίσκονται τα φέουδα των Guise, βάσει χωριστών συμφωνιών μεταξύ των αρχηγών της Ligue των καθολικών και του Ερρίκου IV. Επίσης απαγορεύεται στους προτεστάντες η λατρεία σε μια σειρά πόλεις και περιοχές που κατοικούσαν πληθυσμοί, όπου η πλειοψηφία των καθολικών είναι συντριπτική.

Το Διάταγμα της Νάντης απαγορεύει και στις δύο θρησκευτικές κοινότητες, των καθολικών και διαμαρτυρομένων, να παρακωλύουν τη λατρεία, οι μεν των Δε, και αντίστροφα, καθώς και τον καταναγκαστικό προσηλυτισμό. Υποχρεώνει όμως τους Ουγενότους

να υποκλίνονται στους κανόνες της καθολικής χριστιανικής θρησκείας και της εκκλησίας της, που θεωρείται σύμφωνα με τα άρθρα 3, 4 και 5 του Διατάγματος της Νάντης η επικρατούσα θρησκεία. Δηλαδή οι Ουγενότοι υποχρεώνονταν να πληρώνουν τη δέκατη στην καθολική εκκλησία και να τηρούν το εορτολόγιό της, επομένως να κλείνουν τα καταστήματά τους τις αργίες. Συγχρόνως όμως το άρθρο 3 των «μυστικών και ιδαιτέρων» τους απήλασε απ' αυτές τις υποχρεώσεις τους τήρησης του καθολικού εορτολογίου, όχι όμως και από την καταβολή της δεκάτης.

Όσον δε αφορά τις ληξιαρχικές εγγραφές το Διάταγμα της Νάντης (άρθρο 23) επέτρεπε στους Ουγενότους να κρατούν δικά τους ληξιαρχικά βιβλία, αλλά σχετικά με τη ληξιαρχική πράξη του γάμου υποχρεώνονταν να σέβονται και να τηρούν τις απαγορεύσεις των κανόνων της καθολικής εκκλησίας.

Τέλος το Διάταγμα της Νάντης περιέχει ορισμένες διατάξεις που ενίσχυσαν την οργή των φανατικών και δογματικών καθολικών. Αυτές αφορούσαν τη σχολική παιδεία των Ουγενότων : τους επέτρεπαν να έχουν δικά τους κολλέγια και ακαδημίες, να δίνουν διπλώματα, και η βασιλική κυβέρνηση να αναλαμβάνει την επιχορήγησή τους, δηλαδή τα έξοδα λειτουργίας της προτεσταντικής παιδείας.

Από την πιο πάνω ανάλυση του Διατάγματος της Νάντης, σε συνδυασμό με τ' άλλα σχετικά Διατάγματα, το βασικό μας συμπέρασμα είναι ότι είναι ένα Διάταγμα θρησκευτικής ανοχής, ιστορική κατάληξη άλλων προηγούμενων, γενικά, παρόμοιων κειμένων. Είναι ένα νομοθετικό κείμενο, που με κάποια ασάφεια εκφράζει το πνεύμα ανεξιθρησκείας του ευρωπαϊκού ουμανισμού και συγχρόνως, με μία σαφή όμως απόκλιση υπέρ των μέτριαστικών καθολικών θέσεων του Έρασμου και των οπαδών του, οι οποίοι εν μέσω ενός ταραγμένου από μίση, πολέμους, επαναστάσεις, σφαγές, θεομηνίες και επιδημίες αιώνα, του 16^{ου} αιώνα, «ονειρεύονταν» μια ανθρώπινη κοινότητα, θεμελιωμένη στον χριστιανικό ουμανισμό και την ανοχή.

Βέβαια το Διάταγμα της Νάντης περιέχει ορισμένα «υπερβολικών» προνόμια υπέρ της προτεσταντικής μειοψηφίας, μέσα σ' ένα καθολικό βασίλειο. Τούτο ήταν συνέπεια του γεγονότος ότι αυτή η μειοψηφία ήταν η πιο ζωντανή δύναμη του γαλλικού έθνους μέσα στον τομέα της νέας οικονομίας, της καπιταλιστικής οικονομίας, και στον τομέα της νέας φιλοσοφίας των νέων ιδεών. Συνεπώς το Διάταγμα της Νάντης ήταν μια ιστορική παραχώρηση της κεντρικής μοναρχικής εξουσίας, που αγωνίζονταν εναντίον του φεουδαρχικού κατακερματισμού της εξουσίας προς τους Ουγενότους, τους εκπροσώπους της αστικής

οικονομίας, που εργάζονταν και παρήγαγαν για την εθνική και παγκόσμια αγορά, που βρίσκονταν στην πορεία της δημιουργίας τους. Ήταν μια παραχώρηση προς τους «αιρετικούς», νέους τύπους ανθρώπων, η οποία στηριζόταν και στη θρησκευτική ανοχή των μετριοπαθών καθολικών, που έβλεπαν τις νέες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και αγωνίζονταν, με τον τρόπο τους, για την απαλλαγή της Γαλλίας από την παπική φεουδαρχική αναχρονιστική επιρροή, και την οργάνωση ενός νέου ενιαίου εθνικού γαλλικού κράτους, πράγμα, που ιστορικά, για την εποχή του 16^{ου} αιώνα, μπορούσε να γίνει μόνο με άξονα τη μοναρχία. Ένας εκ των σπουδαιότερων εκπροσώπων αυτής της πολιτικής φιλοσοφίας ήταν ο J. Bodin του οποίου η θεωρία για το κράτος, περνάει τα όρια της απολύτου μοναρχίας και ανοίγει τον δρόμο, για μια θεωρία της συνταγματικής μοναρχίας και της λαϊκής συναίνεσης.

Μέσα λοιπόν, σ' αυτό το πολυτάραχο ιστορικό πλαίσιο της ανάπτυξης της νέας οικονομίας, της γέννησης των καπιταλιστικών σχέσεων, της εισόδου στο ιστορικό προσκήνιο της αστικής τάξης, των θρησκευτικών πολέμων και των πολέμων των χωρικών, πρέπει να μελετήσουμε τη σκέψη του J. Bodin, μεγάλου θεωρητικού, της έννοιας της κυριαρχίας, της νομιμοποίησης της εξουσίας και της συνταγματικής μοναρχίας, επιφανούς διανοητή της θεωρίας του

Φυσικού Δικαίου, ενός μετριοπαθή καθολικού, ενός αστού πολιτικού και δημοσιολόγου, που με το σύνολο του έργου του συνέβαλε αποφασιστικά στη δημιουργία της πολιτικής επιστήμης. Ακόμα η μελέτη των ιδεών του J. Bodin δεν πρέπει να απομονωθεί από τη νομική και διοικητική κληρονομιά του ρωμαϊκού παρελθόντος, γιατί η επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου και των ρωμαϊκών θεσμών πάνω στην πολιτική του φιλοσοφία και την θεωρία του του φυσικού δικαίου είναι προφανής.

Β. ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ J.BODIN
ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ.

Ι. Το «Parlement»²³ και οι Γενικές Τάξεις στο μοναρχικό
καθεστώς της Γαλλίας. —

Όνομα συλλογικού οργάνου που σημαίνει Συνέλευση προσώπων (αντιπροσώπων ή βουλευτών), που σχηματίζουν ένα σώμα ή ένα όργανο, το οποίο έχει δικαίωμα να θεσπίζει. Το Parlement λοιπόν είναι ένας όρος με συλλογική έννοια, δηλαδή ένα όνομα συλλογικό, με το οποίο προσδιορίζονται οι Συνελεύσεις προσώπων (αντιπροσώπων ή βουλευτών), που έχουν δικαίωμα να νομοθετούν.

Σύμφωνα με το παλαιό καθεστώς της Γαλλίας, δηλαδή το προεπαναστατικό (πριν του 1789), της απολύτου μοναρχίας, το Parlement ήταν το ανώτατο δικαστικό σώμα του βασιλείου, πράγμα

²³ M. Ameller, *Parlements*, 2° ed., Paris 1966.

G. Burdeau, *Droit constitutionnel et institutions politiques, Les institutions de la Ve Républiques*, Paris 1959.

M. Duverger, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, Paris 1968.

L. Ricard, *Les institutions judiciaires et administratives de l'ancienne France*, Paris, χ.χ.ε.

που σημαίνει, πως πρώτα απ' όλα είχε δικαιοδοτικές (δικαστικές) αρμοδιότητες, αλλά όμως σιγά-σιγά αποκτούσε συγχρόνως και ένα πολιτικό ρόλο.

1. Η καταγωγή του Parlement μέσα από την ιστορία των θεσμών του βασιλείου της Γαλλίας. — Ένας των κεντρικών θεσμών του παλιού καθεστώτος της Γαλλίας ήταν η «Αυλή του Βασιλέως» ή η «Αυλή των Ίσων» ή η «Αυλή των Ευπατριδών». Αυτή αποτελείτο από τους ισχυρότερους ευγενείς του βασιλείου και από τους αξιωματούχους των βασιλικών φέουδων. Συγκαλείτο δε, από τον βασιλιά για όλες της κάποιας σπουδαιότητας πράξεις.

Στην αρχή, αυτή η «Αυλή του Βασιλέως» δεν ήταν ούτε ένα δικαστήριο, ούτε ένα μόνιμο συμβούλιο. Υπό τη βασιλεία του Philippe-Auguste (1165-1223) συνέρχονταν δύο φορές το χρόνο : των Αγίων Πάντων και την Πεντηκοστή. Δεν είχε μόνιμη έδρα, γιατί το βασίλειο δεν είχε μόνιμη πρωτεύουσα. Συνεδρίαζε εκεί, που βρισκόταν κάθε φορά ο βασιλιάς. Καθώς αυτός μετακινείτο συχνά, υποχρεωμένος να ζει στα διάφορα φέουδά του, έτσι όλη η κυβέρνηση υποχρεώνονταν να ταξιδεύει μαζί του. Ήταν μια κυβέρνηση «κινητή» ή «περιοδεύουσα».

Simonnet, *Les Parlements sous l' ancienne monarchie*, Paris, χ.χ.ε.

Ο βασιλιάς Λουδοβίκος ο Θ' (1214-1270) ήταν ο πρώτος, που έδωσε κάποια σταθερότητα σ' αυτό τον θεσμό. Δηλαδή αποφάσισε να δοθούν σ' ορισμένα μέλη της Αυλής του δικαστικές αρμοδιότητες και ότι αυτά τα μέλη θα συγκροτούσαν το Parlement. Έτσι το Parlement έγινε ένα πραγματικό ανώτατο δικαστήριο, αλλά εξακολουθούσε όμως να συνεδριάζει δύο φορές το χρόνο και ακολούθως τέσσερις φορές. Πάντως δεν είχε αποκτήσει ακόμη μόνιμη έδρα. Είναι δε ο βασιλιάς Φίλιππος ο Ωραίος (1268-1314) που το 1302 το εγκατέστησε μόνιμα στο Παρίσι. Επιπλέον ο Φίλιππος ο Ωραίος συγκεκριμενοποίησε την οργάνωση του Parlement κάνοντας μια νέα διάρθρωση στον αρχαίο θεσμό της «Αυλής του βασιλέως», ιδρύοντας έτσι το 1302 ένα «Μεγάλο Συμβούλιο» ή το «Συμβούλιο του Βασιλέως» για τις πολιτικές και διοικητικές υποθέσεις και ένα «Ελεγκτικό Σώμα» για τις οικονομικές υποθέσεις και για τον έλεγχο των λογιστών.

Το Parlement έστελνε αντιπροσώπους του δικαστές σε ορισμένες επαρχίες για να δικάζουν τα κακουργήματα, όπως στη Νορμανδία και στη Καμπανία, όμως όλοι αυτοί οι θεσμοί των επαρχιών δεν αποτελούσαν παρά μέρη ενός : Του Parlement του Παρισιού, μοναδικού θεσμού για όλο το βασίλειο. Πάντως, υπήρχαν επαρχιακά Parlements που κατά σειράν αρχαιότητας ήταν τα ακόλουθα : της Toulouse, της Grenoble, του Bordeaux, της Dijon, της Rouen, του Aix,

της Rennes, του Metz, του Pau, του Douai, της Besançon και του Nancy. Δηλαδή μαζί με το Parlement του Παρισιού, που θεωρούνταν εθνικός θεσμός, η Γαλλία είχε δεκατρία Parlements. Αν και σ' ορισμένες περιπτώσεις τα Parlements δικάζαν σε πρώτο βαθμό, ήταν όμως αυτά κατά κανόνα δικαστήρια δεύτερου βαθμού, δηλαδή δικάζαν κατ' έφεση. Το Parlement όμως του Παρισιού, σαν μοναδικός θεσμός για όλο το κράτος, είχε τη θέση ανωτάτου δικαστηρίου, το οποίο είχε ωστόσο και πολιτικές αρμοδιότητες.

Οι υποθέσεις που έκρινε το Parlement γίνονταν με το χρόνο όλο και πιο πολύπλοκες πράγμα που απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις δικαίου, που οι ευγενείς κόμητες και βαρώνοι μέλη του συμβουλίου και του Parlement δεν είχαν, γι' αυτό παραχώρησαν σιγά-σιγά τη θέση τους στους νομομαθείς, κατά κανόνα αστικής καταγωγής, που συνεδρίαζαν στο Parlement, με κόκκινα ενδύματα από ερμίνα, ένδειξη της βασικής κυριαρχίας. Έτσι η δικαιοσύνη άρχισε να διοικείται από επαγγελματίες δικαστές νομομαθείς λαϊκής καταγωγής και όχι από βαρώνους, κόμητες και δούκες.

Εντούτοις το Parlement εξακολουθούσε να θεωρείται ως η «Αυλή του βασιλιά» ή η «Αυλή των Ίσων» ή η «Αυλή των Ευπατριδών». Δηλαδή οι μεγάλοι ευγενείς και οι αξιωματούχοι του βασιλείου ήταν

πάντα μέλη του Parlement ή όπως αλλιώς τους ονόμαζαν «εκ γενετής σύμβουλοι του βασιλέως».

Γύρω δε στο 1263, ένας γραμματέας του Parlement, ο Jean de Monthuçon, άρχισε να καταγράφει τα βασιλικά διατάγματα και τη νομολογία αυτού του δικαστηρίου, που αποτελούν μια από τις πηγές της πολιτικής ιστορίας της Γαλλίας.

2. Οργάνωση του Parlement του Παρισιού. — Αυτό είχε την οργάνωση ενός ανωτάτου δικαστηρίου. Συγκεκριμένα, εκτός από την ολομέλειά του, που είχε πολιτικές αρμοδιότητες, το Parlement του Παρισιού αποτελείτο από πέντε μέρη : 1) Τη Grande Chambre. Ήταν το ανώτατο τμήμα του, στις επίσημες συσκέψεις του οποίου συνεδρίαζαν οι εξ αίματος πρίγκιπες, οι Δούκες και οι Ίσοι, οι ανώτατοι κληρικοί και οι έξι σύμβουλοι τιμής. 2) Τα τρία Ανακριτικά Τμήματα (Chambres des enquetes). 3) Το Τμήμα αιτήσεων ή αγωγών (Chambre de requêtes). 4) Το Τμήμα του θαλασσίου ιχθυεμπορίου (Chambre de la marée), που δικάζε τις υποθέσεις του εμπορίου των ψαριών της θάλασσας και του γλυκού νερού. 5) Το Ποινικό Τμήμα (Chambre de la Tournelle), που δικάζε τις ποινικές υποθέσεις.

3. Ο πολιτικός ρόλος του Parlement. — Από την πολύ περιληπτική αναφορά μας στην ιστορική καταγωγή του γαλλικού Parlement και των άλλων μεγάλων πολιτικών σωμάτων του βασιλείου της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του άνω Μεσαίωνα (9^{ος}-10^{ος} αιώνας) παρατηρούμε, ότι από την αρχαία «Αυλή του βασιλέως» γεννήθηκαν διαδοχικά το Parlement (Cour de Justice), το Κυβερνητικό Συμβούλιο (Conseil du gouvernement) και ένα είδος Υπουργείου Οικονομικών (Chambre de finances). Πρόκειται για κυρίαρχα σώματα τα οποία έπαιξαν βασικό ρόλο στην άσκηση της βασιλικής εξουσίας, στη συγκρότηση του συγκεντρωτικού μοναρχικού κράτους και της βασιλικής γραφειοκρατίας.

Ο σημαντικότερος όμως θεσμός ήταν το Parlement του Παρισιού, που κατά καιρούς αποπειράθηκε να περιορίσει τη βασιλική εξουσία. Τα πολιτικά δε μέσα, που διέθετε και που τα χρησιμοποίησε, για να αλλάξει το σύνταγμα, περιορίζοντας έτσι την πολιτική κυριαρχία του ηγεμόνα, ήταν δύο : η τυπική ισχύς του enregistrement (η ηυξημενη τυπική ισχύς της νομολογίας του Parlement που ήταν καταγεγραμμένη από τον γραμματέα του, καθώς και των καταγεγραμμένων βασιλικών διαταγμάτων) και το δικαίωμα των remontrances (παρατηρήσεις απευθυνόμενες προς τον βασιλιά από το Parlement για να του υπενθυμίσουν ατέλειες και αδυναμίες ορισμένων από τα διατάγματά

του ή ενός από αυτά). Ήταν δύο νομοθετικά μέσα πίεσης του Parlement του Παρισιού προς τη βασιλική εξουσία, ήταν ένα είδος βέτο, του Parlement κατά των καταχρηστικών αποφάσεων του βασιλιά και ιδιαίτερα εκείνων που αφορούσαν την επιβολή φόρων.

Η πρώτη σοβαρή σύγκρουση ανάμεσα στο Parlement και στη βασιλική εξουσία έλαβε χώρα το 1535 επί Φραγκίσκου του Α'. Ο βασιλιάς, επηρεασμένος από την Καθολική Εκκλησία, που τρόμαζε εμπρός στη δύναμη διαφωτισμού των ανθρώπων, που κατείχε η τυπογραφία, εξέδωσε διάταγμα, που απαγόρευε την εκτύπωση βιβλίων με την ποινή του θανάτου. Το Parlement του Παρισιού αρνήθηκε να καταγράψει το διάταγμα, δηλαδή να του δώσει τυπική ισχύ, και το επέστρεψε στο βασιλιά. Ακολούθως του υπέβαλε ένα κατάλογο εικοσιτεσσάρων προσώπων «πολύ αρμοδίων και φερέγγυων», για την εκτύπωση βιβλίων, από τα οποία ο βασιλιάς θα διάλεγε δώδεκα, που θα είχαν το δικαίωμα, στο Παρίσι, να τυπώνουν βιβλία «εγκριμένα και αναγκαία» για το δημόσιο συμφέρον. Αυτή ήταν η πρώτη σοβαρή προσπάθεια του Parlement, για ένα νομοθετικό περιορισμό των αυθαιρεσιών της βασιλικής εξουσίας.

Η πολιτική όμως δύναμη του Parlement του Παρισιού ήταν πρόσκαιρη, και τα διάφορα προνόμιά του, καθώς και τα προνόμια των άλλων μεγάλων σωμάτων του κράτους δεν ελαμβάνοντο υπ' όψιν από

τη μοναρχία, που σταθερά ελάμβανε απόλυτο χαρακτήρα. Έτσι όταν οι αντιπρόσωποι του Parlement του Παρισιού μετέβησαν στα ανάκτορα του Amboise (κοντά στον ποταμό Λίγκρα της Γαλλίας), για να διαμαρτυρηθούν στον Φραγκίσκο τον Α΄ εναντίον των διατάξεων του κονκορδάτου, που υπέγραψε με τον πάπα Λέοντα Χ το 1516, σύμφωνα με το οποίο οι επίσκοποι και οι άλλοι ανώτεροι κληρικοί της Εκκλησίας της Γαλλίας θα διορίζονταν ουσιαστικά από τον βασιλιά έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων της μοναρχίας προς όφελος του πάπα, τους απέπεμψε, τους απείλησε με φυλάκιση και τους εδήλωσε : «Είμαι ο βασιλιάς και απαιτώ υπόταγή».

Ο συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στη συγκεντρωτική μοναρχία και στα μεγάλα σώματα του κράτους πέρασε από διάφορες φάσεις όσο η βασιλική εξουσία γίνονταν πιο συγκεντρωτική και πιο απόλυτη. Αυτό δε έγινε διαμέσου των συγκρούσεών της με τη φεουδαρχία και τον πολύ δύσκολο ρόλο της του «διαιτητή» και του πολιτικού ισορροπιστή στη διάρκεια των θρησκευτικών πολέμων, με κατευθυντήρια όμως πολιτική γραμμή την εθνική και κοινωνική ενότητα της Γαλλίας με βάση τη θρησκευτική ανοχή και τη θρησκευτική κυριαρχία του μετριοπαθούς καθολικισμού. Αυτή δε η πολιτική μορφοποιήθηκε στο διάταγμα της Νάντης του Ερρίκου του Δ΄, του βασιλιά της θρησκευτικής ανοχής. Τα περισσότερα όμως των

Parlements αντιστάθηκαν για πολύ χρονικό διάστημα στην πολιτική φιλοσοφία του διατάγματος της Νάντης, δηλαδή αντέδρασαν στη καταγραφή του, στα επίσημα βιβλία τους. Το δε Parlement του Παρισιού αρνήθηκε την οικοδόμηση και λειτουργία, εντός των τειχών της πόλεως, προτεσταντικών ναών.

Η κύρια λοιπόν κατεύθυνση της πολιτικής του Parlement ήταν η συμμετοχή του στη νομοθετική εξουσία, δηλαδή η διείσδυσή του, σε μια εξουσία, που ήταν αποκλειστικά δικαίωμα του μονάρχη, με σκοπό να γίνει ένα νομοθετικό σώμα αντάξιο του ονόματός του. Πραγματικά οι περιστάσεις οδήγησαν το Parlement του Παρισιού να διαδραματίσει ενίοτε έναν πολιτικό ρόλο, που θα ταίριαζε μόνο σε μια αληθινή εθνοσυνέλευση. Έτσι το 1610 έδωσε την αντιβασιλεία στη Μαρία των Μεδίκων, το 1643 στην Άννα την Αυστριακή, το 1715 στο Φίλιππο της Ορλεάνης. Ήταν λοιπόν δύσκολο στους βασιλείς να αμφισβητήσουν τις πολιτικές αρμοδιότητες του Parlement, τη στιγμή μάλιστα, που αυτό είχε την εξουσία να διορίζει αντιβασιλείς, δηλαδή αρχηγούς του κράτους.

Τα όρια λοιπόν των δικαιωμάτων του Parlement απέναντι στη βασιλική εξουσία είναι δύσκολο να προσδιορισθούν. Ο ίδιος δε ο καρδινάλιος Richelieu, όταν βρίσκονταν στην αντιπολίτευση, δηλαδή προτού γίνει πρωθυπουργός του Λουδοβίκου του ΙΓ', ονόμαζε το

Parlement : «αυτή η μεγάλη Γερουσία» και έλεγε «εάν το Parlement οφείλει υποταγή στον βασιλιά, δεν την οφείλει παρά μέσα στα πλαίσια της λογικής».

Όταν όμως ο Richelieu έγινε πρωθυπουργός εδήλωσε προς το Parlement : «Δεν έχετε καμιά άλλη εξουσία από αυτή που ο βασιλιάς σας έδωσε, ούτε καμιά άλλη δύναμη από αυτή που ο βασιλιάς σας έχει παραχωρήσει». Ο ίδιος δε ο βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΓ' (1601-1643) έκανε την ακόλουθη δήλωση : «Λέμε και δηλώνουμε ότι το δικαστήριό μας του Parlement καθώς και όλα τα άλλα δικαστήριά μας δεν ιδρύθηκαν παρά για να αποδίδουν δικαιοσύνη στους υπηκόους μας. Και τους απαγορεύεται να ασχολούνται με τις υποθέσεις που αφορούν το κράτος, τη διοίκηση, την κυβέρνηση, υποθέσεις η διαχείριση των οποίων επιφυλάσσεται αποκλειστικά μόνο στο πρόσωπό μου και στους διαδόχους μου». Σ' ό,τι όμως αφορά τα οικονομικά διατάγματα, ο Λουδοβίκος ΙΓ' επέτρεπε στο Parlement να χρησιμοποιεί το δικαίωμά του της «remontrance», δηλαδή της επιστροφής του διατάγματος στον βασιλιά, αλλά ακολούθως όφειλε (το Parlement) να υποταχθεί στη βασιλική θέληση. Εάν όμως επρόκειτο για διατάγματα που αφορούσαν την πολιτική και τη διοίκηση, το Parlement όφειλε να τα καταγράψει αμέσως, χωρίς ακόμη να λαμβάνει γνώση τους. Κυρίως δε ο βασιλιάς Λουδοβίκος ο ΙΓ'

απηγόρευσε στο Parlement τον τύπο : δεν οφείλουμε, δεν μπορούμε, σαν «υβριστικό για τη βασιλική εξουσία και κυριαρχία».

Επομένως ο απολυταρχισμός του Λουδοβίκου ΙΓ' και ο δεσποτισμός του πρωθυπουργού του αφαίρεσαν από το Parlement κάθε εξουσία, κυρίως κάθε νομοθετική αρμοδιότητα, εκτός από την εξουσία απονομής της δικαιοσύνης. Ακόμη και αυτή η τελευταία δεν έγινε σεβαστή, γιατί αφαιρέθηκε από το Parlement η αρμοδιότητά του να δικάζει τα πολιτικά αδικήματα.

Έτσι με την πολιτική φιλοσοφία και την πολιτική πρακτική του Λουδοβίκου ΙΓ' και του Richelieu έχουμε την οριστική διατύπωση των αρχών της απολύτου μοναρχίας που θα βρει την θεωρητική και πρακτική ολοκλήρωσή της επί της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ' (1638-1715), όχι όμως χωρίς αντίσταση του Parlement που εκδηλώθηκε στη διάρκεια της Fronde parlementaire (της «κοινοβουλευτικής» σφενδόνης). *

4. La Fronde parlementaire. — Η Άννα η Αυστριακή, μια ισπανίδα πριγκίπισσα, σύζυγος του Λουδοβίκου ΙΓ' και μητέρα του ανήλικου γιου του, βασιλιά Λουδοβίκου ΙΔ' , την οποία το Parlement

* Παγκόσμια Ιστορία, Ε.Σ.Σ.Δ.

ονόμασε αντιβασίλισσα, υπό τον όρο ότι θα ακολουθούσε τις οδηγίες του (του Parlement), ο καρδινάλιος Mazarin, ένας ιταλός, και ο υπουργός των οικονομικών Particelli d' Emeri, ένας άλλος ιταλός, αποτελούσαν την τριμελή κυβέρνηση του βασιλείου της Γαλλίας κατά τη διάρκεια της ανηλικότητας του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΔ'. Οι τρεις αυτοί ξένοι καταχράστηκαν χωρίς κανέναν ενδοιασμό τα οικονομικά του κράτους για την ικανοποίηση των ατομικών και οικογενειακών τους συμφερόντων, κυρίως των φαύλων συνηθειών της μοναρχίας. Έτσι με τέσσερα βασιλικά διατάγματα (επιβολή πρόστιμου σ' όλους τους ιδιοκτήτες που οικοδόμησαν στις συνοικίες και τα προάστια του Παρισιού· αύξηση του φόρου διοδίων για όλα τα τρόφιμα που θα εισάγονταν στο Παρίσι· περικοπή των πληρωμών του κράτους, πράξη της βασιλικής εξουσίας που έβλαπτε τα συμφέροντα ατόμων που ανήκαν σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις· και διακοπή των εγγυήσεων που είχαν δοθεί στους δικαστές -μέλη του Parlement- οι οποίοι είχαν εξαγοράσει το αξίωμά τους από τον βασιλιά) η μοναρχική διοίκηση ξεσήκωσε όλες τις κοινωνικές τάξεις εναντίον της, που ενώθηκαν για να μεταβάλλουν το σύνταγμα με σκοπό να περιορίσουν αν όχι να εξαλείψουν τον απολυταρχικό χαρακτήρα των εξουσιών της.

Τότε οι δικαστές και οι ανώτατοι υπάλληλοι του κράτους που συγκροτούσαν τα τέσσερα μεγάλα σώματα : το parlement, la Cour des

aides (δικαστήριο που δικάζε τις υποθέσεις που αφορούσαν φόρους υπό μορφή συνεισφορών), la Chambre des comptes και το «Μεγάλο Συμβούλιο» (Grand Conseil) ενώθηκαν «στην υπηρεσία του δημοσίου και των ιδιωτών και για τη μεταρρύθμιση του Κράτους». Η απόφαση δε, που ένωσε αυτά τα τέσσερα σώματα του κράτους ονομάστηκε «Απόφαση της Ένωσης» (13 Μαΐου 1648). Ακολούθως τα Parlements και τα Cours des aides των επαρχιών ακολούθησαν το παράδειγμά τους και ενώθηκαν μαζί τους στην κοινή προσπάθεια, δηλαδή την κατάργηση των αυθαιρεσιών της μοναρχίας. Οι δικαστές λοιπόν ολόκληρης της Γαλλίας κλήθηκαν, ελλείψει συντάγματος, να πάρουν τη θέση των Γενικών Τάξεων και να διορθώσουν τα κακά της μοναρχίας. Το Parlement, μάλιστα του Παρισιού ενθαρρύνθηκε πολύ στην επιχείρησή του αυτή από το αγγλικό Parlement που την ίδια στιγμή είχε επαναστατήσει εναντίον της βρετανικής μοναρχίας.

Τα ενωμένα τέσσερα μεγάλα όργανα του κράτους συνήλθαν σε σώμα, στην αίθουσα Saint-Louis του Palais de Justice στο Παρίσι και διατύπωσαν 27 άρθρα, ένα πραγματικό Σύνταγμα, που τα πρότειναν για βασιλική επικύρωση. Τα πλέον σπουδαία άρθρα ήταν το τρίτο και το έκτο. Το άρθρο 3 όριζε : «κανένας φόρος δεν θα επιβάλλονταν δυνάμει βασιλικών διαταγμάτων χωρίς την προηγούμενη συναίνεση των μεγάλων σωμάτων του κράτους, ιδίως του Parlement». Το δε

άρθρο 6 όριζε ότι κανένas υπήκοος του βασιλιά, κάτω από οποιουσδήποτε όρους και συνθήκες, δεν μπορούσε να φυλακισθεί περισσότερο από εικοσιτέσσαρες ώρες χωρίς να έχει ανακριθεί από τον φυσικό του δικαστή (Habeas corpus).

Το πολιτικό ερώτημα για τη μοναρχία ήταν : αυτή (η μοναρχία), που είχε απαλλαγεί από τον κίνδυνο ελέγχου της, εκ μέρους των Γενικών Τάξεων, θα υποτάσσονταν τώρα στη θέληση του Parlement; Την απάντηση θέλησαν να δώσουν τα μεγάλα σώματα του κράτους, που επιχείρησαν ένα πραξικόπημα, που οδήγησε στην «ημέρα των οδοφραγμάτων» (26 Αυγούστου 1648) και στην εξέγερση του λαού του Παρισιού. Απ' αυτήν την ημερομηνία άρχισε ο πόλεμος της Fronde, στον οποίο οι δικαστές είχαν για συμμάχους : 1) τους πρίγκιπες φεουδάρχες που αντιμάχονταν την κεντρική συγκεντρωτική μοναρχική εξουσία, και 2) την παρισινή δημοκρατία, δηλαδή τον λαό του Παρισιού.

Οι «κοινοβουλευτικοί» όμως δικαστές, παρά την αντίθεσή τους με τις αυθαιρεσίες της μοναρχίας, ήσαν, σε τελευταία ανάλυση, άνθρωποι του βασιλιά, και δεν μπορούσαν για πολύ να είναι σύμμαχοι των φεουδαρχών εχθρών της μοναρχίας και του λαού του Παρισιού. Όταν δε πληροφορήθηκαν την καρατόμηση του βασιλιά της Βρετανίας Καρόλου του Α' από το Parlement του Λονδίνου και είδαν τους

γάλλους πρίγκιπες να συμμαχούν με την ισπανική μοναρχία εναντίον του γαλλικού κράτους, της Γαλλίας, της πατρίδας τους, τρομοκρατήθηκαν και ήρθαν σε επαφή με τη μοναρχική εξουσία, συγκεκριμένα με την αντιβασίλισσα βασιλομήτορα Anne d' Autrice, επαφή που κατέληξε στη συμφωνία του Saint-Germain (24 Οκτωβρίου 1648) σύμφωνα με την οποία η βασιλική κυβέρνηση επικύρωσε τα εικοσιεπτά άρθρα της Αίθουσας του Saint-Louis. Μια συμφωνία χωρίς καμιά εγγύηση από μέρους της μοναρχίας. Και όπως συμβαίνει πάντα, η αντιβασίλισσα Anne d' Autrice την ανακάλεσε με τη Συνδιάσκεψη του Rueil (Απρίλιος-Μάρτιος 1649), απαγορεύοντας έτσι τις συνελεύσεις των δικαστών με αντιστάθμισμα τη μείωση κάποιων φόρων.

5. La Fronde princière (η πριγκιπική Fronde). — Τα συμφέροντα όμως των πριγκίπων φεουδαρχών ήταν διαφορετικά από εκείνα των «ενωμένων δικαστών». Κύριος σκοπός των πρώτων ήταν όχι το «συμφέρον του γαλλικού κράτους», το «γενικό συμφέρον», αλλά τα ιδιωτικά τους συμφέροντα. Προς τούτο συγκρότησαν «κόμμο», την «πριγκιπική Fronde» και άρχισαν ένοπλο αγώνα εναντίον της κεντρικής εξουσίας. Ο εμφύλιος αυτός πόλεμος, στον οποίο δοκιμάστηκε ο πατριωτισμός των αντιπάλων παρατάξεων (οι

πρίγκιπες στασιαστές συμμαχησαν με τους ισπανούς εναντίον της Γαλλίας), έδειξε την ισχυρή κοινωνική βάση της γαλλικής μοναρχίας (την αστική τάξη και τη μάζα των μικροευγενών που αποτελούσαν τους μηχανισμούς της στρατιωτικής και πολιτικής βασιλικής γραφειοκρατίας), καθώς και την απομόνωση των εξεγερμένων φεουδαρχών από τις ζωντανές δυνάμεις του γαλλικού έθνους. Αυτό οδήγησε μοιραία στη συντριβή τους και στον θρίαμβο της απολύτου μοναρχίας. Πολλοί δε απ' αυτούς πέρασαν εκ νέου στην υπηρεσία της κεντρικής εξουσίας υπό την έννοια πλέον των «υπαλλήλων» της.

6. La Fronde populaire (η λαϊκή Fronde). — Τρίτο πολιτικό στοιχείο των εσωτερικών συγκρούσεων ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, ομάδες και κάστες στη Γαλλία, ήταν ο λαός του Παρισιού και των άλλων μεγάλων πόλεων του βασιλείου ή όπως έλεγαν η δημοκρατία του Παρισιού και των μεγάλων πόλεων. Οι καταχρήσεις της μοναρχίας και οι υλικές καταστροφές, οι θυσίες σε θύματα, οι καταδιώξεις των κατοίκων των πόλεων και της υπαίθρου από την πριγκιπική Fronde, δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση στο Παρίσι, που μετατράπηκε σε εξέγερση με 1200 οδοφράγματα όταν ο λαός της πρωτεύουσας πληροφορήθηκε τη σύλληψη του Παρισινού λαϊκού ηγέτη Broussel από τη βασιλική αστυνομία. Αφού οι παρισινοί

πέτυχαν την απελευθέρωσή του, υποχρέωσαν τη βασίλισσα Άννα Αυστριακή να καταφύγει στο Saint-Germain και συγχρόνως η λαϊκή πολιτοφυλακή περικύκλωσε τον βασιλικό στρατό διοικούμενο από τον πρίγκιπα Condé. Η κατάσταση έγινε επικίνδυνη για τη δυναστεία, όταν μάλιστα άρχισε ο πληθυσμός να συνειδητοποιεί ότι θα μπορούσε να ανατρέψει τον βασιλιά όπως το έκαναν οι Άγγλοι ή οι Ναπολιτάνοι που έδιωξαν τον Ισπανό αντιβασιλιά τους. Συγχρόνως κυκλοφόρησε μια παμφλέτα που έλεγε : «Οι λαοί έχουν το δικαίωμα να κάνουν πόλεμο στους βασιλείς, να αλλάζουν τους βασιλείς τους, να προσφέρουν το στέμμα σ' άλλη οικογένεια Αυτή η μοναρχία γέρασε· είναι καιρός να τελειώνει».

Τα αστικά στρώματα, μπρος στην επικίνδυνη πορεία που έπαιρνε η κατάσταση στο Παρίσι φοβήθηκαν πως η οχλοκρατία θα ξέσπαγε και εναντίον τους. Έτσι απομονωμένη η δημοκρατική εξέγερση στο Παρίσι υπέκυψε μπρος στη βασιλική ισχύ και τελικά συνετρίβη. Την ίδια τύχη είχε και η δημοκρατική Fronde στις επαρχιακές πόλεις, όπως στο Bordeaux που μετά το Παρίσι έγινε η δεύτερη πρωτεύουσα της λαϊκής Fronde.

Οι αποτυχίες όλων των Frondes, του Parlement, των πριγκίπων και του λαού του Παρισιού και των μεγάλων πόλεων, είχαν σαν οριστική πολιτική συνέπεια, το Parlement να χάσει οποιαδήποτε

πολιτική επιρροή, οι δικαστές να μετατραπούν σε απλούς δικαστικούς υπαλλήλους και να αποδίδουν τη δικαιοσύνη «εν ονόματι του απόλυτου μονάρχη», την ίδια δε τύχη είχαν και τα μέλη των άλλων μεγάλων σωμάτων του κράτους· τον πολιτικό και στρατιωτικό αφοπλισμό της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, την εδαφική, εθνική, πολιτική, διοικητική και γραφειοκρατική ενότητα του συγκεντρωτικού κράτους της απολύτου μοναρχίας και την υπαλληλική απορρόφηση της αριστοκρατίας από τον στρατιωτικό και διπλωματικό μηχανισμό του βασιλείου ή στη μετατροπή ενός μέρους της σε ευπειθείς παλατιανούς στα ανάκτορα των Βερσαλιών· τέλος όσον αφορά τις συνέπειες της ήττας της λαϊκής Fronde ήταν η απώλεια και την τελευταίων λαϊκών και δημοτικών ελευθεριών.

Έτσι οι τελευταίες απόπειρες για τον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας απέτυχαν και η μοναρχική εξουσία έγινε περισσότερο απόλυτη όσο ποτέ. Επομένως οι ήττες αυτές προετοίμασαν τον δεσποτισμό του Louis XIV και μορφοποίησαν το περίφημο δόγμα του : *L' Etat c' est moi*» (Εγώ είμαι το Κράτος), που έγινε ήδη πολιτικό ρητό που συμβολίζει την απόλυτη μοναρχία και τη δεσποτική εξουσία. Τύπους εξουσιών που ο J. Bodin με τη θεωρία του της «κυριαρχίας» όχι μόνο αμφισβητεί την ιστοριοπολιτική και κοινωνική τους χρησιμότητα, αλλά δείχνει την αναγκαιότητα αντικατάστασής τους

από μια συνταγματική εξουσία η οποία θα εξασφαλίζει τη λαϊκή κυριαρχία και την άμυνα των πολιτών εναντίον των καταχρήσεων και των αυθαιρεσιών του δεσποτισμού. Έτσι ο συγγραφέας της πραγματείας «De la République» και βουλευτής στη Συνέλευση των Γενικών Τάξεων στο Blois, διατύπωσε τις αρχές μιας μετριοπαθούς μοναρχίας στη βάση ενός συμβουλευτικού-νομοθετικού ρόλου των Γενικών Τάξεων, θεσμός που θα μπορούσε να παίζει τον ρόλο μιας Εθνοσυνέλευσης ή ενός Κοινοβουλίου όπως στη Μεγάλη Βρετανία.

II. Οι Γενικές Τάξεις²⁴. — Συνελεύσεις στις οποίες συνέρχονταν οι αντιπρόσωποι των τριών τάξεων του προεπαναστατικού βασιλείου

²⁴ F. Dumont et P. Timbal, «*Gouvernés et gouvernants en France. Moyen Age et XVI siècle*», In Rec. Sociologiques Jean Bodin, t. XXIV, Paris 1966.

Y. Durand, *Cahiers de doléances des paroisses du baillage de Troyes pour les Etas Généraux de 1614*, Paris 1966.

F. Lot et R. Fawtier, *Histoire des institutions françaises au Moyen Age*, t. II., Paris 1958.

R. Mousnier, «*La participation des gouvernés à l'activité des gouvernants dans la France des XVII et XVIII siècles*», In Rec. Soc. Jean Bodin, t. XXIV, Paris 1966.

G. Picot, *Histoire des états généraux...*, 5, Vol. Paris 1988.

της Γαλλίας : του Κλήρου, των Ευγενών, (πρόκειται για τις δύο αριστοκρατικές τάξεις), και των Αστών (Bourgeois).

Οι Γενικές Τάξεις, οι οποίες συγκροτούσαν ένα πραγματικό πολιτικό σώμα, συνδέονται, σαν διαμορφωμένος κοινωνικός οργανισμός, με τη γέννηση και ανάπτυξη της Τρίτης Τάξης, της αστικής τάξης (bourgeoisie).

Από τον XI αιώνα στο πιο πολιτισμένο τμήμα της Γαλλίας, δηλαδή στη Νότια Γαλλία και πιο ειδικά στη μεσογειακή επαρχία της του Languedoc η αστική τάξη είχε μια γρήγορη ανάπτυξη λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου, των νέων πόλεων και της βιομηχανίας τους. Έτσι σ' αυτή την επαρχία του Languedoc συναντάμε ένα ιδιαίτερο αστικό κοινωνικό στρώμα με συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα που ήταν διαφορετικά των συμφερόντων των μεσαιωνικών κυριάρχων τάξεων : των κληρικών και των ευγενών. Ήδη όταν το 1080 έλαβε χώρα στον μητροπολιτικό ναό της πόλης Narbonne του Languedoc η μεγάλη συνέλευση των αντιπροσώπων των τάξεων αυτής της επαρχίας, οι αστοί-βουλευτές, εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των κατοίκων των πόλεων, συνεδρίαζαν δίπλα στους επισκόπους (αντιπροσώπους του κλήρου) και τους βαρώνους

A. Rambaud, *Histoire de la Civilisation Française*, 2, Vol. Armand Colin, Paris 1885.

(αντιπροσώπους των ευγενών). Αυτή ήταν η πρώτη συνέλευση των Γενικών Τάξεων της Γαλλίας, αλλά όμως σε επαρχιακό επίπεδο.

Πραγματικά πριν ακόμα εμφανισθούν οι συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων του βασιλείου της Γαλλίας, υπήρξαν συνελεύσεις Επαρχιακών Γενικών Τάξεων στις δύο πιο ανεπτυγμένες εμπορικά, γενικά οικονομικά, επαρχίες της μεσαιωνικής Γαλλίας : του Languedoc και της Bretagne (Βρετάνης). Όταν δε οι συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων άρχισαν να λαμβάνουν προοδευτικά γενική κρατική και ακολούθως εθνική μορφή, η κεντρική βασιλική διοίκηση μάλλον αντέδρασε στην ανάπτυξη του επαρχιακού χαρακτήρα του θεσμού, που η ύπαρξή του διατηρήθηκε μόνο στις δύο επαρχίες που πρωτοεμφανίσθηκε. Επρόκειτο για ένα ειδικό ιστορικό προνόμιο του Languedoc και της Βρετάνης, που κατόπιν συμφωνίας με τη βασιλική εξουσία το διατήρησαν οι επαρχίες αυτές και μετά τη γεωγραφική και διοικητική ενσωμάτωσή τους στο γαλλικό κράτος. Έτσι δίπλα στον θεσμό των Γενικών Τάξεων όλου του βασιλείου της Γαλλίας υπήρξαν και δύο επαρχιακοί θεσμοί των Γενικών Τάξεων : του Languedoc και της Βρετάνης.

1. Οργάνωση των Συνελεύσεων των Γενικών Τάξεων. — Αυτές είναι το πρώτο σε κρατική κλίμακα αντιπροσωπευτικό πολιτικό

όργανο του λαού της Γαλλίας στη διάρκεια του προεπαναστατικού καθεστώτος.

Κατ' αρχήν η συμμετοχή στις συνελεύσεις των Τάξεων ήταν ένα δικαίωμα και ένα καθήκον. Ένα δικαίωμα, γιατί ο Κλήρος, οι Ευγενείς και οι Κοινότητες δεν ήταν δυνατόν να φορολογηθούν χωρίς τη συναίνεσή τους. Και ένα καθήκον, γιατί η συμμετοχή σ' αυτές ήταν σαν μια προέκταση του λειτουργήματός τους που συνίστατο στην οργανική τους συμμετοχή στο συμβούλιο του φεουδάρχη, ο οποίος ήταν επικυρίαρχός τους.

Κάθε ευγενής μπορούσε και όφειλε να συμμετέχει στις Τάξεις, λόγω του ότι ήταν ένας ιδιοκτήτης φέουδου. Ακόμη οι χήρες και τα ανήλικα τέκνα ευγενών μπορούσαν να παρίστανται στις Τάξεις δια του επιτρόπου τους. Το ίδιο, μπορούσαν να παρίστανται στις Τάξεις : κάθε επίσκοπος, κάθε ηγούμενος, κάθε κοινότητα και κάθε βασιλική πόλη. Οι επίσκοποι αντιπροσώπευαν τις εκκλησίες τους ή ακόμη οι εκκλησιαστικές συνελεύσεις μπορούσαν να αντιπροσωπεύονται και μ' ένα βουλευτή μαζί με τον επίσκοπο. Οι ευγενείς προσέρχονταν αυτοπροσώπως στις συνελεύσεις των Τάξεων ή έστελναν έναν αντιπρόσωπό τους, που μπορούσε να μην ήταν ευγενής. Τα μοναστήρια αντιπροσωπεύονταν στις Τάξεις από τους ηγούμενούς τους και έστελναν ένα βουλευτή εκλεγμένο από τους μοναχούς. Οι

κοινότητες αντιπροσωπεύονταν συνήθως στις Τάξεις από τους δημάρχους τους ή τους προύχοντες. Οι βασιλικές πόλεις (ήταν οι πόλεις που βρίσκονταν στη φεουδαρχική επικράτεια του βασιλιά και επομένως υπάγονταν στη βασιλική διοίκηση) εξέλεγαν με καθολική ψηφοφορία, και υπό την επίβλεψη του προέδρου του εμπορικού συλλόγου, που ήταν συγχρόνως και δήμαρχος, δύο αστούς βουλευτές, για να τις αντιπροσωπεύσουν στις τάξεις. Ενίοτε η καθολική ψηφοφορία, για την εκλογή των αστών βουλευτών, ήταν δύο βαθμών (δηλαδή στην πρώτη ψηφοφορία ο λαός εξέλεγε αντιπροσώπους, και στη δεύτερη ψηφοφορία οι αντιπρόσωποι εξέλεγαν τους βουλευτές. Άλλοτε στις εκλογές βουλευτών στις πόλεις δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι αστοί, ενώ ο λαός δεν είχε εκλογικό δικαίωμα. Μέσα δε, στις κοινότητες, που η διοίκησή τους ήταν σχεδόν ολιγαρχική, δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο το κοινοτικό συμβούλιο και οι προύχοντες. Γενικά η συμμετοχή στις συνελεύσεις των Τάξεων ήταν περισσότερο ένα επαχθές οικονομικό βάρος παρά ωφέλεια. Έτσι ο βασιλιάς μερικές φορές καλούσε σ' αυτές τους πιο πλούσιους ευγενείς με τη δικαιολογία ότι για τους άλλους, η συμμετοχή στις Τάξεις ήταν οικονομικά ασύμφορη.

Από τον XIV όμως αιώνα άρχισε να κυριαρχεί η αρχή : κανένας δεν μπορεί να παραβρεθεί στις συνελεύσεις των Τάξεων, εάν δεν είναι

εκλεγμένος. Το δε 1484, ο Olivier Masselin, κληρικός αξιωματούχος της Επισκοπής της Rouen, καταπολέμησε την αξίωση των επισκόπων να παίρνουν μέρος στις συνελεύσεις χωρίς να έχουν εκλεγεί από τους κληρικούς. Από τότε οι κληρικοί και οι ευγενείς εξέλεγαν τους βουλευτές τους για τις συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων, με τον ίδιο τρόπο που τους εξέλεγαν και οι αστοί των πόλεων, δηλαδή με καθολική ψηφοφορία κάθε τάξη εξέλεγε τους βουλευτές της.

Τέλος όσον αφορά τον τρόπο ψηφοφορίας στις συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων παρατηρούμε ότι άλλοτε οι βουλευτές ψήφιζαν κατά τάξη και άλλοτε κατά κεφαλή (ατομικά). Στην πρώτη περίπτωση η ψηφοφορία ήταν άνιση γιατί οι αριστοκρατικές τάξεις του κλήρου και των ευγενών είχαν κατά κανόνα την πλειοψηφία, δύο προς ένα. Ακόμη δεν υπήρχε ισοτιμία ανάμεσα στην ψήφο των ευγενών σαν τάξη και στην ψήφο των αστών σαν τάξη, γιατί η τάξη των αστών κοινωνικά ήταν η τελευταία, γι' αυτό και την έλεγαν η «Τρίτη Τάξη», δηλαδή οι αστοί δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους κληρικούς και ευγενείς. Στη δεύτερη δε περίπτωση της ψηφοφορίας κατά κεφαλή (ατομικά) όλοι οι βουλευτές, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη που ανήκαν, ήταν ισότιμοι και συνεπώς η ψήφος τους ζύγιζε το ίδιο. Έτσι η ψήφος ενός ευγενούς βουλευτή είχε το ίδιο βάρος με την ψήφο ενός βουλευτή λαϊκής καταγωγής (αστού). Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις

που οι βουλευτές ψήφιζαν κατά επαρχία, δηλαδή ψήφιζαν οι επαρχίες, όπως έγινε στις συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων του 1346 και του 1384.

Οι συνελεύσεις συνέρχονταν πάντα υπό την υψηλή εποπτεία του βασιλιά ή δικαστικού αντιπροσώπου του. Διευθύνονταν δε από ένα «προεδρείο» και εξυπηρετούντο από μια γραμματεία για την καταγραφή των αποφάσεων-συμβουλών των Γενικών Τάξεων προς τον «κύριό» τους μονάρχη. Δεν υπήρχαν ούτε τακτικές συνελεύσεις τους, ούτε τακτικές προθεσμίες σύγκλησής τους και ούτε τακτικές χρονολογίες εκλογή των βουλευτών-αντιπροσώπων. Όλα εξαρτιόνταν κατά κανόνα από τη θέληση του μονάρχη ο οποίος είχε αποκλειστικό δικαίωμα σύγκλησής τους, πράγμα που γίνονταν κατά τη διάρκεια κρίσιμων στιγμών του βασιλείου και της δυναστείας. Γι' αυτό ο ρόλος τους ήταν καθαρά συμβουλευτικός και δεν δέσμευε τον μονάρχη. Το ουσιώδες όμως είναι ότι οι Γενικές Τάξεις αποτελούσαν, κατά τη διάρκεια των συνελεύσεών τους, πολιτικό σώμα, που «εβουλευέτο» επί σοβαρών και γενικών πολιτικών θεμάτων για το κράτος. Συνεπώς είναι οι Γενικές Τάξεις στη Γαλλία που μπορούσαν να εξελιχθούν σ' ένα νομοθετικό σώμα, αντιπροσώπων βουλευτών του γαλλικού λαού, και όχι το Parlement του Παρισιού που ο βασικός ρόλος τους ήταν δικαστικός, και το σπουδαιότερο δεν ήταν αντιπροσωπευτικός θεσμός.

Γι' αυτό η μοναρχία φρόντισε να απαλλαγεί σχετικά ανώδυνα από τον θεσμό των Γενικών Τάξεων και να τον κάνει να περάσει σε αχρησία. Τελικά όμως καθώς θα δούμε, οι Γενικές Τάξεις του 1789 (οι τελευταίες στην ιστορία τους) έκαναν την τυπική έναρξη της μεγάλης αστικής γαλλικής επανάστασης, που «μοιραία» οδήγησε στην πτώση της γαλλικής μοναρχίας.

2. Ο Συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων και ο πολιτικός τους ρόλος. — Οι συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων, καθώς ήδη μόλις αναφέραμε, συγκαλούνταν από τον μονάρχη, σε άκρως εξαιρετικές περιστάσεις, για να ακούσει και ο ίδιος τη γνώμη τους σχετικά με την αντιμετώπιση σοβαρών θεμάτων του βασιλείου.

Για πρώτη φορά συγκλήθηκαν το 1302 από τον βασιλιά Philippe le Bel στο Παρίσι, σαν πολιτική ενίσχυση όλων των κοινωνικών τάξεων του βασιλείου, στον αγώνα του εναντίον του πάπα Βονιφατίου Γ', και για πρώτη φορά η αστική τάξη με τους βουλευτές της εμφανίστηκε σαν αυτόνομη πολιτική δύναμη. Είναι στις Γενικές Τάξεις του 1302, που εγκαινιάστηκε η κοινωνική συμμαχία ανάμεσα στη μοναρχία και την αστική τάξη εναντίον του Πάπα, ο οποίος ήθελε να αναμιγνύεται στα εσωτερικά του γαλλικού κράτους χρησιμοποιώντας για δικό του σκοπό μεγάλους φεουδάρχες. Ήταν η αρχή του μακρότατου

ανταγωνισμού, ανάμεσα στις συγκεντρωτικές τάσεις της βασιλικής εξουσίας, για τη συγκρότηση ενός ενιαίου εθνικού κράτους και των μεγάλων φεουδαρχών, με αρχηγό τους τον Πάπα, για τη διατήρηση του κατακερματισμού της κρατικής εξουσίας και του φεουδαρχικού κατεστημένου, που εξυπηρετούσαν τα ατομικά και οικογενειακά τους συμφέροντα, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά.

Η δεύτερη συνέλευση των Γενικών Τάξεων συγκλήθηκε, από τον βασιλιά Φίλιππο τον Ωραίο στις 25 Μαρτίου 1308, στην πόλη Tours, με θέμα την τιμωρία των Templiers (Ναΐτες) θρησκευτική και στρατιωτική ένωση ευγενών - (Ιππότες του Ναού) Chevalier du Temple-, της οποίας τα μέλη διακρίθηκαν κυρίως στην Παλαιστίνη. Πολύ γρήγορα οι Ναΐτες -ήταν οι τραπεζίτες του Πάπα- απέκτησαν τεράστια οικονομική και πολιτική δύναμη. Ο Φίλιππος ο Ωραίος φοβούμενος τη δύναμή τους στη Γαλλία και θέλοντας να δημεύσει τα τεράστια περιουσιακά τους στοιχεία, συνέλαβε όσους βρίσκονταν στη Γαλλία, και με σκηνοθετημένες κατηγορίες τους καταδίκασε σε θάνατο και τους έκαψε στην πυρά).

Έτσι οι συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων συγκλήθηκαν από τον ίδιο βασιλιά (-η Τρίτη το 1313 στο Παρίσι, η Τέταρτη και η Πέμπτη το 1314-) με θέματα τα οικονομικά του κράτους, θέματα νομισματικής πολιτικής και επιβολής φόρων. Σ' αυτές τις τρεις συνελεύσεις έγινε

εμφανής η αντίθεση ανάμεσα στη μοναρχία και στους μεγαλοευγενείς, καθώς επίσης και η ταύτιση απόψεων μοναρχίας και αστών βουλευτών.

Γενικά μπορούμε να συμπεράνουμε, πως ο βασιλιάς Φίλιππος ο Ωρραίος ήταν ένας μονάρχης, που όχι μόνο εγκαινίασε τον θεσμό των Γενικών Τάξεων, αλλά κυρίως στηρίχθηκε στους αστούς βουλευτές, για την ενίσχυση των οικονομικών του βασιλείου, για την απαλλαγή του από τον κίνδυνο του θρησκευτικού και στρατιωτικού Τάγματος των Templiers, που έτειναν να γίνουν «κράτος εν κράτει», και για την αντιμετώπιση του Πάπα Βονιφάτιου και των μεγάλων φεουδαρχών. Το σπουδαιότερο όμως είναι, ότι κυβέρνησε μαζί με τις Γενικές Τάξεις εγκαινιάζοντας έτσι, μια κάποια συμμετοχή των αντιπροσώπων των κοινωνικών τάξεων στην κρατική εξουσία, ιδίως με το προνόμιο που ο βασιλιάς υποχρεώθηκε να τους παραχωρήσει : καμμία επιβολή φόρου δεν είναι δυνατή χωρίς τη συναίνεση των Γενικών Τάξεων. Σήμαινε, δηλαδή, πως οι Γενικές Τάξεις άρχισαν να βουλεύονται, σαν πραγματικό νομοθετικό σώμα, γιατί ο έλεγχος των οικονομικών είναι το βασικότερο προνόμιο όλων των κοινοβουλίων. Αυτό όμως δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση, ότι οι Γενικές Τάξεις ήταν ένα νομοθετικό σώμα. Πάντως η ύπαρξη και η λειτουργία των Γενικών Τάξεων και ιδιαίτερα ο ρόλος που άρχισε να παίζει η Τρίτη Τάξη

(αστική τάξη) σ' αυτή την ιστορική περίοδο, δείχνουν, ότι σ' αυτές τις κρίσιμες στιγμές για τη Γαλλία, γεννήθηκε μια νέα δύναμη το γαλλικό έθνος.

Ο θεσμός των Γενικών Τάξεων, που εγκαινίασε ο βασιλιάς Φίλιππος ο Ωραίος έκανε μια σταδιοδρομία, με διαρκείς απόπειρες να καταστεί ένα πραγματικό κοινοβούλιο και να κυβερνήσει τη χώρα μαζί με τη μοναρχία, χωρίς όμως να το πετύχει αυτό και να φθάσει εκεί που έφθασε το αγγλικό κοινοβούλιο, με αποτέλεσμα να εξαφανισθεί από την πολιτική ζωή της μοναρχικής Γαλλίας και να επιστρέψει για λίγο το 1789, σαν εκδικητικό φάντασμα της λαϊκής-εθνικής θέλησης.

Οι κυριότερες συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων, που διαμέσου του νομοθετικού τους έργου και των αποφάσεών τους συνδέονται με τα μεγάλα γεγονότα, που οδήγησαν στον σχηματισμό του γαλλικού έθνους και στη διαμόρφωση του μοναρχικού συγκεντρωτικού κράτους είναι οι ακόλουθες : πέντε συνελεύσεις κατά τη διάρκεια της ταραχώδους βασιλείας του Ιωάννη του Β' του Καλού (1319-1364).

Στη συνέλευση του 1351 οι βουλευτές αρνήθηκαν να ψηφίσουν τα οικονομικά μέτρα της βασιλικής εξουσίας και ειδικά την επιβολή εισφορών, δηλώνοντας, ότι δεν είχαν τέτοια εντολή από τους εκλογείς τους. Ο βασιλιάς διέλυσε τη συνέλευση.

Έχοντας ανάγκη χρημάτων ο βασιλιάς συγκάλεσε τις Γενικές Τάξεις στις 30 Νοεμβρίου 1356. Οι βουλευτές συμφώνησαν να ψηφίσουν τα οικονομικά μέτρα της βασιλικής κυβέρνησης, υπό τον όρο όμως ορισμένων νομισματικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων : σταθεροποίηση του νομίσματος, κατάργηση του δικαιώματος καταλύματος και κατασχέσεων των βασιλικών αξιωματούχων. Δικαίωμα που είχε γίνει μάλιστα για τους πληθυσμούς του βασιλείου, κατάργηση των καταπιεστικών μέτρων εναντίον των Εβραίων, εγγυήσεις, ότι κανείς Γάλλος δεν θα συλλαμβάνεται αυθαίρετα και δεν θα δικάζεται κατά τη βασιλική επιθυμία, παρά μόνο από τον φυσικό του δικαστή. Έτσι οι βουλευτές ψήφισαν το ποσό των πέντε εκατομμυρίων λιβρών για την ενίσχυση των οικονομικών του κράτους και υπό τον όρο, ότι δεν θα είναι μόνο φορολογούμενος ο λαός, αλλά και οι ευγενείς, οι κληρικοί, τα μέλη της βασιλικής οικογένειας και αυτός ο βασιλιάς. Τέλος η συνέλευση αποφάσισε τον διορισμό αστών ως εισπρακτόρων των φόρων, εγγύηση για την καλή διαχείριση των οικονομικών του κράτους, θέτοντας έτσι τον βασιλιά υπό την κηδεμονία της αστικής τάξης.

Αυτές οι ίδιες Γενικές Τάξεις συνήλθαν σε δύο διαδοχικές συνόδους την 1 Μαρτίου και την 8 Μαΐου 1356, με σαφή τάση για ένα ακόμη μεγαλύτερο περιορισμό της βασιλικής εξουσίας και τη

διακυβέρνηση του βασιλείου, από τη Συνέλευση των βουλευτών (ως αντιπροσώπων του λαού) και του υπό διαμόρφωση γαλλικού έθνους. Έτσι ψήφισαν την κατάργηση των φόρων πάνω στο αλάτι και στις πωλήσεις, φόροι που είχαν προκαλέσει μεγάλη αναστάτωση και εξεγέρσεις στους αγροτικούς πληθυσμούς. Αντικατέστησαν δε αυτούς τους φόρους μ' ένα φόρο επί τους εισοδήματος.

Στο μεταξύ ο βασιλιάς συνελήφθη αιχμάλωτος από τους Άγγλους στο Poitiers (εκατονταετής πόλεμος 1328-1484 ανάμεσα στα βασίλεια της Γαλλίας και Αγγλίας) και ο γιος του Κάρολος και διάδοχός του συγκάλεσε τις Γενικές Τάξεις στις 17 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου (1356). Αυτή η σύνοδος των Γενικών Τάξεων είναι η πιο σπουδαία της γαλλικής ιστορίας, γιατί η αστική τάξη είχε την πλειοψηφία των βουλευτών της συνέλευσης, επί συνόλου 800 που την αποτελούσαν.

Οι βουλευτές όλων των κοινωνικών τάξεων, όντας αγανακτισμένοι, από την ανικανότητα του βασιλιά και τη δειλία του διαδόχου του και διαπιστώνοντας, ότι η βασιλεία έχασε κάθε μορφή κύρους, για να κυβερνήσει το κράτος και να υπερασπίσει τη χώρα από την αγγλική απειλή, έτειναν να την αντικαταστήσουν, από μια κυβέρνηση των Γενικών Τάξεων και μάλιστα, υπό τη διεύθυνση της αστικής τάξης. Προς τούτο η Συνέλευση διόρισε 80 βουλευτές, για να συντάξουν ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Αφού δε το συνέταξαν,

το κοινοποίησαν στον διάδοχο Κάρολο ζητώντας του : την κατάργηση του Συμβουλίου του Βασιλέως και την αντικατάστασή του, από ένα άλλο αποτελούμενο από αντιπροσώπους των Γενικών Τάξεων, δηλαδή οι βουλευτές ήθελαν να θέσουν τη βασιλεία υπό την κηδεμονία τους. Ο Διάδοχος δε το δέχθηκε αυτό και συγκάλεσε μια νέα σύνοδο των Γενικών Τάξεων στο Παρίσι στις 5 Φεβρουαρίου 1537. Στη Συνέλευση αυτή όλη η Γαλλία συσπειρώθηκε εναντίον του διαδόχου και του επέβαλε την ολοκληρωτική ανανέωση του Συμβουλίου του, ενώ οι Γενικές τάξεις εψήφισαν ένα σημαντικό νόμο, την περίφημη «ordonnance» της 3 Μαρτίου 1357, σπουδαιότερες δε, ήταν οι διατάξεις : Σε κανένα δεν μπορούν να επιβληθούν φόροι, εάν δεν έχουν ψηφισθεί από τις Γενικές Τάξεις και θα εισπράττονται από υπαλλήλους εκλεγμένους από Αυτές. Είναι οι λεγόμενοι «γενικοί εισπράκτορες», οι οποίοι έχουν μόνον αυτοί το δικαίωμα να εποπτεύουν και να ελέγχουν τις κρατικές δαπάνες. Συνεπώς, η βασιλική εξουσία δεν έχει δικαίωμα να εισπράττει χρήμα παρανόμως. Επίσης πρέπει να κυκλοφορήσει ένα νέο χρυσό ή αργυρό νόμισμα σταθερής ανταλλακτικής αξίας. Όλοι οι Γάλλοι, ευγενείς ή άνθρωποι του λαού, υποχρεούνται, σε στρατιωτική υπηρεσία για την άμυνα της χώρας. Οι στρατιώτες θα πληρώνονται από τις Γενικές Τάξεις και κανένας ευγενής δεν μπορεί να εξέλθει του βασιλείου. Κανένας δεν

έχει δικαίωμα να κατέχει δύο αξιώματα συγχρόνως, (απαγόρευση πολυθεσίας). Δεν επιτρέπεται η αγροτική εκμίσθωση και κανένας δεν μπορεί να είναι αξιωματούχος στον τόπο καταγωγής του. Κάθε Γάλλος είναι δωσίδικος στον φυσικό του δικαστή, δεν μπορεί να αφαιρεθεί από αυτόν και να παραπεμφθεί, για να δικασθεί στις βασιλικές επιτροπές. Ο βασιλιάς δεν έχει δικαίωμα να απαλλοτριώσει κανένα μέρος των φεούδων του και όλες οι δωρεές από την εποχή του Philippe le Bel ανακαλούνται. Οι αξιωματούχοι του βασιλιά δεν έχουν πλέον δικαίωμα στρατωνισμού και επιτάξεων.

Παρατηρούμε λοιπόν, πως οι διατάξεις αυτού του νόμου δεν είναι μια συνήθης οικονομική, διοικητική, δικαστική και στρατιωτική μεταρρύθμιση, αλλά μια επανάσταση. Έτσι οι συνεχείς σύνοδοι των Γενικών Τάξεων, έχουν το δικαίωμά να ψηφίζουν τους φόρους και να ελέγχουν τα οικονομικά του κράτους, να εγγυώνται τις ελευθερίες των Γάλλων εναντίον των δικαστικών αυθαιρεσιών. Είναι οι ουσιώδεις αρχές των κοινοβουλευτικών θεσμών. Γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι η αγγλική Magna Carta δεν περιείχε τίποτε περισσότερο. Οι ιστορικές συνθήκες της Γαλλίας ήταν όμως διάφορες των αγγλικών ιστορικών συνθηκών, γεγονός που διευκόλυνε τον σχηματισμό του θεσμού της απόλυτης μοναρχίας στη Γαλλία. Πραγματικά ο διάδοχος Κάρολος τον επόμενο χρόνο ανακάλεσε αυτό το νόμο και δήλωσε, ότι

του λοιπού θα κυβερνά μόνος του, χωρίς κηδεμονίες και εξέδωσε διάταγμα για την κυκλοφορία νέου νομίσματος νοθευμένου και όχι χρυσού ή αργυρού. Αυτό όμως ήταν πρόκληση για τους κατοίκους του Παρισιού, που επαναστάτησαν εναντίον της βασιλικής εξουσίας, πράγμα που υποχρέωσε τον διάδοχο Κάρολο να φύγει από το Παρίσι και να συγκαλέσει (1358) νέες Γενικές Τάξεις στην Κομπιένη που συντάχθηκαν μαζί του στη διαμάχη του με τους εξεγερμένους Παρισινούς, που τελικά τα βασιλικά στρατεύματα τους συνέτριψαν. Συνεπώς οι απόπειρες για την κοινοβουλευτική διακυβέρνηση της Γαλλίας απέτυχαν και ο Κάρολος πρώτα, σαν διάδοχος και σε συνέχεια, σαν βασιλιάς (Κάρολος Ε'), πέτυχε να ενώσει το βασίλειο στο πρόσωπό του και να απομονώσει, αν όχι εξουδετερώσει, τους αντιπάλους της μοναρχίας. Βέβαια δεν κατήργησε τις Γενικές Τάξεις, τουναντίον, αφού πέτυχε να τις κάνει υπάκουες στη μοναρχία τις συγκάλεσε τρεις ακόμη φορές : το 1359, το 1367 και το 1369.

Ο διάδοχος του Κάρολου Ε' του λεγόμενου Σοφού, Κάρολος ΣΤ', όταν ανήλθε στον θρόνο το 1380 δεν συγκάλεσε Γενικές Τάξεις παρά συνελεύσεις προκρίτων των τριών τάξεων, που ψήφιζαν ότι τους διέτασε. Η ασθένεια του βασιλιά και οι αιματηρές διαμάχες μεταξύ των συγγενών του Jean de Bourgogne και του Louis d' Orleans έδωσαν την ευκαιρία στις Γενικές Τάξεις και στον λαό του Παρισιού

να διαδραματίσουν εκ νέου τον πολιτικό ρόλο κατά την εξέγερση του παρισινού λαού το 1413.

Όμως από αυτή την εξέγερση γεννήθηκε ένα νομοθετικό ντοκουμέντο, που δεν εφαρμόσθηκε ποτέ, έχει όμως μια αξία, γιατί αφορά τη διοικητική μεταρρύθμιση του γαλλικού βασιλείου, γι' αυτό αναφέρουμε τις πλέον ουσιώδεις διατάξεις του : Επικεφαλής της ιεραρχίας της δικαιοσύνης τοποθετείται το Parlement και περιορίζονται οι δικαιοδοτικές αρμοδιότητες της μοναρχίας. Καταργούνται οι μεγάλες διευθύνσεις των υδάτων και των δασών. Στην κορυφή της οικονομικής διοίκησης τοποθετείται η Chambre des Comptes (Ελεγκτικό Συνέδριο) και του λοιπού σ' αυτή θα υποτάσσονται οι λογιστές των φέουδων, οι ταμίες του στρατού και το Cour des aides. Σ' ό,τι αφορά τη Δικαιοσύνη θα κυριαρχεί η αρχή της εκλογής των δικαστών όλων των βαθμών. Αυτή η αρχή της «εκλογιμότητας» είχε για σκοπό την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης από τη βασιλική εξουσία. Γενικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το νομοθετικό κείμενο ρύθμιζε ζητήματα διοικητικής, δικαστικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης του βασιλείου. Αυτή, τέλος, ήταν το τελευταίο νομοθέτημα, άξιο ενός κοινοβουλίου, των Γενικών Τάξεων της Γαλλίας, γιατί σε συνέχεια ο ρόλος τους αρχίζει να ατονεί παρά τις συχνές συνόδους τους. Έτσι επί Καρόλου Ζ' συγκλήθηκαν πέντε

φορές : το 1425 στο Mehun-sur-Yèvre, το 1428 στο Chinon, το 1429 στο Sully-sur-Loire, το 1435 στην Tours και το 1439 στην Orléans. Στην τελευταία αυτή σύνοδο των Γενικών Τάξεων ελήφθη απόφαση για έναν εθνικό στρατό της Γαλλίας με βάση τη γενική στρατολογία όλων των Γάλλων.

Ο βασιλιάς Λουδοβίκος ΣΤ΄, ένας από τους ιδρυτές του γαλλικού συγκεντρωτικού μοναρχικού κράτους, συγκάλεσε μια μόνον φορά τις Γενικές Τάξεις το 1467, για να βρει σ' αυτές μια μάλλον ηθική υποστήριξη στη διαμάχη του, με τους μεγάλους φεουδάρχες. Γενικά, επί βασιλείας του άρχισε η σταθερή μείωση του ρόλου των Γενικών Τάξεων και η αντικατάστασή τους με τις Συνελεύσεις των προκρίτων, που όλοι τους ήταν όργανα της μοναρχίας. Επί της βασιλείας όμως του Καρόλου Η΄ οι μεγάλοι φεουδάρχες ξεσηκώθηκαν να καταστρέψουν το μεγάλο έργο του Λουδοβίκου ΙΑ΄. Πιστεύοντας δε, ότι αυτό θα το πετύχαιναν διαμέσου των Γενικών Τάξεων, υποχρέωσαν την κηδεμόνα του νεαρού βασιλιά Καρόλου Η΄, Anne de Beaujeu, να τις συγκαλέσει στην Tours στις 5 Ιανουαρίου 1484. Ήδη όμως η εποχή της φεουδαρχίας είχε περάσει και μαζί μ' αυτή η πολιτική της ιστορία. Πλέον βρισκόμαστε στο τέλος του Μεσαίωνα και στην αρχή των Νέων Χρόνων. Πράγματι εκείνο που χαρακτηρίζει τη σύνοδο των Γενικών Τάξεων του 1484 είναι η εμφάνιση στην

πολιτική ζωή μιας «τέταρτης» τάξης, των Αγροτών. Ακριβώς όπως οι Γενικές Τάξεις του 1302 κάλεσαν την αστική τάξη στην πολιτική ζωή, με τον ίδιο τρόπο οι Γενικές Τάξεις του 1484 κάλεσαν στην πολιτική ζωή τους χωρικούς. Βέβαια αυτό έγινε με κάποια διστακτικότητα, ώστε αυτή η προσπάθεια δεν είχε καμιά πολιτική συνέχεια. Πάντως είχε μια άλλη συνέπεια και συνέχεια, την εθνική αφύπνιση των Γάλλων αγροτών. Αυτό Δε, είναι έκδηλο στις Γενικές Τάξεις του 1484 όπου οι βουλευτές δεν ήταν μοιρασμένοι κατά «Τάξεις», αλλά κατά έθνος, γιατί έγινε δεκτό, ότι κάθε μια από τις μεγάλες διαιρέσεις του βασιλείου της Γαλλίας : France, Bourgogne, Normandie, Aquitaine, Languedoc, Provence σχημάτιζαν ένα έθνος. Η μεγάλη λοιπόν αξία των Τάξεων του 1484 ήταν η διαμόρφωση της αρχής : Το Έθνος δεν μπορεί να φορολογηθεί χωρίς τη συγκατάθεσή του. Μέσα Δε, στην ομιλία του Philippe Pot, χωροδεσπότη της Roche, βουλευτή της τάξης των ευγενών της Bourgogne διαπιστώνουμε τις ακόλουθες προτάσεις :

«Η βασιλεία είναι μια υπηρεσία, ένα υπόργημα, όχι μια κληρονομιά. Είναι ο κυρίαρχος λαός που, στην αρχή, δημιούργησε τους βασιλείς. Το Κράτος είναι η υπόθεση του λαού. Η κυριαρχία δεν ανήκει στους πρίγκιπες, γιατί δεν υπάρχουν παρά από τον λαό. Αυτοί που κρατούν την εξουσία, με τη δύναμη ή με άλλο τρόπο, χωρίς τη συναίνεση του λαού είναι σφετεριστές των αγαθών του άλλου. Ο λαός είναι η

γενικότητα των κατοίκων του βασιλείου : Οι Γενικές Τάξεις είναι ο θεματοφύλακας της κοινής θέλησης. Ένα διάταγμα, δεν αποκτά ισχύ νόμου, παρά μόνο με την επικύρωση των Γενικών Τάξεων. Ό,τι δεν γίνεται, παρά με τη συναίνεσή τους, δεν είναι ούτε άγιο ούτε σταθερό».

Παρ' όλα αυτά όμως, οι Γενικές Τάξεις του 1484 δεν μπόρεσαν να δώσουν ένα καταστατικό χάρτη στη Γαλλία όπως αποπειράθηκαν να το κάνουν οι Τάξεις του 1413. Το μόνο θετικό τους έργο, αλλά θεμελιώδες, ήταν η διατύπωση της αρχής του έθνους με υπό την αποκλειστική όμως ηγεσία της απόλυτης κεντρικής μοναρχικής εξουσίας, η οποία δεν δέχθηκε να συγκαλέσει ούτε μια φορά τις Γενικές Τάξεις κατά τη διάρκεια της δεκαπενταετούς βασιλείας του Καρόλου Η'.

Ως συμπέρασμα, οι Γενικές Τάξεις αντιπαράθεσαν στις παραδόσεις του βασιλικού δεσποτισμού τις μεγάλες παραδόσεις της εθνικής ελευθερίας, υπό την αιγίδα της αστικής τάξης, ιδεολογία που τόσο συνέβαλε στη δημιουργία των ιδεών του διαφωτισμού, που προετοίμασαν τη μεγάλη αστική επανάσταση του 1789 στη Γαλλία. Έκτοτε η μοναρχία, μετά τις Τάξεις του 1484, συγκάλεσε τις Γενικές Τάξεις όποτε τις είχε ανάγκη για να παρακάμψει τότε την μια και τότε την άλλη τάξη.

Πραγματικά από τη βασιλεία του Λουδοβίκου ΙΒ΄ (1498-1515), οι Γενικές Τάξεις, ως πολιτικό σώμα έπεσε σε αχρηστία. Ο ίδιος ο μονάρχης τις συγκάλεσε μόνον μία φορά στις 10 Μαΐου 1506. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φραγκίσκου Α΄ δεν συγκλήθηκαν ποτέ, οι Τάξεις. Ο μονάρχης αυτός προτιμούσε να συγκαλεί συνελεύσεις των προκρίτων. Ο Ερρίκος Β΄ (1519-1559) έχοντας ανάγκη χρημάτων συγκάλεσε τις Γενικές Τάξεις στις 5 Ιανουαρίου 1548, αλλά πολλά από τα μέλη αυτής της συνέλευσης είχαν επιλεγεί από τον βασιλιά, ενώ οι δικαστικοί, αφοσιωμένοι εξ ολοκλήρου στη βασιλική εξουσία, συνεδρίαζαν χωριστά σαν «τέταρτη τάξη». Όσο όμως η μοναρχία αδυνάτιζε, τόσο οι Γενικές Τάξεις, σαν θεσμός δυνάμωνε. Έτσι με τη μεγάλη κρίση των θρησκευτικών πολέμων που η μοναρχική εξουσία των Valois έφθασε στο τελευταίο όριο αντίστασής της υποχρεώθηκε να συγκαλέσει τις Τάξεις : ο «πρωθυπουργός» του νεαρού βασιλιά Φραγκίσκου Β΄, συγκάλεσε τις Τάξεις σε δύο συνόδους, στην Orleans το 1560 και στο Pontoise το 1561, οι οποίες συντάχθηκαν, με την πολιτική του των δικαστικών μεταρρυθμίσεων, της μετριοπάθειας και της θρησκευτικής ανοχής. Παράλληλα απώθησαν την πρόταση για την εγκατάσταση ενός δικαστηρίου «ιεράς εξέτασης». Κατά τη διάρκεια δε της βασιλείας του Ερρίκου Γ΄ (1551-1589), όπου διακινδυνεύετο η τύχη τόσο της δυναστείας των Valois όσο και της κεντρικής εξουσίας,

οι τρεις συνελεύσεις των Γενικών Τάξεων στο Blois το 1576 και το 1588, και το 1593 στο Παρίσι, που κυριαρχήθηκαν από τη μετριοπαθή αστική τάξη και τα μετριοπαθή στοιχεία του καθολικισμού, συσπειρώθηκαν γύρω από τη μοναρχία και την πολιτική ιδεολογία της απολύτου μοναρχίας. Μάλιστα η σύνοδος του Blois του 1588 όπου βουλευτής της αστικής τάξης ήταν και ο J. Bodin έθεσε τον βασιλιά Ερρίκο Γ' ενώπιον του διλήμματος ή της παραίτησής του ή της εκκαθάρισης του Ερρίκου de Guise αρχηγού της Ligue των καθολικών. Στη σύνοδο δε του 1593, που συγκροτούνταν από 130 βουλευτές κυριάρχησε ένας πατριωτισμός και μία σταθερή αφοσίωση στη γαλλική δυναστεία, που εκδηλώθηκαν, με την απόρριψη της πρότασης του ισπανού πρεσβευτή που απαιτούσε τον γαλλικό θρόνο για μια από τις κόρες του κυρίου του, βασιλιά της Ισπανίας. Αυτή η στάση της συνέλευσης ήταν μια απόδειξη της νομιμοποίησης του διαδόχου του γαλλικού θρόνου από την εθνική δυναστεία των Capétiens-Valois-Bourbons. Έτσι το γαλλικό έθνος συσπειρώθηκε γύρω από τον νόμιμο κληρονόμο Ερρίκο le Bearnais-Bourdon.

Η «τελευταία» σύνοδος των Γενικών Τάξεων έλαβε χώρα το 1614 κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Louis XIII (1601-1643). Συγκλήθηκαν δε από την αντιβασίλισσα μητέρα του Μαρία των Μεδίκων. Αυτές οι τελευταίες Τάξεις, παρά τις έντονες διαφορές που

υπήρχαν στους κόλπους τους, ειδικά μεταξύ της αστικής τάξης και των ευγενών, ήταν από τις πιο αφοσιωμένες στη μοναρχία. Παρά όμως την αφοσίωσή τους αυτή, η μοναρχία τις μεταχειρίστηκε, με έσχατη περιφρόνηση. Παράλληλα Δε, η τάξη των ευγενών έδειχνε την ίδια περιφρόνηση προς την αστική τάξη. Αυτή όμως η τελευταία αντίθεση ήταν προς όφελος και ενίσχυση της κεντρικής μοναρχικής εξουσίας.

Στην Αγγλία, οι δημόσιες ελευθερίες θεμελιώθηκαν πάνω στην «αδελφική» συμμαχία των ευγενών και των αστών εναντίον της βασιλικής παντοδυναμίας, ενώ στη Γαλλία τα υπερβολικά και αρχαϊκά προνόμια των ευγενών οδήγησαν την αστική τάξη, σε λεόντια συμμαχία με τη μοναρχία εναντίον των εγωιστών φεουδαρχών, που έθεταν εμπόδια στην έξοδο της γαλλικής κοινωνίας από τη μεσαιωνική καθυστέρηση. Η αστική τάξη λοιπόν προτίμησε την απόλυτη μοναρχία που της άφηνε ανοικτό το πεδίο των οικονομικών της δραστηριοτήτων παρά τον φεουδαρχικό κατακερματισμό που τις κατέστρεφε και δεν τις άφηνε να αναπτυχθούν.

Οι Γενικές Τάξεις του 1614 ήταν οι τελευταίες, που συνήλθαν κατά τη διάρκεια του προεπαναστατικού μοναρχικού καθεστώτος. Έτσι μέχρι την παραμονή της επανάστασης του 1789 δεν υπήρχε κανένα ίχνος εθνικής αντιπροσωπείας στη Γαλλία.

Πάντως, οι Γενικές Τάξεις επανήλθαν από τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ που πίστευε, ότι θα έσωζαν τον θρόνο του, όταν αυτός άρχισε να καταρρέει από τα επαναστατικά γεγονότα του 1789. Συνήλθαν μόνο για μια φορά στις Βερσαλίες, για την κατάργηση των προνομίων των ευγενών και του κλήρου, αλλά ήδη η επαναστατική διαδικασία ελάμβανε μορφές ανεξέλεγκτες. Ο θεσμός αυτός ήταν ήδη παρωχημένος. Τα προβλήματα νομιμοποίησης, που έθεσε η επανάσταση, είχαν ωστόσο τύχει θεωρητικής επεξεργασίας από την πολιτική φιλοσοφία, και ιδίως την θεωρία του Jean Bodin, όπως διαπιστώνεται από το περιεχόμενο του κυριότερου συγγράμματός του «Έξι βιβλία για την Πολιτείαν» (1576) στο οποίο αρνείται την θεϊκή προέλευση της εξουσίας και των θεσμών της και θεμελιώνει την θεωρία της συνταγματικής μοναρχίας, των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, την αρχή της λαϊκής συναίνεσης, θέτοντας μ' αυτό τον τρόπο τις βάσεις για τη νομιμοποίηση της εξουσίας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

A. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΝ J.BODIN ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΦΥΣΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ.

Τι επιζητούσε ο J. Bodin να εκπληρώσει, γράφοντας τα έξη βιβλία της «Republique»; Η αντίληψή του, για το κράτος στο έργο αυτό, αντιπροσωπεύει το αποκορύφωμα των προσπαθειών του, να ασχοληθεί με το κεντρικό ζήτημα, που αφορά την πηγή, τη φύση και τη συμπεριφορά της εξουσίας. Στόχος του προβληματισμού του, ήταν η φύση του κράτους και τα αίτια, οι μέθοδοι των θεσμικών αλλαγών η μελέτη και η συμβολή των φυσικών και κοινωνικών παραγόντων καθώς επίσης και η εξέλιξη των κοινωνικο-πολιτικών συστημάτων.

Ο Bodin ήταν ο πρώτος ο οποίος διείδε καθαρά ότι η ουσία ενός κράτους είναι η κυρίαρχη δύναμη και ότι η κυριαρχία προσδιορίζεται καλλίτερα, με την ικανότητα να θέτει νόμους γενικά, σε όλα τα θέματα ανεξάρτητα από τη συγκατάθεση των υπηκόων του¹. Θεωρεί επίσης

¹ J. Bodin, «*Les six livres de la République*» collection «Le jardin du Luxembourg», Librairie de Medicis PARIS, 1580, p. 227.

Martin Wolfe - «*Jean Bodin*» *The Sovereignty - Taxes Paradox - Political Science quarterly*, Volume LXXXIII Number 2 June, London 1968, p. 83. London 1968.

την υποχρέωση του κράτους να παρέχει ένα σωστό ηθικό κλίμα καθώς επίσης και τους μηχανισμούς για σωστή διακυβέρνηση². Η θεμελιώδης σημασία των έργων του Bodin στην πολιτική και στη νομική θεωρία γίνεται αντιληπτή, μόλις γίνει κατανοητό, ότι η βασική διαφορά μεταξύ του σύγχρονου κόσμου του δικαίου αφ' ενός και των αρχαίων και μεσαιωνικών συστημάτων αφ' ετέρου, είναι η μοντέρνα έμφαση, ότι η νομοθεσία παρά το έθιμο είναι η φυσική πηγή δικαίου³.

Ο Bodin πιστεύει ότι σκοπός του νόμου είναι να διαφυλάξει την τάξη για το κοινό καλό. Τάξη κατά τον Bodin σημαίνει δικαιοσύνη και συνεπώς ο πρώτος βασικός κανόνας όλων των κοινών καλών είναι το κοινό καλό του λαού.

Η απάντηση του Bodin στην ερώτηση γιατί οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν στους νόμους είναι δεσμευτική. Ακόμα και ο Θεός, λέει, «είναι δεσμευμένος στις υποχρεώσεις του. Ο Ηγεμόνας είναι δεσμευμένος, από τους νόμους του Θεού και της

² M.J. Töley - «*Six books on the Commonwealth*» by J. Bodin. New York 1955, xxi, xxxvi - xxviii.

³ J.U. Lewis «*J.Bodin Logic of Sovereignty*», p. 204, Political Studies (19), Ontario, 1968.

φύσης, οι υπήκοοι του Ηγεμόνα» επιμένει ο Bodin, «είναι δεσμευμένοι από τους νόμους του, έστω και εάν αυτός είναι τύραννος»⁴.

Ο Bodin θεωρήθηκε εκείνος, που προσπάθησε να ορίσει το δίκαιο, κάτω από τους όρους, όχι μόνο τους προερχόμενους από την πηγή του, αλλά και από το περιεχόμενό του. Επίσης υπεράσπισε τη θέση, ότι η σύλληψη της δικαιοσύνης και της φρόνησης είναι απαραίτητη στον σκοπό του, να εναρμονίζει τις φανερά ασυμβίβαστες αντιλήψεις : ενώ οι υπήκοοι του κυρίαρχου οφείλουν την πολιτική και τη νομική τους υποταγή, μόνο στην απλή θέληση, ο κυρίαρχος οφείλει επίσης υποταγή στον Θεό και στους νόμους της φύσης⁵.

Ο Ηγεμόνας δεν πρέπει να απειθεί σ' αυτούς τους νόμους, γιατί το κράτος θα καταστραφεί και αυτός θα απορριφθεί από τους πολίτες.

Το κράτος πρέπει να είναι : απόλυτο - αδιαίρετο και ανώτερο. Μόνο ένα τέτοιο κράτος μπορεί να θεσπίσει θρησκευτική ανοχή και

⁴ José Manuet de Berando Ares : *Les corps politiques dans la «Republique» de J.Bodin*, Paris, χ.χ.ε.

Germano Bellussi : *L' absolutisme politique et la tollerance religieuse dans l' ocuvre de Jean Bodin*, χ.χ.ε.

J.U. Lewis - *Jean Bodin «Logic of sovereignty»* Political Studies, University of Windor-Ontario, 1968.

⁵ Baudrillart Henri - *Bodin et son temps*, Paris 1953, σελ. 274-275.
Tenenti A., *Milieu XVIe siecle Libertinisme et Reresie*, Annales 18 (1963), 1-19.

συνεπώς να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της εποχής, που στην περίπτωση της Γαλλίας, αυτή την εποχή, σημαίνουν τερματισμό των θρησκευτικών εμφύλιων⁶.

Για να επιτευχθεί το δύσκολο αυτό έργο, το κράτος με επικεφαλής τον κυρίαρχο ηγεμόνα, πρέπει να αντανakλά στον λειτουργικό του χαρακτήρα, τον ανώτατο βαθμό εξουσίας, ενώ σε κοινωνικοοικονομικούς και ιδεολογικούς όρους, θα προβάλλει η οργανωτική δύναμη της πολιτείας.

Στο έργο του «République» ο Bodin επιθυμούσε υπεράνω όλων να είναι πρακτικός. Έγραφε ότι «... από τη στιγμή κατά την οποία το πλοίο του Κράτους πασχίζει σε μια καταιγίδα, ο καπετάνιος και οι ναύτες έχουν καταταλαιπωρηθεί τόσο πολύ από τον μόχθο, ώστε οι ίδιοι οι επιβάτες πρέπει να βοηθήσουν αυτούς, οι οποίοι αν και θα έχουν την ίδια δύναμη, εν τούτοις μπορούν να τους δώσουν μια συμβουλή και μια προειδοποίηση»⁷.

⁶ Baudrillart Henri - *Bodin et son Temps*, Paris 1953.

Tenenti A. Milieur, XVI siècle debut XVII siècle. Libertinisme et Heresie, Annales 18 (1863) 1 - 19.

⁷ J.Bodin Angevin - «*Les six livres de la République*» - Librairie Juré Lyon par J. du Puys 1580, σελ. 340

Έγραψε το έργο αυτό, όχι μόνο για να ερμηνεύσει τη φύση της πολιτικής κοινωνίας, αλλά για να θέσει επίσης γενικούς κανόνες πολιτικής και να επιφέρει έναν αριθμό αλλαγών στη Γαλλία.

Ο Bodin διακήρυττε ότι «είναι άχρηστο να φανταζόμαστε ένα παρόμοιο κράτος, όπως εκείνο που θα θέλαμε να δούμε : εκείνο το οποίο χρειαζόμαστε, είναι η κατανόηση των πραγμάτων και όχι όνειρα του πως θα μπορούσε να είναι!»⁸.

Υπάρχει ένα μόνο αντικείμενο για τον Bodin, στο οποίο αποδίδεται η μεγαλύτερη σπουδαιότητα από την ιστορία της πολιτικής σκέψης και αυτό είναι η θεωρία της πολιτικής κυριαρχίας⁹.

Στο έργο του «République» ασχολείται γενικά, με προβλήματα πολιτικής και με μεθόδους σχετικές με τις εκάστοτε ανάγκες. Προειδοποιούσε για άμεσους και υπάρχοντες κινδύνους και πρότεινε θετικές τροποποιήσεις και λύσεις. Πίστευε όμως, ότι το πιο σημαντικό από όλα ήταν το ότι, θα έπρεπε να επιτευχθεί μια συμφωνία επάνω σε βασικά ερωτήματα και ότι μόνο με τον τρόπο αυτό, θα

⁸ J.W. Allen, *Political Thought in the sixteenth Century*, London 1928, reprinted with bibliographical additions, London, 1957.

⁹ J.Bodin Angevin, «*Les six livres de la Republique*», Librairie Jure - Lyon 1580, σελ. 435

Mesnard Pierre, *Etat present des études bodiniennes*, Filosofia II (1960) p. 687-696.

μπορούσε να επιτευχθεί ισορροπία και τάξη. Εκείνο το οποίο αναζητούσε επάνω από όλα ο Bodin ήταν η κατανόηση της φύσης της πολιτικής εξουσίας. Προσπάθησε να δείξει, ότι η φύση και το μέγεθος μιας τέτοιας εξουσίας ήταν αναμεμειγμένα στην ιστορία¹⁰ στο οικοδόμημα και στο τέλος της πολιτικής κοινωνίας¹¹.

Γένεση και η εξέλιξη των κρατών. — Η πηγή και η προέλευση κάθε πολιτικής σκέψης διεκήρυττε ο Bodin, ότι υπήρχε στην οικογένεια, και ότι πάντοτε η οικογένεια παραμένει η βασική μονάδα στο οικοδόμημα της κοινωνίας.

¹⁰ Παρουσιάζει την ιστορία σαν ένα απόθεμα απ' όπου μπορεί να παίρνει ότι χρειάζεται προκειμένου να το χρησιμοποιήσει όπου θέλει. Με την έννοια αυτή η πολιτική του θεωρία εμφανίζεται σαν η μόνη σίγουρη πρόσβαση προς την ιστορία, δηλαδή αποτελεί θεμέλιο της ιστορίας. J. Bodin Angevin, «*Les six livres de la Republique*», Lyon 1580, p. 352.

¹¹ J.W. Allen - «*Political Thought in the Sixteenth Century*», London 1957 p. 46.

J. Bodin Angevin - «*Les six livres de la Republique*», Lyon 1580 ii, 7.

Η οικογένεια αποτελείται από τον άνδρα, τη γυναίκα και τα παιδιά με τόση ιδιοκτησία, όση είναι απαραίτητη για την ύπαρξή της, σχηματίζοντας έτσι μια φυσική μονάδα¹².

Η θεωρία του Bodin για την οικογένεια αποτελεί ένα χαρακτηριστικό μέρος του έργου του.

Ακολουθώντας τη ρωμαϊκή αντίληψη, ότι η δικαιοδοσία του κράτους τελειώνει στο κατώφλι του σπιτιού, πρότεινε την αναβίωση της εξουσίας του «*pater familias*» στα εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας, ελέγχοντας απόλυτα άτομα και περιουσίες καθώς και τις ζωές των παιδιών. (Συγχρόνως πρόσθετε μια μεταρρύθμιση στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις των δούλων¹³).

Έτσι ο Bodin δίνει τη δύναμη στον άνδρα να χωρίζει τη γυναίκα, εάν δεν ήταν ικανοποιημένος απ' αυτήν, είχε δε τη δυνατότητα να θανατώνει και τα παιδιά του σε ορισμένες βέβαια περιπτώσεις.

Ήταν πεπεισμένος ότι η περισσότερη πολιτική και ηθική αταξία εκείνης της εποχής οφείλετο, στη μείωση της πατριαρχικής κυριαρχίας¹⁴.

¹² George H. Sabine, «*Ιστορία των πολιτικών Θεωριών*», Εκδ. «ΑΤΛΑΝΤΙΣ - Μ. ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗΣ και ΣΙΑ», 1961, σελ. 439.

¹³ J.W. Allen, «*J. Bodin*» *Political Thought in the Sixties*, χ.χ.ε.

¹⁴ J. Bodin, «*De la Republique*», (Fragments) collection «*Le jardin du Luxembourg*», Paris, Enth Century, London 1957, σελ. 432.

Σύμφωνα με τον Bodin η οικογένεια αποτελεί την πρωταρχική μορφή του Κράτους. — Ο αρχηγός της οικογένειας ασκεί εξουσία, επάνω στους δικούς του και αυτοί οφείλουν υπακοή σ' αυτόν.

Όπως η ευνομούμενη οικογένεια είναι η πραγματική εικόνα του κράτους και όπως η οικιακή εξουσία μοιάζει, με την ηγεμονική εξουσία, το ίδιο και η σωστή διοίκηση του σπιτιού είναι το πραγματικό πρότυπο διακυβέρνησης του κράτους. Και καθώς το σώμα χαίρει άκρας υγείας, όταν όλα τα μέρη και το καθένα ξεχωριστά εκπληρώνουν την ιδιαίτερη λειτουργία τους, έτσι και το κράτος προχωρεί καλά, όταν όλες οι οικογένειες, που υπάρχουν σ' αυτό διοικούνται καλά¹⁵.

Σημαντικότερο, από αυτό, ήταν το πάθος του να δημιουργήσει ένα προστατευτικό τείχος για την προστασία της ιδιωτικής περιουσίας.

Η ατομική ιδιοκτησία ήταν για τον Bodin τόσο πρωταρχική και φυσική, όσο η οικογένεια από μόνη της. Ήταν βέβαιος, ότι χωρίς την ιδιοκτησία η οικογένεια δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Το Κράτος βασίζεται αποκλειστικά επάνω στην αναγνώριση της ατομικής

¹⁵ J. Bodin - «*De la République*» VI, 4 - Lyon 1580.

R. Chauviré - *J. Bodin auteur de la «République»*, Paris -1914, p. 447-452.

ιδιοκτησίας. Τον Κομμουνισμό τόσο στις θεωρίες του Πλάτωνα και του Τ. Μορε, όσο και στην υποτιθέμενη εφαρμογή από τους Αναβαπτιστές, τον είχε επικρίνει κατ' επανάληψη, διότι κατά την άποψή του ένα κομμουνιστικό κράτος ήταν αντίθετο με τους όρους του¹⁶.

Η οικογένεια συμπεριλαμβάνει, όχι μόνο ατομική ιδιοκτησία αλλά σωστό κύρος και διοίκηση. Το κράτος δεν έχει μόνο σώμα αλλά και πνεύμα. Κατά μία έννοια το σώμα πρέπει να έλθει πρώτο, διότι ένα κράτος στο οποίο λείπουν τα μέσα υπόστασης φροντίζει λίγο, για ηθικές ή πνευματικές αξίες. Όμως ο Bodin δεν πιστεύει ότι το κράτος υπάρχει, μέσω μιας καθαρής αναγνώρισης του πραγματικού σκοπού του. Ο περίφημος ορισμός του, για το κράτος είναι ένας ορισμός στηριζόμενος σε μια πολιτεία, καλά διοικούμενη, μια πολιτεία απλή και λιτή (*pure et simple*). Ορίζει δε αυτή σαν μία σχέση οικογενειών καλά διακυβερνωμένων με σχέση δικαίου¹⁷.

Πιστεύει επίσης ότι είναι αρκετή από μόνη της η κυρίαρχη εξουσία στο να δημιουργήσει ένα Κράτος, χωρίς οτιδήποτε άλλο, το οποίο θα μπορούσε να ονομασθεί «Κράτος δίκαιας διακυβέρνησης».

¹⁶ J. Bodin, «*De la Republique*», liv I, Ch I, - Jardin du Luxembourg - 3 Tue de Medicis PARIS, 1580.

¹⁷ Ibid, liv., Ch. I.

μεμονωμένο άτομο, είτε σ' ένα σώμα ατόμων, εκεί υπάρχει η κυριαρχία κατά μία έννοια και επομένως το κράτος.

Ορισμός και γένεση των πολιτειών. — Ο J. Bodin στην προσπάθειά του να προσεγγίσει την έννοια της πολιτείας, δέχεται ότι το κύριο στοιχείο της πολιτείας είναι η σωστή διακυβέρνηση. «Πρέπει να κοιτάζουμε πάντα πιο πέρα για να μπορέσουμε να αγγίξουμε ή να πλησιάσουμε τη σωστή διακυβέρνηση, ή να προσεγγίσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο σ' αυτήν, χωρίς να κάνουμε βέβαια την περιγραφή ενός καθαρά ιδεατού και αφηρημένου κράτους, όπως αυτό του Πλάτωνα ή του καγκελάριου της Αγγλίας Thomas More»²⁰.

Ο Bodin, ακολουθώντας τη μέθοδο αυτή και τους κανόνες της, όσο το δυνατόν συνεπέστερα, πιστεύει, ότι δεν θα πέσει σε λάθη, ακόμα και εάν δεν πετύχει απόλυτα τον σκοπό που καθόρισε. Για παράδειγμα λέει «.. ο караβοκύρης που παρασύρεται από τη θαλασσοταραχή ή ο γιατρός νικημένος από την αρρώστια, δεν εκτιμώνται λιγότερο από τους άλλους, όσο εξαρτάται από τον τρόπο συμπεριφοράς τους, κατά πόσο δηλαδή καθοδήγησαν σωστά ο ένας το πλοίο του και ο άλλος τον ασθενή του»²¹. Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι : «Πολιτεία είναι το δίκαιο διακυβέρνησης πολλών

²⁰ Ibid, Liv. I, Ch. I.

²¹ Ibid, liv. I, Ch. I.

οικογενειών και του κοινού συμφέροντος, ασκούμενο με κυρίαρχη εξουσία»²².

Οι Αρχαίοι ονόμαζαν πολιτεία «μία κοινωνία ανθρώπων ενωμένων, που ζουν καλά και ευτυχισμένα», αποβλέποντας σε μια περαιτέρω βελτίωση ποιότητας ζωής. Ο ορισμός αυτός κατά τον Bodin είναι ελλιπής, δεδομένου ότι λείπουν τα τρία βασικά στοιχεία : οικογένεια - κυριαρχία - κοινό συμφέρον. Προσθέτει δε ότι η λέξη «ευτυχία», έτσι όπως την εννοούν, δεν είναι καθόλου αναγκαία, διαφορετικά η αρετή δεν θα είχε κανένα τίμημα.

Ο Bodin ορίζοντας την πολιτεία σε σχέση με την κυρίαρχη εξουσία, ασκεί κριτική σε ορισμούς που βασίζονται στην ιδέα της ευδαιμονίας και τούτο διότι, ο ορισμός αυτός δεν περιλαμβάνει την έννοια της κυριαρχίας μόνον, αλλά και επί πλέον στοιχεία, δηλ. ο Bodin για μεθοδολογικούς λόγους, χωρίζει τον τύπο της ευδαιμονίας από τον τύπο της εξουσίας. Λέει ότι : «μπορεί μια πολιτεία με σωστή διακυβέρνηση να μαστίζεται από φτώχεια, να εγκαταλείπεται από φίλους, να πολιορκείται από εχθρούς και να γεμίζει από δυστυχίες»²³.

²² Scupin, Hans Ulrich, *La notion de souveraineté dans les oeuvres de Jean Bodin*, Annales de la Faculté de Droit de l' Université de Lille 1936, 7-27.

²³ J.Bodin, «*De la République*», liv. I, Ch. I.

Σε τέτοια μορφή είδε ο Κικέρων να πέφτει η πολιτεία της Μασσαλίας στην Προβηγκία, παρ' όλο ότι η Μασσαλία ήταν ευημερούσα πολιτεία.

Και αντίθετα, αν ο Bodin δεν δεχόταν την άποψη αυτή, θα έπρεπε να υποστηρίξει, ότι μια Πολιτεία με ευνοϊκή θέση, που ο πληθυσμός της αυξάνει, με άφθονα αγαθά προικισμένη, περιτριγυρισμένη από φίλους και σεβαστή σε φίλους, επίφοβη στους εχθρούς, ανίκητη στον πόλεμο, γερά οχυρωμένη και γεμάτη δόξα, θα έχει αναγκαστικά και δίκαιη κυβέρνηση, ακόμα και αν την κατακλύζει η ανηθικότητα και κάθε είδους διαστροφή.

Παρ' όλα αυτά, είναι απόλυτα βέβαιο για τον Bodin ότι η αρετή δεν έχει πιο ανελέητο εχθρό από την ευμάρεια, εκείνη η οποία φαίνεται ότι αποτελεί το απόγειο της ευτυχίας.

Η αρετή και η ευμάρεια, είναι δύο στοιχεία εντελώς αντίθετα, σχεδόν ασυμβίβαστα να συνυπάρξουν. Για τον λόγο αυτό, ο Bodin αποφεύγει να χρησιμοποιήσει στον ορισμό της πολιτείας την «ευτυχία» σαν θεμελιακό στοιχείο, διότι «πιστεύει ότι η ευτυχία δεν είναι το ιδιάζον του “πολιτικού” της πολιτείας»²⁴.

²⁴ De la Republique, liv. I, Ch. I.

Γένεση και μετασχηματισμός των πολιτειών. — Ο Bodin υποστηρίζει ότι : «Κάθε πολιτεία έχει την πηγή της : προέρχεται από την οικογένεια, πολλαπλασιαζόμενη σιγά-σιγά ή ξαφνικά, εγκαθίσταται ένας μεγάλος αριθμός συγκεντρωμένων ή μια αποικία προερχόμενη από μια άλλη πολιτεία, όπως ένα σμήνος μελισσών ή καλλίτερα, όπως ένα κλωνάρι κομμένο από ένα δένδρο για να φυτευθεί, βγάζοντας για πρώτη φορά ρίζα και που είναι έτοιμο να καρποφορήσει από εκείνο που προέρχεται από σπορά»²⁵.

Αντίστοιχα προσεγγίζει ο J. Bodin τη γέννηση της πολιτείας. Τα άτομα εγκαταλείπουν την απόλυτη ελευθερία τους και τίθενται στη διάθεση της πολιτείας, στη διάθεση της εξουσίας, είτε χωρίς νόμο, είτε υπό κάποιον αόριστο νόμο, είτε υπό κάποιους όρους για να εξασφαλιστούν από εξωτερικούς κινδύνους και εσωτερικά πάθη.

Έτσι η πολιτεία, εάν είναι καλά θεμελιωμένη, εξασφαλίζεται από εξωτερικούς κινδύνους και εσωτερικά πάθη-αδυναμίες και σιγά-σιγά αυξάνει σε ισχύ, που φθάνει σε τελειότητα αλλά ευκολότερα μπορεί να επέλθει και φθορά.

²⁵ Ibid, liv. IV, Ch. I. Στα επόμενα σχολιάζεται το IV βιβλίο, Κεφ. I «περί γενέσεως» των πολιτειών.

Η τελειότητα περιγράφεται ως Ευημερούν Κράτος («Etat Florissant»)²⁶, το οποίον δεν είναι δυνατόν να παραμείνει πολύ χρόνο, λόγω της ποικιλίας και του αριθμού των ανθρωπίνων υποθέσεων, που είναι τόσο ευμετάβλητες και αβέβαιες, με αποτέλεσμα και οι πιο ισχυρές πολιτείες, συχνά να χάνουν το κύρος τους. Άλλες πολιτείες κατέρρευσαν από τη βία των εχθρών, ενώ πίστευαν ότι ήσαν σταθερές, άλλες δε εφθάρησαν με τον χρόνο, λόγω εσωτερικών τους αδυναμιών.

Η φθορά αυτή οφείλεται :

- 1) σε κατάληψη από εξωτερική δύναμη και
- 2) σε κακή διακυβέρνηση.

Συμβαίνει συνήθως, οι πιο ανθηρές πολιτείες να υποφέρουν από τις μεγάλες αλλαγές και δεν κατακρίνονται καθόλου γι' αυτό, εφ' όσον η αλλαγή προέρχεται από μια εξωτερική δύναμη, γεγονός που συμβαίνει πολύ συχνά, δεδομένου ότι τα πιο ισχυρά κράτη φθονούνται περισσότερο. Επίσης βλέπουμε πολιτείες τόσο άσχημα κυβερνημένες, με αποτέλεσμα να δημιουργούν περισσότερο οίκτο παρά φθόνο. Είναι επομένως απαραίτητο να διακρίνει κανείς από που προέρχεται η αλλαγή μιας πολιτείας, πριν την κρίνει ή τη θέσει για παράδειγμα προς μίμηση.

Ο Bodin διακρίνει μια τυπολογία αλλαγών στις πολιτείες, στηριζόμενη αφ' ενός στην κυριαρχία, αφ' ετέρου σε νόμους, έθιμα,

²⁶ J. Bodin, «*De la République*», liv. IV, Ch. I.

θηρσκειά κλπ.. Σε κάθε μία από αυτές τις αλλαγές πρέπει να υπάρχει κάποια ισορροπία. Με τον όρο αλλαγή της πολιτείας, ο Bodin εννοεί αλλαγή του κράτους²⁷ : όταν η κυριαρχία ενός λαού περιέρχεται στη δύναμη ενός Μονάρχη - όταν οι ηγέτες προερχόμενοι από την κατώτερη τάξη του λαού ασκούν την εξουσία, ή το αντίθετο. Διότι η αλλαγή των Νόμων, των Εθίμων, της Θρησκείας ενός τόπου δεν είναι τίποτε άλλο από μια νόθευση, αν και η κυριαρχία παραμένει.

Και αντίθετα, η πολιτεία μπορεί να αλλάξει μορφή, ενώ παραμένουν οι νόμοι και τα έθιμα, πλην αυτού που άπτεται της κυριαρχικής εξουσίας, όπως συνέβη όταν το Λαϊκό Κράτος της Φλωρεντίας, μετεβλήθη σε Μοναρχία.

Επίσης μπορεί να συμβεί σε μία πολιτεία, ούτε ο λαός, ούτε οι νόμοι να υποστούν κάποια αλλαγή ή φθορά και ωστόσο η Πολιτεία να φθαρεί, κάτι που συμβαίνει όταν κάποιος Μονάρχης γίνεται υπήκοος κάποιου άλλου οικειοθελώς ή με διαθήκη. Τότε το Κράτος του διαδέχεται μια Λαϊκή Πολιτεία²⁸.

Επίσης συνέβαινε δύο πολιτείες να συγχωνεύονται σε μία - οι πολιτείες των Σαβίνων και των Ρωμαίων ενώθηκαν σε ένα Κράτος, προς αποφυγήν δε εμφυλίων πολέμων δεν ονομάσθηκαν ούτε Ρωμαίοι ούτε

²⁷ Ibid, liv. IV, Ch. I.

²⁸ J. Bodin, «*De la République*», liv. IV, Ch. I.

Σαβίνοι, αλλά «Quirites». Οι δύο βασιλείς για ένα μεγάλο διάστημα εφάινοντο φίλοι, έως ότου ο ένας από τους δύο σκότωσε τον άλλο²⁹.

Δεν είναι λοιπόν δυνατόν ένας λαός να γίνεται υπήκοος ενός άλλου, όπως συμβαίνει όταν ένα κράτος νικημένο να υποκύπτει στο άλλο, όπου αναγκαστικά ανέχεται το Νόμο του νικητή.

Είναι βέβαιο ότι ένα κράτος υποταγμένο σε ένα άλλο, δεν αποτελεί πολιτεία, ει μη μόνο μέρος υπηκόων. Άρα κάθε υποταγή είναι εθελοντική, ή αναγκαία, ή μεικτή και η ανάγκη είναι φυσική ή βίαιη, διότι όπως παρατηρεί εδώ ο Bodin, παρ' όλο ότι η γένεση είναι πιο όμορφη, είναι αλληλένδετη με το θάνατο. Έτσι κρίνει κανείς το θάνατο που προέρχεται από βαθιά γηρατειά, περισσότερο υποφερτό από εκείνον που προέρχεται από μια μακροχρόνια αρρώστια. Κατά τον ίδιο τρόπο μπορεί να πει ότι η αλλαγή σε μια πολιτεία, που προέρχεται από φυσική φθορά, αφού διήρκεσε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, είναι αναγκαία και όχι βίαιη.

Μπορεί επίσης η αλλαγή να γίνει από το καλό στο καλλίτερο, είτε με φυσική πορεία, ή βίαια. Η καλλίτερη μορφή αλλαγής είναι η εθελουσία αλλαγή.

²⁹ Chauviré, Roger, *La pensée religieuse de J. Bodin d' après des documents nouveaux*, La Province d' Anjou (1929) 434-452.

Diego Quaglioni : *La pensée religieuse de J. Bodin*, χ.χ.ε..

Η αλλαγή αυτή είναι η πιο ομαλή και πιο εύκολη από όλες, γίνεται δε όταν αυτός, που έχει την κυρίαρχη εξουσία την αποποιείται και μεταβάλλει το κράτος σε με άλλη μορφή, όπως η αλλαγή του Λαϊκού κράτους σε Μοναρχία. Η εθελουσία αλλαγή είναι η καλλίτερη αλλαγή, διότι κατ' αυτήν τίθεται το πρόβλημα της συναίνεσης.

Επίσης η πολιτεία μπορεί να υποστεί αλλαγή ή ολική καταστροφή από φίλους ή από εχθρούς, εξωτερικούς ή εσωτερικούς, και πολύ συχνά κατά της θέλησης των πολιτών. Έτσι έκανε ο Λυκούργος ο οποίος άλλαξε τους νόμους και το βασιλικό κράτος σε λαϊκό, εναντίον της θέλησης των υπηκόων ή εναντίον του μεγαλύτερου μέρους αυτών.

Είδη αλλαγών. — Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν τρία είδη πολιτείας, υπάρχουν έξη (6) μόνο ιδεατές αλλαγές, δηλαδή : από τη Μοναρχία σε Λαϊκό κράτος - ή από το Λαϊκό κράτος σε Μοναρχία - από Μοναρχία σε Αριστοκρατία - από Αριστοκρατία σε Μοναρχία - από Αριστοκρατία σε Λαϊκό κράτος και από Λαϊκό κράτος σε Αριστοκρατία.

Από κάθε κράτος, υπάρχουν έξι αλλαγές ελλειπείς : Δηλαδή από Βασιλικό Κράτος σε Δεσποτικό - από Δεσποτικό Κράτος σε Τυραννία - από Τυραννία σε Δεσποτικό Κράτος - από Δεσποτικό Κράτος σε Βασιλικό.

Ο Bodin ονομάζει ελλειπή την αλλαγή της νόμιμης αριστοκρατίας σε φατρία, ή του Βασιλικού κράτους σε τυραννικό, διότι δεν υπάρχει παρά μόνο η αλλαγή της ποιότητας των καλών αρχόντων σε κακούς, ενώ παραμένει πάντα η Μοναρχία στο ένα πολίτευμα και η Αριστοκρατία στο άλλο³⁰.

Όροι για την μη κατάργηση της πολιτείας. — Για να μην φθαρεί η πολιτεία, πρέπει να υπάρχει κατά τον Bodin κυριαρχία και εύνομη Διακυβέρνηση. Τούτο γιατί συμβαίνει καμιά φορά το Βασιλικό κράτος - Αριστοκρατικό - ή Λαϊκό να σβήσει, και να ακολουθήσει μια πλήρης αναρχία, όταν δεν υπάρχει ούτε κυριαρχία, ούτε άρχοντες, ούτε επίτροπος, που να έχει δύναμη να κυβερνά, όπως συνέβη στον Εβραϊκό λαό μετά τον θάνατο του Ιαφθέ, στις Συρακούσες μετά το θάνατο του Διονυσίου, στη Φλωρεντία όταν η τάξη των ευγενών εκδιώχθηκε από τον λαό, που έμεινε αρκετό καιρό χωρίς διακυβέρνηση.

Μια τελευταία επίπτωση είναι όταν το κράτος σβήνει μαζί με όλο το λαό, όπως συνέβη στο λαό και στη Δεσποτεία των Θηβών, όπου ο Μ.Αλέξανδρος κατέστρεψε την πόλη τους και στους Madianites, στους Amorriens και άλλους λαούς, που έθεσαν σε κίνδυνο, όχι μόνο τις

³⁰ J. Bodin Angevin - *Les six livres de la République* - Liv. IV, chap. I, 1580.

πολιτείες, αλλά καθώς επίσης και τους ίδιους τους λαούς. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για αλλαγή από ένα κράτος σε άλλο, αλλά για καταστροφή του ιδίου του λαού μαζί με το κράτος, διότι θα μπορούσε ένα μέρος της πολιτείας, εάν μια επαρχία εξολοθρευτεί, μια πόλη λεηλατηθεί και ο λαός αυτός σκοτωθεί, να παραμείνει, (όπως συνέβη στην πόλη Arzille στο Βασίλειο της Fés το οποίο οι Άγγλοι ισοπέδωσαν, εξολοθρεύοντας το λαό).

«Ευημερούν Κράτος». — Ευημερούν Κράτος για τον Bodin είναι μια πολιτεία, όταν αγγίζει το ανώτατο σημείο της τελειότητάς της. Ανθίζει στα όπλα, στους νόμους, στη πίστη, στη θρησκεία, στη δικαιοσύνη. Δεν ανήκουν στο «Ευημερούν κράτος» αυτόματα ούτε ο πλούτος, ούτε η έκταση. Στοιχεία φθοράς του αποτελούν η φιλοδοξία, η φιλαργυρία, οι ηδονές. Από τον ορισμό αυτό προκύπτει ότι ο Bodin προσανατολίζεται προς κάποιο ιδεώδες «αρχαίας» αρετής και δυσπιστεί προς τη νέα οικονομία του χρήματος. Πολιτικό λάθος θεωρεί ο J. Bodin την κοινωνική ανισορροπία, και θεωρεί σφάλμα να υπάρχει πλούτος λίγων και φτώχεια πολλών (638β) (639α).

Επίσης θεωρεί σφάλμα την άνιση διαίρεση τίτλων και τιμών, όπως και την άκρα φιλοδοξία της διοίκησης, την υπερβολική ωμότητα και άλλα.

*Οι πολιτείες και η μετεξέλιξή τους*³¹. — Επειδή δεν υπάρχει τίποτε το τυχαίο σε αυτό τον κόσμο, παρατηρεί ο Bodin, όλοι οι φιλόσοφοι, και οι θεολόγοι, κατέληξαν από κοινού να θέτουν το απόφθεγμα αυτό ως πρωταρχικό: «ότι οι αλλαγές και οι φθορές των πολιτειών είναι ανθρώπινες, ή φυσικές, ή θεϊκές»

Οι αλλαγές αυτές συμβαίνουν δηλαδή με μόνη τη συμβουλή και την κρίση του Θεού, ή με το συνηθισμένο φυσικό μέσον, το οποίον είναι μια συνέχεια αλυσιδωτών αιτιών, εξαρτωμένων το ένα με το άλλο, έτσι όπως ο Θεός τα όρισε - ή καλλίτερα, σύμφωνα με τη θέληση των ανθρώπων, που οι θεολόγοι ομολογούν ότι είναι ειλικρινής, τουλάχιστον για τις πολιτικές πράξεις, όσο και εάν δεν ήταν ηθελημένη με τον τρόπο που έγινε, εάν έγινε υπό αναγκασμό.

Στην πραγματικότητα η ανθρώπινη θέληση είναι τόσο απατηλή και αβέβαιη, ώστε θα ήταν αδύνατο να της προσδώσει κανείς κάποια ικανότητα κρίσης που θα της επέτρεπε να γνωρίζει στο εξής τις αλλαγές και τις φθορές των πολιτειών. Και όσον αφορά τη συμβουλή του Θεού, είναι άγραφη. Μένει λοιπόν να γνωρίσει κανείς, εάν από τις φυσικές αιτίες μπορεί να κρίνει την εξέλιξη και κατάληξη των πολιτειών. Όπως

³¹ Στα επόμενα παρουσιάζεται και σχολιάζεται το : J.Bodin «*De la République*», IV βιβλίο, Κεφ. II.

μπορεί κανείς να δει τις κακίες χωρίς κόπο και τις αρετές χωρίς αμοιβή σε μια πολιτεία, μπορεί επίσης να κρίνει με ποιον τρόπο θα προκύψει η φθορά της (ο Bodin εννοεί ότι θα προέλθει από ουράνιες αιτίες).

Παρ' όλο ότι πάρα πολλοί αντιτίθενται στο να σκεφθούν ότι η αναζήτηση των άστρων και η μυστική αρετή αφαιρεί κάτι από το μεγαλείο και τη δύναμη του Θεού, ωστόσο, η μεγαλειότητά του είναι πολύ πιο φωτεινή και πιο όμορφη να δημιουργεί τα δημιουργήματά του³².

Άρα, αναρωτιέται ο Bodin, υπάρχει κανείς με κρίση υγιή που να μην ομολογήσει τα μεγαλειώδη δημιουργήματα των ουρανίων σωμάτων σε όλη τη φύση, όπου η δύναμη του Θεού φαίνεται θαυμάσια και εν τούτοις, την αποσύρει αμέσως όταν θελήσει;

Ο Πλάτων, μη γνωρίζοντας ακόμα τις ουράνιες μετακινήσεις και πολύ λιγότερο τα αποτελέσματά τους, είπε ότι : «... η Πολιτεία που έδινε εντολές και που μοιάζει τόσο τέλεια στους πολλούς με αποτέλεσμα να γίνει αιώνια, θα επετύγχανε την αλλαγή της και μετά θα καταστρεφόταν, παρ' όλο ότι δεν θα άλλαζε τους νόμους της, όπως όλα τα άλλα πράγματα που υπάρχουν στον κόσμο, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνεται, ότι ούτε όλοι οι ωραίοι νόμοι και διαταγές, ούτε η

³² J. Bodin, «*Les six livres de la République*», Liv. II Ch. II, p. 175.

σωφροσύνη και η αρετή των ανθρώπων δεν θα μπορούσαν να εμποδίσουν τη φθορά μιας πολιτείας»³³.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι στο σημείο αυτό ο J. Bodin οδηγείται στο συμπέρασμα ότι υπάρχει ένας φυσικός ντετερμινισμός, σύμφωνα με τους θεϊκούς νόμους, αλλά οι άνθρωποι δεν μπορούν να γνωρίζουν τους νόμους αυτούς.

³³ J. Bodin, «*Les six livres de la République*», Liv. II, Ch II, p. 185.

B. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ, ΦΥΣΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ, ΡΩΜΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ.

Η τυπολογία της πολιτικής εξουσίας στον Bodin, εξαρτάται από τον τύπο άσκησης της εξουσίας και από τη συμμετοχή των κυβερνώντων στην εξουσία.

Βάσει λοιπών αυτών, κάνει τη διάκριση των πολιτευμάτων σε :

Μοναρχία : όπου η κυριαρχία ευρίσκεται σε ένα πρόσωπο, τον Μονάρχη (Le Prince).

Λαϊκό Κράτος : Θεωρεί το κράτος εκείνο, στο οποίο συμμετέχει ο λαός και η εξουσία ασκείται από αυτόν.

Αριστοκρατία : Ονομάζει τη μορφή εξουσίας σύμφωνα με την οποία, συμμετέχει σε αυτή μια μικρή μερίδα λαού, ή οι ολίγοι.³⁴

Ο Bodin στη «République» θέτει ως ερευνητικό ερώτημα τη δυνατότητα υπάρξεως πολιτείας, στο πλαίσιο της οποίας θα ήταν δυνατή η συνύπαρξη και των τριών μορφών εξουσίας, μια σύζευξη δηλαδή του μοναρχικού, του αριστοκρατικού και του λαϊκού στοιχείου. Διευκρινίζει δε ότι «....δεν είναι δυνατόν να υπάρχει μία πολιτεία στην οποία ο λαός να διορίζει τους αξιωματούχους, να διαχειρίζεται τα

³⁴ J. Bodin, *Les six livres de la République*, liv. II, Ch. I.

οικονομικά, και να απονέμει χάρη (που αποτελούν τα τρία σημεία της κυριαρχίας), η τάξη των ευγενών να θέτει τους νόμους, να διατάζει για την ειρήνη και τον πόλεμο, για τους φόρους και τις απαλλαγές, (που είναι επίσης σημεία κυριαρχίας), και πέραν αυτών να υπάρχει ένας βασιλικός Άρχοντας υπεράνω όλων αυτών, στον οποίο ο λαός γενικά και ο καθένας χωριστά να δηλώνει πίστη και τυφλή υποταγή και ο οποίος να κρίνει έχοντας την τελική δικαιοδοσία, χωρίς κανένα μέσο προσφυγής. Ένας άρχοντας ο οποίος θα μπορούσε να ξεχωρίσει τα δικαιώματα και τα χαρακτηριστικά της κυριαρχίας και να συνθέσει μια πολιτεία αριστοκρατική - βασιλική και λαϊκή μαζί...»³⁵.

Εν συνεχεία τονίζει ότι ένα τέτοιο μοντέλο «δεν βρέθηκε ποτέ και δεν είναι δυνατό να το φανταστεί κανείς, δεδομένου ότι τα χαρακτηριστικά της κυριαρχίας είναι αδιαίρετα· διότι εκείνος ο οποίος θα έχει τη δύναμη να θέτει νόμους, δηλαδή εκείνος που θα έχει το δικαίωμα να διοικεί ή να απαγορεύει όταν θα θέλει, χωρίς να έχει τη δυνατότητα κάποιος να προσφύγει εναντίον των αποφάσεων του, ούτε να αντιταχθεί στις διαταγές του, θα απαγορεύσει στους άλλους να κάνουν ειρήνη ή πόλεμο, να αυξήσουν τους φόρους ή να δηλώσουν πίστη και υποταγή δίχως την άδειά του. Και αυτός στον οποίο δήλωσαν πίστη και υποταγή, θα υποχρεώσει τους ευγενείς και τον λαό, να μην

³⁵ J. Bodin, *op.cit.*, liv. II, Ch. I, σελ. 225.

δηλώσουν υποταγή σε άλλον, παρά μόνον σε αυτόν. Έτσι θα έρχονται σε συγκρούσεις, έως ότου η Εξουσία μείνει σ' ένα Μονάρχη, ή στην Αριστοκρατία, ή σε όλο το λαό ...»³⁶.

Βλέπουμε λοιπόν ότι κατά τη διάκριση των πολιτευμάτων σε μοναρχικό, αριστοκρατικό και δημοκρατικό, ο Bodin αποκλείει τη δυνατότητα σύνθεσης των τριών αυτών τύπων εξουσίας, λόγω της ιδέας ότι η κυριαρχία είναι ενιαία. Οι λειτουργίες δεν μπορούν να μοιράζονται άλλες στο λαό, άλλες στους αριστοκράτες και άλλες στο μονάρχη.

Υποστηρίζει αντίθετα ότι κάθε απόπειρα διάρρηξης της κυριαρχίας θα κατέληγε σε ένοπλη σύρραξη μεταξύ των αντίστοιχων κοινωνικο-πολιτικών ομάδων, που θα οδηγούσε στην πλήρη κυριαρχία και επικράτηση ενός από τους τρεις τύπους εξουσίας.

Το Λαϊκό Κράτος. — Ο Bodin ορίζει το Λαϊκό Κράτος ως τη μορφή της πολιτείας, στην οποία η πλειονότητα του λαού ασκεί εξουσία, εν ονόματι του συνόλου και σε καθένα χωριστά. Το πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό του λαϊκού κράτους είναι ότι η πλειονότητα του λαού έχει κυρίαρχη δύναμη, όχι μόνο στον καθένα χωριστά, αλλά

³⁶ J. Bodin Angevin, «*Les six livres de la République*», liv. II, Ch. I, p. 233-235.

επίσης και στο μικρότερο μέρος όλου του λαού³⁷. Στο Λαϊκό Κράτος όπου η πλειονότητα του λαού ασκεί εξουσία, η συμμετοχή γίνεται είτε δια μεμονωμένης ψήφου (κατά κεφαλή), είτε κατά γένη, ή κατά συνοικίες ή κοινότητες. Στην περίπτωση αυτή, ο αριθμός των γενών, συνοικιών ή κοινοτήτων, πρέπει να είναι περισσότερος, έστω και εάν οι πολίτες είναι πολύ λιγότεροι, κάτι που συνέβαινε στις Αρχαίες Δημοκρατίες.

Ο Bodin υποστηρίζει παραπέρα ότι δεν υπάρχει καμία μορφή Λαϊκής Δημοκρατίας, στην οποία να συγκεντρώνεται ολόκληρος ο λαός για να κάνει νόμους και να εκλέξει άρχοντες. Αντίθετα, η πλειονότητα του λαού δεν συμμετέχει, ενώ ελάχιστη μερίδα είναι αυτή η οποία συμμετέχει στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας.

Στο πλαίσιο αυτό ο Bodin θεωρεί ότι το προνόμιο της ψήφου είναι ατομικό. Υποστηρίζει ότι για να αποφεύγονται οι φατρίες που προσπαθούν να αποκτήσουν την αρχηγία στα γένη, ο νομοθέτης όταν συνέτασσε κάποιον νόμον σημαντικό, προσέθετε απαραίτητα το άρθρο : «ότι ο νόμος ο οποίος θα δημοσιευόταν, δεν θα μπορούσε να παύσει να

³⁷ J. Bodin, *Les six livres de la République*, liv. II, Ch. VII. Στα επόμενα παρουσιάζεται η προβληματική του λαϊκού κράτους του Bodin.

ισχύει παρά μόνο από τις τάξεις του ίδιου του λαού ή εάν υπήρχαν το λιγότερο τουλάχιστον 6.000 αστού».

Ο Bodin, προκειμένου να ενισχύσει το επιχείρημά του επικαλείται τον Δημοσθένη και τον Πλούταρχο, προβάλλοντας τον δεύτερο, ο οποίος στους «Βίους των δέκα ρητόρων» λέει ότι «ο οστρακισμός δεν έχει καμία θέση σε περίπτωση που υπήρχαν λιγότεροι από 6000 πολίτες να έχουν συναινέσει».

Ο Bodin, αντίθετα προς τον Αριστοτέλη, καταλήγει ότι Λαϊκή Πολιτεία είναι εκείνη στην οποία η πλειονότητα των αστών, είτε κατά κεφαλή είτε κατά σειρές ή τάξεις, είτε κατά συνοικίες είτε κατά κοινότητες έχει την κυριαρχία.

Αστάθεια του Λαϊκού Κράτους. — Ο Bodin, συνεχίζοντας στη «Republique» τη μελέτη του για τις μορφές της εξουσίας, διευρύνει την έρευνά του για το Λαϊκό κράτος και μελετά μερικές μεταλλαγές του.

Λόγω της αστάθειας των Λαϊκών Κρατών κάνει την υπόθεση ότι : «η αλλαγή του λαϊκού κράτους σε μοναρχία είναι συνηθισμένη όταν προέρχεται από εμφύλιους πολέμους, η από άγνοια του λαού, διότι οι

πλούσιοι, ή οι πιο δυνατοί από τον λαό, έχουν τη τάση να παίρνουν την εξουσία και να μορφοποιούν το λαϊκό κράτος σε μοναρχία»³⁸.

Διαπιστώνει επίσης ότι οι τυραννίες (ειδικά σε εμφυλίους πολέμους) επειδή κινητοποιούν μίσος και εμπάθεια στους διοικούμενους, μετατρέπονται σε λαϊκά κράτη. Είναι δε τόσο ο φόβος και ο αρνητισμός του λαού μήπως επανέλθει στην Τυραννία, με αποτέλεσμα να οδηγείται από μια ακρότητα στην άλλη, και φέρνει ως παράδειγμα αυτό που συνέβη στην Αθήνα μετά τον θάνατο των Πεισιστρατιδών, και στη Φλωρεντία αφού εκδιώχθηκε ο Δούκας της Αθήνας³⁹.

Ο Bodin υποστηρίζει επίσης ότι σε περίπτωση που καταλύεται το λαϊκό κράτος από ξένη εθνική δύναμη, δεν μετατρέπεται αναγκαστικά σε τυραννία, διότι η εχθρική δύναμη έχει τη τάση ή να ενσωματώνει το ηττημένο κράτος, είτε να εγκαθιστά καθεστώτα τα οποία μοιάζουν με το δικό της και φέρνει ως παράδειγμα τους Σπαρτιάτες που άλλαξαν όλα τα λαϊκά κράτη σε Αριστοκρατίες και τους Αθηναίους που άλλαξαν τα Αριστοκρατικά σε Δημοκρατίες.

Περαιτέρω, ο Bodin διαπιστώνει ότι είναι τόσο περίεργη η φύση του λαού, ώστε δεν είναι δυνατόν να δεχθεί συνέχεια την αυτή μορφή

³⁸ J. Bodin, *Les six livres de la République*, liv. IV, Ch. I.

³⁹ Ibid, liv. IV, Ch. I.

κράτους. Υποστηρίζει ότι ο λαός θα πλήξει, με αποτέλεσμα να θελήσει να δεχθεί μια άλλη μορφή πολιτεύματος. Ως παράδειγμα φέρνει τους Αρχαίους Αθηναίους, Μεγαρείς, Σαμίους, Συρακουσίους, καθώς και τους Φλωρεντίνους, Γενοβέζους.

Χαρακτηρίζει την τάση αυτή της μεταλλαγής πολιτευμάτων των λαών ασθένεια, και τονίζει ότι αυτή συναντάται πολύ συχνά σε λαϊκά κράτη, στα οποία οι υπήκοοι είναι καλλιεργημένοι, με λεπτό και ευαίσθητο πνεύμα, και ως εκ τούτου θεωρούν ότι είναι ικανοί να διοικούν.

Συμπερασματικά ο Bodin καταλήγει ότι όταν μετατρέπονται οι μοναρχίες σε λαϊκά κράτη, αυτό γίνεται συνήθως με επαναστατικές διαδικασίες, ενώ όταν τα λαϊκά κράτη μετατρέπονται σε αριστοκρατίες αυτό γίνεται βαθμιαία και με ανεπαίσθητη αλλαγή. Τέλος σημειώνει ότι οι οικογένειες των Αρχόντων, λόγω της συμμετοχής τους στις δημόσιες υποχρεώσεις (φόροι - δημόσια βάρη) και στους πολέμους, να μειώνονται, ενώ πληθαίνουν οι ξένοι, γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα, ο μικρότερος αριθμός των υπηκόων να κρατά την εξουσία. Έτσι το Λαϊκό κράτος μεταλλάσσεται σε μορφή Αριστοκρατίας. Ως παράδειγμα πολιτείας που γνώρισε αυτές τις μεταλλαγές και μετατράπηκε από παλιά

λαϊκή εξουσία σιγά-σιγά σε Αριστοκρατία, χωρίς να γίνει ιδιαίτερα αισθητή αυτή η μορφοποίηση, φέρει την πολιτεία της Βενετίας⁴⁰.

Ανεξαρτησία των Αρχόντων. — Όσον αφορά το θέμα της ανεξαρτησίας των αρχόντων, ο Bodin θέτει το θέμα αυτοδέσμευσης της εξουσίας, των επί κεφαλής της διοικήσεως οι οποίοι ήσαν :

α) Magistrat : ο επικεφαλής διοικήσεως.

β) Chancelier : ο Καγκελάριος.

Επίσης κάνει διάκριση μεταξύ Ανωτάτης Αρχής (Prince) και των Αρχόντων :

Prince Souverain (Ανώτατη Αρχή)

Magistrats : άρχουσας διοίκηση.

Duc : Δούκας

Chancelier : Καγκελάριος.

Ο Bodin θεωρεί ότι οι επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, θα πρέπει να έχουν ανεξαρτησία (κάποιου τύπου), απέναντι στην απόλυτη εξουσία⁴¹. Για τον λόγο αυτό υποστηρίζει ότι : «Είναι συμφέρον για την πολιτεία και πιο αρμόζον για το αξίωμα του επικεφαλής της διοίκησης να παραιτείται των δικαιωμάτων του κράτους.

⁴⁰ Ibid, liv. IV, Ch. I.

⁴¹ J.Bodin, *De la Republique*.

Έτσι συχνά αυτή η εμμονή, η δύναμη, η σταθερότητα των διοικητικών αρχών περιέσωσε την τιμή των πριγκίπων και διατήρησε την πολιτεία στο μεγαλείο της, όπως όταν οδεύει στη φυσική δικαιοσύνη».

Παρατηρούμε εδώ ότι εισάγεται η ιδέα μιας διάκρισης των εξουσιών, με την έννοια μιας σχετικής αυτονομίας, προερχόμενη από την αυτοδέσμευση της εκτελεστικής εξουσίας και τον προσανατολισμό προς ορισμένες «ορθές αρχές»⁴². Για το ποιες είναι οι αρχές αυτές στη «République», ο Bodin (και ειδικότερα στο βιβλίο III που αναφέρεται στην υπακοή των αρχόντων προς τους Ανώτατους Υπαλλήλους) κάνει ορισμένες νύξεις :

1^{ον} Ομιλεί περί φυσικής δικαιοσύνης και υποστηρίζει ότι η φυσική δικαιοσύνη συνδέεται πάντα με την ιδέα της νομιμότητας της διοίκησης. Εισάγει επίσης την αρχή ότι η διοίκηση θα πρέπει να επιμένει σε νόμιμες διαδικασίες. Η αντίληψη αυτή στρέφεται πρώτο προς την ίδια την ιεραρχία της διοίκησης, δηλαδή ότι η υπαλληλική ιεραρχία πρέπει να τηρεί τους νόμιμους τύπους και να μην τους εγκαταλείπει.

⁴² Roger Chauviré Jean Bodin auteur de la République Paris 1914 - 447-451.

2^ο Περιγράφει και τη σχέση αρχής (Prince Souverain) και της διοίκησης. (Magistrats - - Chancelier).

Στην περίπτωση αυτή το πρόβλημα της νομιμότητας είναι πολύ πιο σύνθετο, δεδομένου ότι η πραγματική εξουσία βρίσκεται στα χέρια ενός πρίγκιπα (Prince Souverain), ο οποίος μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να δρα αυθαίρετα.

Ο Bodin εξετάζει τρόπους θεραπείας αυτής της αυθαιρεσίας εκ των υστέρων, για να περισωθεί η ιδέα της νομιμότητας και προς τα έξω.

Έτσι εκτιμά ότι η υπακοή, η προσπάθεια και η εκ των υστέρων συγκάλυψη στις αυθαίρετες πράξεις των κυριάρχων, είναι προτιμότερες από την παραίτηση και από την ανοικτή καταγγελία της αδικίας. Έτσι παρατηρούμε ότι ο Bodin εν όψει της ιστορικής εποχής του, όπου υπάρχει ανάμειξη του στοιχείου αυθαιρεσίας και του στοιχείου της νομιμότητας της εξουσίας, επιδιώκει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη κάλυψη (έστω και εκ των υστέρων - έστω και εικονικά) του αυθαίρετου από το νόμιμο.

Εισάγει έτσι, μια ιδιότυπη πολιτική ηθική προσανατολισμένη προς τη φυσική δικαιοσύνη και την ιδέα της νομιμότητας, που είναι ισχυρότερες αξίες, διότι αφορούν τη πολιτεία, από ότι η προσωπική εντιμότητα.

Διαφαίνεται επίσης ότι όλο αυτό το σκεπτικό, πρέπει να διέπει τις πράξεις των διοικητικών αρχών, όταν συμβουλεύουν (την κυρίαρχη εξουσία) και τις αντιδράσεις τους απέναντι στην εξουσία⁴³

Όπως αναφέρθηκε, ο Bodin στη «Republique» μελετώντας την τυπολογία της εξουσίας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν τρεις τύποι εξουσίας :

1. Μοναρχία : όταν η εξουσία ασκείται από ένα πρόσωπο (Μονάρχη).
2. Αριστοκρατία : όταν στην εξουσία συμμετέχει μια μικρή μερίδα λαού ή οι ολίγοι.
3. Λαϊκό Κράτος : όταν ο λαός ή η μεγαλύτερη μερίδα αυτού διατάσσει με απολυταρχική εξουσία.

Παραδέχεται ότι κάθε μία από τις τρεις αυτές μορφές εξουσίας μπορεί να είναι άξια επαίνου ή ψόγου. Κανείς δεν πρέπει να αποφύγει έναν από αυτούς τους τύπους εξουσίας, αλλά θα πρέπει να διαλέγει εκείνον τον οποίο κρίνει ως καλλίτερο⁴⁴.

⁴³ Bodin Jean - *The Six Books of a Commonweale*, - Edited with an introduction by Kenneth Douglas McRae, Harvard - University Press, 1962.

⁴⁴ Roger Chauviré, *Jean Bodin auteur de la République*, Paris 1914 - 447-451.

Η τυραννία ενός Άρχοντα είναι επιβλαβής, και των πολλών ακόμα χειρότερη, «αλλά δεν υπάρχει χειρότερη τυραννία από εκείνη ολόκληρου του λαού» όπως λέει ο Κικέρων.

Συχνά δεν υπάρχει χειρότερη κατάσταση από την αναρχία, στην οποία δεν υπάρχει μορφή πολιτείας, ούτε πρόσωπο που να διατάζει ή να υπακούει.

Ο Bodin προσανατολίζεται προς ένα αξιακό ιδεώδες «Etat legitime» (Νομίμου Κράτος), ανεξάρτητα εάν είναι αριστοκρατικό - λαϊκό - ή βασιλικό.

Κατά τον Bodin, το αξιακό αυτό ιδεώδες φαίνεται, βάσει ορισμένων αποσπασμάτων από την République, να πραγματοποιείται στο «Etat populaire» (λαϊκό κράτος), διότι σ' αυτό υπάρχει φυσική ελευθερία - ισότητα - φιλία - δικαιοσύνη. Στο Λαϊκό κράτος υπάρχει ισότητα και ορθότητα σε όλους τους νόμους χωρίς εύνοια σε κανένα. Εδώ τα πολιτικά συντάγματα ομοιάζουν στους νόμους της φύσης. Διότι όπως η φύση δεν μοίρασε τα πλούτη της, στους μεν περισσότερο από τους δε, έτσι το Λαϊκό κράτος τείνει να εξισώσει όλους τους ανθρώπους, εξισώνοντας τα αγαθά τις τιμές, τη δικαιοσύνη σε όλους χωρίς προνόμια και οποιαδήποτε διάκριση.

Ο Bodin υποστηρίζει ότι ο νόμος είναι κύριος όλων. Το αξιακό αυτό ιδεώδες δέχεται ότι πραγματοποιείται στο λαϊκό κράτος πιο πολύ,

όπου αναπτύσσονται μεγάλες προσωπικότητες στα όπλα και στους νόμους και ο λαός συμμετέχει στα δημόσια αγαθά, ενώ στη μοναρχία τα δημόσια αγαθά καταλήγουν να γίνονται αγαθά για ολίγους. Προβληματίζεται ωστόσο κατά την αξιολόγηση, μεταξύ μοναρχίας και λαϊκού κράτους. Ενώ εξαίρει τα προτερήματα του Λαϊκού κράτους, αλλάζει γνώμη επιχειρηματολογώντας υπέρ της μοναρχίας, υποστηρίζοντας, ότι προκειμένου να συντηρηθεί το «Λαϊκό Κράτος» πρέπει να υπάρχει φιλία και ισότητα ως τροφή αυτής, κάτι που κατά την άποψή του είναι μάλλον ασυμβίβαστο, και τούτο διότι από ιστορικές ανασκοπήσεις ισότητα και φιλία δεν συμβιβάζονται, αλλά αποτελούν ένα απροσπέλαστο ιδεώδες. Καταλήγει δε ότι «... αν και δεν υπάρχει τίποτα κανείς να επιθυμήσει περισσότερο από το να υπακούουν, οι Άρχοντες στους νόμους, και οι υπήκοοι στους Άρχοντες, πρέπει να επιθυμήσει μια «πολιτεία», στην οποία ο νόμος να είναι κύριος και αφέντης όλων»⁴⁵ δηλαδή στην ύπαρξη ενός Νομοταγούς Κράτους «Etat legitime», ανεξαρτήτων της μορφής διακυβέρνησης.

⁴⁵ J.Bodin, *De la République* (fragments)

Γ. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΥΝΟΜΟΥΜΕΝΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟΝ
J.BODIN.

Ο Bodin στη «République» προσπάθησε να βρει ιδέες που θα συνέβαλαν στην αποκατάσταση της αρμονίας στην πολιτική κοινωνία της Γαλλίας, σε μια εποχή εμφυλίων και θρησκευτικών πολέμων με ένα μεγάλο αριθμό κοινωνικών αλλαγών, (λόγω της διάλυσης της φεουδαρχίας). Συγκεντρώνει όλη την προσοχή του στην κυριαρχία, ακολουθώντας τα βήματα του Machiaveli στο έργο του «Ηγεμόνας», προσπαθώντας με ρεαλισμό να θεμελιώσει εμπειρικά και φιλοσοφικά το φαινόμενο του ανατέλλοντος κυρίαρχου-συγκεντρωτικού κράτους⁴⁶.

Οι σύγχρονοι του Bodin στη Γαλλία, είναι προσκολλημένοι στις τάσεις της μεσαιωνικής και φεουδαρχικής κοινωνίας, όπως ο Geutillet που ψέγει τον Machiavelli για ηθικές και θρησκευτικές κοινοτυπίες, αγνοώντας την αύξηση της μοναρχικής δύναμης και τις μεταλλαγές και τις εξελίξεις της κοινωνίας⁴⁷.

⁴⁶ J.Bodin, *De la République* (fragments)

⁴⁷ Roger Chauviré, *Jean Bodin auteur de la République*, Paris 1914- 447-451.

Ο Bodin συμφώνησε με τον Machiavelli υποστηρίζοντας ότι : «κάποια αυθεντία που θα χειρίζετο κάποια κεντρική και απεριόριστη εξουσία μέσα στην πολιτική κοινωνία θα σταμάταγε το χάος»⁴⁸.

Ο Machiavelli σκέφθηκε ότι αφήνοντας ελεύθερες τις πράξεις του ηγεμόνα από εξωτερικούς, θρησκευτικούς και εσωτερικούς συνήθως περιορισμούς, πιστεύοντας ότι περιορίζοντας αυτές τις δραστηριότητες, θα μπορούσε να κερδίσει και να διατηρήσει την εξουσία και να την επεκτείνει.

Στη «République» ο Bodin θέλησε να δείξει, ότι μπορούσε να γίνει αυτό μόνο, εάν το πολιτικό σώμα αποτελείτο από κυβερνώντες και κυβερνώμενους οι οποίοι σέβονταν τους ηθικούς και νομικούς κανόνες.

Η θεωρία του περί «κυριαρχίας» (η πρώτη συστηματική έκφραση στο θέμα αυτό) ήταν το άμεσο αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας.

Βασικό στοιχείο της θεωρίας αυτής ήταν : ότι το επιχείρημα του Bodin, σε αντιπαράθεση με του Machiavelli, δεν στήριζε την περίπτωση της απόλυτης κυριαρχίας απλά, στις ανάγκες της ευημερίας της πολιτικής κοινωνίας. Κεντρικό του σημείο δε ήταν το λογικό επιχείρημα ότι εάν η ύπαρξη μιας κυρίαρχης δύναμης θα ήταν

⁴⁸ J.Bodin, «*De la République*», σελ. 30.

απαραίτητη για τα συμφέροντα της κοινωνίας, η δύναμη αυτή, θα έπρεπε να εγκαθιδρυθεί και να αναγνωρισθεί.

Η φύση της κυριαρχίας και η σχέση της με το δίκαιο και τη νομική υποχρέωση ανήκει, για δύο λόγους, στη σκέψη του Bodin.

1^{ov} υποστήριξε ότι ήταν ο πρώτος άνθρωπος που την κατανόησε με όρους της νομοθετικής λειτουργίας.

2^{ov} προσπάθησε να υπερπηδήσει το δίλημμα που προέρχεται από την ιδέα του, ότι το να νομοθετείς στηρίζεται στην ύπαρξη μιας εξουσίας, που μπορεί να ιδρύσει νόμο με τη θέλησή της, συγκρούεται δε με την ιδέα, ότι η αυθαίρετη κυριαρχία δεν έχει θέση στο δίκαιο⁴⁹.

Η κυριαρχία κατά τον Bodin είναι «υπέρτατη αρχή πολιτών και υπηκόων αδέσμευτη από το νόμο»⁵⁰. Είναι απόλυτη και διαρκής εξουσία μιας πολιτείας, και σε οποιοδήποτε πολιτικό σώμα η δύναμη αυτή πρέπει να είναι η κυριαρχία.

Η ύπαρξη της κυρίαρχης δύναμης είναι κατά τον Bodin το σημείο που διαχωρίζει το κράτος, από τα σύνολα των οικογενειών (πρωταρχική

⁴⁹ J.Bodin, *De la République* (fragments),

⁵⁰ Roger Chauviré, *Jean Bodin auteur de la République*, Paris 1914 - 447-451.

μορφή κράτους) και αποτελεί το βασικότερο στοιχείο της πολιτικής κοινότητας.

Είναι φανερό ότι ο Bodin προτίμησε τη μοναρχία κυβερνώμενη νόμιμα - τον τύπο αυτό στον οποίο η κυριαρχία στηρίζεται σ' ένα συγκεκριμένο ηγεμόνα. Αυτός ήταν ο τύπος, σύμφωνα με τη θεώρησή του, στον οποίο ήταν περισσότερο δυνατή η επίτευξη της αρμονίας. Στον τύπο αυτό, ο μονάρχης ήταν υπεράνω τάξεων και συμφερόντων.

Στα έργα του : «République» και «Methodus» ο Bodin, αναφερόμενος στην ιστορία και στη γεωγραφία, θέλησε να αποδείξει ότι, μόνο Οι κοινωνίες της Ευρώπης είχαν αναπτύξει τις κατάλληλες συνθήκες για σταθερή κυβέρνηση σε αντιπαράθεση με τους Αρχαίους Αιγυπτίους, τους Μοσχοβίτες και τους Τούρκους στους οποίους η δύναμη του κυβερνήτη ήταν τέτοια, όμοια με αυτή που ασκείτο σε σκλάβους. Η αποδοχή αυτών των περιορισμών ήταν ο απαραίτητος όρος μιας σταθερής κυβέρνησης.

Σε μια εποχή που το σημαντικότερο ήταν η παύση της διαμάχης μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνώμενων, ο Bodin κατανόησε ότι θα μπορούσε να επέλθει αρμονία, μόνον εάν ήταν δυνατόν να δημιουργηθεί μια απεριόριστη κυβερνώσα δύναμη.

Η κυριαρχία, σύμφωνα με τη θεώρησή του, δεν θα μπορούσε να περιορισθεί στη λειτουργία, στον χρόνο ή στο δίκαιο, διότι ανήκει

μάλλον στο ίδιο το κράτος παρά στον κυρίαρχο, είναι δε απόλυτη και διαρκής.

Υποστηρίζει δε ότι η μοναρχία που επικρατούσε στη Γαλλία είναι η μόνη μορφή ευνομούμενου κράτους.

Παρά την προηγούμενη ομολογία του, ότι η κυρίαρχη εξουσία θα μπορούσε να αναληφθεί από την αριστοκρατία ή τον λαό, ήταν βέβαιος ότι αυτό θα κατέληγε σε αναρχία, και κατά συνέπεια σε κλονισμό και καταστροφή του κράτους.

Κατά τον Bodin το μόνο ευνομούμενο κράτος είναι εκείνο στο οποίο η κυριαρχία είναι αδιαίρετη, γιατί ανήκει σ' ένα πρόσωπο.

Στο Ευνομούμενο Κράτος ο Bodin θεωρούσε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας σαν ένα ακατάλυτο δικαίωμα της οικογένειας· η οικογένεια είναι μια μονάδα ανεξάρτητη σε υπόσταση και σ' αυτή στηρίζεται το κράτος. Ένα ευνομούμενο κράτος ωστόσο χρειάζεται ένα κυβερνήτη με απεριόριστη νομοθετική εξουσία. Έτσι το κράτος του Bodin περιείχε δύο απόλυτες αρχές : 1) Τα δικαιώματα της οικογένειας και 2) Την απεριόριστη νομοθετική εξουσία.

Από αυτές τις δύο αρχές, τα δικαιώματα της οικογένειας είχαν κατά τη γνώμη του τη μεγαλύτερη σημασία, με την έννοια τουλάχιστον, ότι αποτελούσαν εδραιωμένες πεποιθήσεις για τις οποίες δεν αισθανόταν την ανάγκη να προβάλει επιχειρήματα. Αντίθετα, η προέλευση της

ιδέας για απεριόριστη εξουσία του κυβερνήτη, ήταν απόρροια επικαίρων γεγονότων - όπως των κινδύνων που περιέκλειαν οι θρησκευτικοί πόλεμοι⁵¹.

Τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας είναι βασικά για την οικογένεια, και η οικογένεια είναι βασικό στοιχείο για το κράτος. Αλλά στον σκεπτικισμό του αυτό εισέρχεται η φορολογία που τη θεωρεί σαν καταλυτική για το δίκαιο και επομένως σαν μία από τις μοναδικές ιδιότητες της κυριαρχούσας δύναμης⁵².

Βλέπουμε ότι ο Bodin στη φιλοσοφία του δεν ακολουθεί μια σταθερή θέση, προκαλεί συγχύσεις, δεν διευκρινίζει εάν η κυριαρχία θα ήταν μια ιδιότητα η οποία θα ωφελούσε τα κράτη που την είχαν ή όλα τα κράτη θα έπρεπε να την είχαν κατ' ανάγκη. Ήταν μια οικουμενική λογική αναγκαιότητα παρ' όλο που πίστευε κατά βάθος ότι πολλά κράτη δεν έφθαναν στο επίπεδο της ευνομούμενης κυριαρχίας.

Η κυριαρχία και οι περιορισμοί της και η έννοια του Δικαίου κατά τον J. Bodin. — Η συνεισφορά του Bodin στην πολιτική θεωρία είναι η θεωρητική του ανάλυση, που αναφέρεται στην κυριαρχία. Η

⁵¹ J. Bodin, *De la République*

⁵² Roger Chauviré, *Jean Bodin auteur de la République*, Paris 1914 - 447-451

κυριαρχία αποτελεί το κύριο θέμα, στο πολιτικό του σύστημα, μέσω της οποίας αναζητεί λύσεις, για την αντιμετώπιση των μεγάλων κοινωνικο-οικονομικών πολιτικών φαινομένων και κινήματων και των θρησκευτικών πολέμων στην εκτελεστική και τη βασική εξουσία.

Το βιβλίο του «*Les six livres de la République*» ήταν η κρίσιμη καμπή στην πολιτική σκέψη της Γαλλίας. Υπήρξε όχι μόνο μια ανανέωση της συνταγματικής παράδοσης, αλλά, μια σημαντική αλλαγή στις ίδιες τις ιδέες του Bodin στην κυριαρχία.

Ο Bodin διαχωρίζει τον εαυτόν του από τους προκατόχους του στο θέμα της κυριαρχίας διακηρύττοντας, ότι ήταν βασικό λάθος τους ο μη προσδιορισμός του όρου αυτής.

Η πρώτη διακήρυξη στο θέμα αυτό βρίσκεται στη «*Republique*» κεφάλαιο I § 8 όπου δίνει το δικό του διάσημο ορισμό : κυριαρχία είναι η διαρκής και απόλυτη δύναμη⁵³.

Πιο σημαντική σύμφωνα με τον ορισμό του Bodin είναι η απόλυτη ισχύς της κυριαρχίας.

Ομιλεί για δεύτερη φορά σχετικά με τις ελλείψεις των προκατόχων του : «... αλλά κανένας δεν έχει προσδιορίσει τι ακριβώς εννοείται με την απόλυτη ισχύ, ή καλλίτερα ισχύ ελεύθερη από το νόμο. Γιατί εάν

⁵³ J.Bodin, *De la République, les six livres de la République*, Lyon 1580, σ. 285.

την προσδιορίσουμε σαν ελευθερία από όλους τους νόμους, κανένας απολύτως ηγεμόνας δεν θα ήταν γνωστός με βεβαιότητα, ότι είχε κυριαρχία, αφού το θείο δίκαιο, το φυσικό δίκαιο και ακόμα το δίκαιο των Εθνών (εδραιωμένο στο ή και στα δύο δίκαια - θείο και φυσικό) είναι δεσμός πάνω σε όλους τους ανθρώπους»⁵⁴.

Ο Bodin στον ορισμό της κυριαρχίας, επιχειρεί να διαχωρίσει τα θρησκευτικά και τα πολιτικά στοιχεία. Ακολουθεί το πρότυπο ανάλυσης του Αριστοτέλη και ενσωματώνει της σκέψη του Machiavelli.

Η κυριαρχία στη «*République*» χαρακτηρίζεται ανωτάτη - απόλυτη - διαρκής και προστάζουσα δύναμη.

Ο Bodin χρησιμοποιεί τον όρο του απόλυτου με Αριστοτελική ορολογία, που σημαίνει ότι αυτός ο οποίος έχει απόλυτη κυριαρχία κατέχει την εξουσία σε όλα τα επίπεδα. Όλη η εξουσία είναι συγκεντρωμένη στον κυρίαρχο. Έχει όλο το εύρος της εξουσίας που δεν ελαττώνεται ούτε υπόκειται σε θρυμματισμό. Η απόλυτη εξουσία (absolutisme) όταν απευθύνεται στην κυριαρχία κατά τον Bodin δεν είναι ισοδύναμη της τυραννίας. Η τιμή, ο ορθολογισμός, η δικαιοσύνη ασκούν ανασταλτική επιρροή στην απολυταρχία, αφού εμπεριέχει τις παραπάνω αρχές, ενώ το αντίθετο συμβαίνει στην τυραννία. Μετά τον

⁵⁴ Roger Chauviré, *Jean Bodin auteur de la République*, Paris 1914 - 447-451

γενικό ορισμό της κυριαρχίας, ο Bodin προχωρεί στις λειτουργικές λεπτομέρειες του ορισμού : Αμεροληψία στη δικαιοσύνη, που σημαίνει ότι ο Θεός είναι δίκαιος, η ηθική γίνεται συνώνυμη με το χρέος, ο κριτής αναφέρεται σαν Θεός.

Το κράτος οφείλει να συμμορφώνεται με τον φυσικό νόμο, και να βρίσκεται σε αρμονία με τις αρχές αυτές, στις οποίες πρέπει να συμμορφώνεται και ο βασιλιάς.

Ο Bodin επινοεί το πρότυπο σύμφωνα με το οποίο οι υπήκοοι δίνουν την κυριαρχία στον βασιλιά κατά την ορκωμοσία και με βάση αυτή τη βούληση γίνεται ο ίδιος απόλυτος μονάρχης.

Έτσι ο λαός, εθελοντικά παραδίδει την κυριαρχία στον ηγεμόνα, ο οποίος είναι απόλυτος κυρίαρχος, έχει όλες τις εξουσίες τις οποίες μπορεί να ασκήσει σωστά σε μια κοινωνία μέσα στα όρια του νόμου του Θεού και της φύσης.

Ωστόσο, για ένα ορισμένο διάστημα μπορεί να συμβεί, η εξουσία να δοθεί σε περισσότερα πρόσωπα. Τα πρόσωπα αυτά δεν είναι κυρίαρχοι άρχοντες, είναι οι εντολοδόχοι ή θεματοφύλακες της εξουσίας, αμέσως μετά δε, τη λήξη του διαστήματος στο οποίο είχαν την εξουσία ή κατόπιν αντλήσεώς τους από τον λαό, ή τον ηγεμόνα, είναι πάλι απλοί υπήκοοι. Ο νόμος ορίζει ότι : ο κυβερνήτης της χώρας ή ο τοποτηρητής του ηγεμόνα, αφού εκπνεύσει το καθορισμένο χρονικό διάστημα

παραδίδει την εξουσία του, γιατί ήταν θεματοφύλακας άλλης εξουσίας. Εάν η απόλυτη εξουσία η οποία παραχωρείται στον τοποτηρητή του ηγεμόνα ονομαζόταν εξουσία, τότε θα μπορούσε να την χρησιμοποιήσει εναντίον του ηγεμόνα. Ο ηγεμόνας, σύμφωνα με το νόμο, εξαιρείται από την άσκηση της εξουσίας την οποία ο ίδιος αναθέτει σε άλλους, μπορεί όμως ανά πάσα στιγμή να ανακαλέσει την εξουσία που έδωσε, είτε με μορφή εντολής, είτε με τη μορφή αξιώματος⁵⁵.

Περιορισμοί της κυριαρχίας. — Προκειμένου να γίνει κατανοητό το επιχείρημα του Bodin, στην πολιτική θεωρία, θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι ο σκοπός ήταν πρακτικός στην ανάπτυξη της πολιτικής θεωρίας του, και ότι ο ορισμός του της κυριαρχίας σαν ανώτατη - απόλυτη - συνεχή δύναμη πάνω στους υπηκόους, έχει σαν αποτέλεσμα, οι περιορισμοί τους οποίους θέτει, να μην είναι δυνατόν να ενταχθούν μέσα στην ίδια τη θεωρητική σύλληψη της κυριαρχίας.

Οι περιορισμοί που θέτει ο Bodin στην κυριαρχία, δεν είναι ούτε εξωτερικοί, ούτε επουσιώδεις, αλλά συμβάλλουν στη συμπλήρωση και ολοκλήρωση της έννοιάς της.

⁵⁵ «Bodin Jean - *The six Books of a Commonwealth*», Edited with an introduction by Kenneth Douglas McRae, Harvard - University Press, 1962

Όχι μόνο η ιδέα μιας μεικτής κατάστασης, με μια έννοια μοιρασμένης ή περιορισμένης κυριαρχίας ήταν αδιανόητη, για τον Bodin. Ακόμα και εάν το αποτέλεσμα ήταν τυραννία, δεν θα μπορούσαν να υπάρχουν περιορισμοί στη δύναμη της κυριαρχίας, εκτός από αυτούς που υπήρχαν ύστερα από τη θέληση της κυριαρχίας.

Αλλά καθώς βάσιζε τη νομιμότητα της δύναμης της κυριαρχίας στον χαρακτήρα της πολιτικής κοινωνίας και όχι στις απαιτήσεις της «raison d' etat», έτσι επίκεντρο της θεωρίας του ήταν ότι η κυριαρχία και η απολυταρχία ήσαν διαφορετικές έννοιες.

Βασικό στοιχείο της θέσης του, ήταν η έμφαση την οποία έδινε στους περιορισμούς, οι οποίοι υπήρχαν στη σωστή δύναμη της κυριαρχίας.

Οι περιορισμοί ήταν δύο ειδών :

1. Ο πρώτος περιορισμός : προήλθε από την κυβέρνηση του θείου και του φυσικού δικαίου όπου σύμφωνα με το επιχείρημα του Bodin, η δύναμη της κυριαρχίας δεν αφήνετο ελεύθερη.

Δεν υπήρχε ανθρώπινη αντίδραση κατά της τυραννικής κυριαρχίας, αλλά παρέμενε σαν όρος καλής διακυβέρνησης, να αποφεύγετο από τους Κυβερνήτες η τυραννία σε μια κυριαρχία σωστά ασκουμένη.

2. Ο δεύτερος περιορισμός : αποτελείται από τους θεμελιώδεις νόμους (leges imperii) (ήταν η ύπαρξη μιας ιδιάζουσας κατηγορίας νόμων

που συνδέονταν αναγκαστικά με την άσκηση της κυρίαρχης εξουσίας και τους οποίους δεν μπορεί να τους αλλάξει ο μονάρχης, ενδεχόμενη δε παράβασή τους, θα εσήμαινε το τέλος της μοναρχίας) - ή από τους συνήθεις νόμους της πολιτικής κοινωνίας όπως επίσης και από τα εμπράγματα δικαιώματα των πολιτών.

Συγκεκριμένα υποχρεώνει τον ηγεμόνα να τηρεί τις συμφωνίες και να σέβεται την ατομική ιδιοκτησία. Οι συμφωνίες του βασιλιά μπορεί να συνεπάγονται ορισμένες υποχρεώσεις προς του υπηκόους ή άλλους μονάρχες, που οπωσδήποτε δεσμεύουν κατά την άποψη του Bodin.

Η ηθική κατά του Bodin πρέπει να ορισθεί μεταξύ των παραμέτρων της τιμής, του ορθολογισμού και της δικαιοσύνης και να διαμορφώνεται από το φυσικό και το θρησκευτικό δίκαιο. Είναι λοιπόν δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να κρίνει κανείς τις υποχρεώσεις ενός μονάρχη από την ηθική τους σκοπιά, αποχωρίζοντάς τις από τις νομικές και τις πολιτικές υποχρεώσεις. Πώς θα έπρεπε να πράξει ο υπουργός εάν ο βασιλιάς διέταζε κάτι αντίθετο από τον φυσικό νόμο; Ο νόμος είναι η θέληση του κυβερνήτη και η έκφραση του φυσικού δικαίου. Τι θα γινόταν αν αυτά τα δύο δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν;

Ο Bodin υποστηρίζει ότι «... σ' ένα κράτος σωστά δομημένο, η κυριαρχία είναι περιορισμένη και κατά πρώτον από το νόμο της φύσης που όπως λέει : “... ότι λάμπει επάνω σε όλους, είναι ο ήλιος”». ⁵⁶

Η κυριαρχία περιορίζεται από τους θεμελιώδεις νόμους, στη Γαλλία δε, αναγνωρίζονται μόνο δύο θεμελιώδεις νόμοι : πρώτον ο Σαλικός νόμος (Salic law) και δεύτερον, ο νόμος ο οποίος εμποδίζει την απαλλοτρίωση του κράτους.

Αυτοί οι νόμοι δεν μπορεί να προέρχονται από πράξη κυρίαρχου, διότι μια τέτοια πράξη θα περιόριζε τους μελλοντικούς κυρίαρχους.

Πιο σημαντική είναι η διακήρυξη του Bodin σύμφωνα με την οποία υποστηρίζει ότι ο κυρίαρχος δεν μπορεί λογικά να πάρει τμήμα ατομικής ιδιοκτησίας χωρίς τη συγκατάθεσή του.

Και τούτο διότι η οικογένεια είναι η απαραίτητη μονάδα της πολιτικής κοινωνίας και η ατομική ιδιοκτησία συσχετίζεται απόλυτα με την οικογένεια. Το απεριόριστο δικαίωμα της φορολογίας της ατομικής ιδιοκτησίας είναι λογικά δικαίωμά της.

Λέγοντας ότι ο κυρίαρχος δεν είναι δεσμευμένος να σέβεται την ιδιοκτησία είναι σαν να θεωρείται ότι είναι αδέσμευτος στο να σέβεται το ίδιο το κράτος, εφ' όσον η καταστροφή του ενός, αποτελεί και καταστροφή του άλλου.

⁵⁶ Βλ. J.Bodin, *Les six livres de la République*, p. 532.

Η κυριαρχία φαίνεται ότι δεν περιλαμβάνει απαραίτητα το δικαίωμα είσπραξης φόρου, αυτό το οποίο ονομάζουμε άμεση φορολογία χωρίς τη συγκατάθεση του φορολογούμενου. Η δύναμη της φορολογίας είναι η δύναμη της καταστροφής και κάτι τέτοιο δεν μπορεί το κράτος να κάνει για τους υπηκόους του. Ο Bodin είναι απόλυτα σαφής, ότι για τη φορολογία απαιτείται συγκατάθεση του φορολογούμενου και την εξετάζει σαν ένα σύμφυτο περιορισμό της κυριαρχίας.

Για να επιβιώσει η χώρα του από τους καταστρεπτικούς θρησκευτικούς πολέμους, ο Bodin αποσκοπούσε να πείσει το στέμμα σε μεταρρυθμίσεις του οικονομικού συστήματος και ιδιαίτερα στον τομέα της φορολογίας.

Στη θεωρία του υποστηρίζει, ότι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είναι απαραβίαστο. Το δικαίωμα αυτό το εγγυάται το φυσικό δίκαιο. Υποστηρίζει επίσης, ότι είναι καθοριστικό για την επιτυχία ενός πολιτεύματος. Ο Bodin στη θεώρησή του προχωρούσε πέρα από τους ηθικούς περιορισμούς του μονάρχη. Θεωρούσε την ιδιοκτησία σαν κάτι το ιερό, πίστευε δε, ότι η περιουσία αυτή καθ' εαυτή, αποτελεί μια οικογένεια ενωμένη. Ο Μονάρχης δεν έχει δικαίωμα να επέμβει χωρίς τη συγκατάθεση του κατόχου της. Σε περίπτωση δε κατά την οποία, ο ηγεμόνας ζητά, από τους υπηκόους του, τμήματα της περιουσίας τους, ύστερα από επείγουσα ανάγκη, απαιτείται η συγκατάθεση απαραίτητα

των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, ο δε ηγεμόνας, αναλαμβάνει μεγάλη ευθύνη.

Στη φορολογία είναι απαραίτητη η συγκατάθεση των αντιπροσωπευτικών σωμάτων (*etats generaux*) κάτι που προηγούμενα είχε αρνηθεί, δηλώνοντας κατηγορηματικά, ότι τα «*Etats generaux*» θα έχουν μόνο συμβουλευτικό χαρακτήρα, στηριζόμενα στην εξουσιοδότηση της κυρίαρχης αρχής σαν ένα υποτελές σώμα.

Ο Bodin στην περίπτωση αυτή είναι αντιφατικός λόγω ασαφειών και ελαττωμάτων στην οργάνωση της θεωρίας του. Υποστήριζε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας σαν ακατάλυτο δικαίωμα της οικογένειας, την οικογένεια δε (μια μονάδα) με ανεξάρτητη υπόσταση να στηρίζει το κράτος. Ένα ευνομούμενο κράτος ωστόσο, χρειαζόταν ένα κυβερνήτη με απεριόριστη νομοθετική εξουσία. Σύμφωνα με τον σκεπτικισμό του Bodin, το ακατάλυτο δικαίωμα της οικογένειας και η απεριόριστη νομοθετική εξουσία του κυβερνώντος, έχουν μεγάλη σημασία στη θεωρία του, αντίθετα με την ιδέα περί απεριορίστου εξουσίας του κυβερνήτη που ήταν απόρροια επικαίρων γεγονότων.

Η πείρα την οποία απέκτησε ο Bodin στα δικαστήρια αποκάλυψε ότι, η εγγύηση των υποκειμενικών δικαιωμάτων των ιδιοκτητών ανάμεσα στη Γαλλική νομολογιακή παράδοση, έθεσε καθαρά περιορισμούς στη δύναμη του κυρίαρχου.

Η θεώρησή του, για τους νομικούς περιορισμούς στον ηγεμόνα, διαφέρει βασικά από την ιδέα της μεσαιωνικής κυριαρχίας παρ' όλο ότι μπορεί να φαινόταν ότι έχουν πολλά κοινά σημεία λόγω της τοποθέτησης του βασιλιά κάτω από το νόμο.

Etats generaux (Περιορισμοί). — Ο Bodin πιστεύει ότι ο ηγεμόνας πρέπει να συμβουλευέται τα «Etats generaux».

Όπως ισχυρίζεται, τα Etats generaux, έπαιζαν ιστορικό ρόλο σαν συμβουλευτικά όργανα, του ηγεμόνα με σκοπό, τη βοήθεια και διαφύλαξη των ιδανικών της κυριαρχίας.

Τα Etats generaux δεν είχαν ανώτερη εξουσία από αυτήν του ηγεμόνα.

Εάν ο βασιλιάς υποτασσόταν στα Etats generaux, δεν θα ήταν ούτε ηγεμόνας, ούτε κυρίαρχος, η δε πολιτεία δεν θα ήταν βασιλεία ή μοναρχία, αλλά αριστοκρατία.

Σκοπός και λειτουργία των Etats generaux, είναι να συμβουλεύουν τον ηγεμόνα. Δεν έχουν ανεξάρτητη εξουσία, να διατάζουν, να αποφασίσουν να συγκεντρωθούν, ή να διαλυθούν χωρίς την εντολή αυτού. Έχουν όμως ιδιαίτερη ισχύ στους φόρους και στις επιχορηγήσεις, όπου δεν είναι δυνατόν να επιβληθούν αυτοί χωρίς τη συμφωνία και τη συγκατάθεσή τους.

Ωστόσο η κυριαρχία του βασιλιά δεν κινδυνεύει από την ύπαρξή των. Αντίθετα, ο βασιλιάς εξαρτά την πληροφόρησή του από τις εκθέσεις τους και το κύρος του ισχυροποιείται, όταν αναγνωρίζεται επίσημα και από τους συναθροισμένους υπηκόους του.

Η έννοια του δικαίου στον J. Bodin. — Η δύναμη της υλικής βάσης του μεταβαλλόμενου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος διαμόρφωσε την πολιτική σκέψη στη Γαλλία, αυτή την εποχή, όπου ο προβληματισμός του Machiavelli στον «Ηγεμόνα» όσο και του Bodin στη «Republique» συγκεντρώνουν όλη τους την προσοχή στο φαινόμενο της εξουσίας και της κυριαρχίας.

Ο Bodin στη «République» ήταν ο πρώτος ο οποίος είδε καθαρά ότι η ουσία ενός κράτους είναι η κυρίαρχη δύναμη και ότι η κυριαρχία καθορίζεται καλλίτερα σε σχέση με το δίκαιο.

Αμέσως μετά τον πρώτο ορισμό της κυριαρχίας στη «République» στο πρώτο βιβλίο, κεφάλαιο οκτώ, του έργου του, το οποίο δεν είναι παρά ένας μακρύς σχολιασμός του, ο Bodin, τοποθετεί σε όλη του τη δυσκολία το πρόβλημα του «φυσικού νόμου» (loi naturelle).

Ο Bodin δέχεται, ότι το φυσικό δίκαιο από μόνο του συνέχισε να ιδρύει τους δεσμούς οι οποίοι δόθηκαν από τη θέληση του Θεού, μέσω

των αιωνίων νόμων της φύσης στην ελευθερία της κίνησης του ανθρώπου.

Η δύναμη του φυσικού δικαίου είναι κάτι που πρέπει να τονίσουμε στη θεωρία του Bodin, ο οποίος βασίζει τον αντιαπολυταρχισμό του στα αισθήματά του σχετικά με τη δύναμη του φυσικού δικαίου στην τάξη του κόσμου, στην έκταση του φυσικού δικαίου και στις προσωρινές σχέσεις.

Γι' αυτόν το φυσικό δίκαιο από μόνο του, συνέχιζε να ιδρύει τους δεσμούς οι οποίοι δόθηκαν από τη θέληση του Θεού ανάμεσα από αιώνιους νόμους της φύσης στην ελευθερία της κίνησης των ανθρώπων.

Στη «Republique» ο Bodin συσχετίζει τα Γαλλικά νομικά ζητήματα του τέλους του μεσαίωνα, προσπαθώντας να εικονογραφήσει ότι το Γαλλικό Δημόσιο Δίκαιο κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκατονταετηρίδων μετέφερε τις αρχές των ηγεμονικών περιορισμών, κάτι το οποίο ο ίδιος είχε εκφράσει.

Σύμφωνα με τον Mautice Cowling το φυσικό δίκαιο, δεν θεωρήθηκε από τον Bodin σαν μια υποχρέωση του κυβερνήτη.

Ήταν μια ηθική υποχρέωση, βασισμένη μόνο στην επινόηση του κυβερνήτη. Πίστευε, ότι ο κανόνας της δικαιοσύνης (rule of justice) ήταν τόσο συμφυής των ανθρωπίνων και φυσικών σχέσεων, που δεν θα μπορούσε να αψηφιστεί επίμονα, χωρίς καταστροφικές συνέπειες. Επίσης

ο Bodin δεν πίστευε ότι το φυσικό δίκαιο ήταν εντελώς απροστάτευτο θεσμικά. Θεωρούσε ότι το φυσικό δίκαιο ήταν μια δύναμη στη κοινωνική ζωή και φάνηκε ενδιαφέρον στον Bodin, να το ορίσει με ακρίβεια. Το φυσικό δίκαιο, στις πιο πολλές περιπτώσεις ήταν μια συμφυής μεταβλητή σε εφαρμογές.

Νόμος. — Ο Bodin υποστηρίζει ότι νόμος σημαίνει ορθολογισμός. Τα συμβόλαια και οι νόμοι γράφτηκαν ή έγιναν από προκατόχους του ηγεμόνα. Σημαίνει δε, ότι όλες οι πράξεις που αφορούσαν νομοσχέδια τα οποία θεσπίστηκαν, ή συμφωνίες που γράφτηκαν, ήσαν στο σύνολό τους δίκαια και έντιμα, εκτός εάν λόγω κάποιας αλλαγής καταστάσεων, οι νόμοι και οι συμφωνίες δεν είναι δίκαιες και δεν έχουν καταλληλότητα για την ευημερία της πολιτείας. Σύμφωνα με τον Bodin ο Κυρίαρχος ηγεμόνας δημιουργεί το νόμο, που είναι το βασικό στοιχείο της κυριαρχίας και της απόλυτης εξουσίας, και αποκτά το δικαίωμα να επιβάλλει νόμους γενικά σε όλους τους υπηκόους ανεξάρτητα από τη συγκατάθεσή τους.

Όλοι οι νόμοι, οι διατάξεις, τα προνόμια και οι παραχωρήσεις, που δίνονται από τον ηγεμόνα έχουν ισχύ, μόνο κατά τη διάρκεια της ζωής του, για να έχουν δε και περαιτέρω ισχύ, πρέπει να επιβεβαιωθούν από

τον καινούριο (νέο) βασιλεύοντα ηγεμόνα, ο οποίος ήδη πρέπει να έχει ενημερωθεί.

Οι παραχωρήσεις αναφέρονται σε όλες τις υπάρχουσες ενώσεις, στα νομικά πρόσωπα, στα κοινοβούλια, στα δικαστήρια, όπως επίσης και στους αξιωματικούς του στέμματος.

Διάκριση Δίκαιου, Νόμου και Εθίμου. — Στη διάκριση μεταξύ δίκαιου και νόμου, ο Bodin διευκρινίζει ότι ο νόμος είναι η εντολή του ηγεμόνα κατά την άσκηση της κυριαρχίας του. Τονίζει όμως ότι ούτε ο Πάπας, ούτε ο Αυτοκράτορας είναι απαλλαγμένος από το νόμο της φύσης. Καταλήγει συνεπώς, ότι η απόλυτη εξουσία σημαίνει μόνο ανεξαρτησία, σε σχέση με τον κοινό νόμο και όχι σε σχέση με το νόμο του Θεού. Ο Bodin στη «Republique», μεγαλοποιεί την έκταση του φυσικού δικαίου, συσχετίζοντάς το στενά με την έννοια της ισότητας και τονίζοντας τη διαφορά μεταξύ δίκαιου, νόμου και εθίμου, υποστηρίζοντας ότι : το έθιμο επικρατεί βαθμιαία κατά τη διάρκεια πολλών ετών με κοινή συγκατάθεση, ενώ ο νόμος ορίζεται μια φορά και αντλεί την ισχύ του, από εκείνον που έχει το δικαίωμα επιβολής του. Ο νόμος είναι συγχρόνως η θέληση του κυβερνήτη και η έκφραση της αιώνιας δικαιοσύνης.

Ο Bodin αναπτύσσοντας τη θεωρία του για το Δίκαιο και ειδικότερα για τους νόμους, αναφέρεται στις επιπτώσεις τους, πάνω στις πολιτειακές αλλαγές, θέτοντάς τους ως μέσον των αλλαγών αυτών.

Υποστηρίζει, ότι οι σοφοί και οι πολιτικοί, μελετώντας τον φυσικό ντετερμινισμό με τη σοφία που τους χάρισε ο Θεός, ο οποίος δημιούργησε τους φυσικούς νόμους μπορούν να διατηρήσουν τις πολιτείες, καλά διευθετημένες, στη μορφή που βρίσκονται και να εμποδίζουν κάποια επικείμενη φθορά τους, προβλέποντας κάποιες αλλαγές, και δίνοντας τις κάθε φορά ενδεδειγμένες λύσεις. Σαν τρόπο αναφέρει τη μέθοδο των γιατρών, οι οποίοι με βάση τη γνώση των βιολογικών νόμων, μπορούν να οδηγηθούν στη θεραπεία των ασθενών τους. Ο Bodin με αυτή την επιχειρηματολογία στρέφεται κατά της μοιρολατρίας των αστρολόγων της εποχής του, που πίστευαν απόλυτα στη γραφή των άστρων.

Ο Bodin αναφέρεται στον σώφρονα πολιτικό και υποστηρίζει, ότι ο σώφρων πολιτικός, βλέπει, ότι έστω και εάν η πολιτεία απειλείται από εχθρούς, η εξουσία ασκείται καλά, όταν ο λαός υπακούει στους άρχοντες και στους αξιωματούχους και οι άρχοντες κλπ. στους νόμους. Τότε, έστω και εάν ο λαός πανικοβάλλεται, θα υπάρχει καλή έκβαση. Ξεκινώντας από την παραλληλότητα της ιατρικής με την πολιτική, υποστηρίζει ότι πρέπει να γνωρίζουμε τη φύση κάθε πολιτείας - και τις

αιτίες των ασθενειών που μπορούν να τις προσβάλλουν, έτσι ώστε να παρέχεται κάθε φορά η κατάλληλη θεραπεία, ανάλογα με την κατάσταση του πολιτικού σώματος. Να μην δίδεται υπερβολική αγωγή για μερικές ασθένειες, να μην επιδιώκονται βίαιες αλλαγές, που μπορούν να οδηγήσουν σε κλονισμό ή φθορά στο πολιτικό σώμα, και να μην γίνονται βίαιες αλλαγές στη φύση του πολιτικού σώματος, δηλαδή σε νόμους, ήθη, έθιμα κλπ.⁵⁷

Ο Bodin δυσπιστεί στο να επιδιώκει συνέχεια κανείς να θέτει νέους νόμους, διότι το νομικό πλαίσιο που ισχύει έχει κάποια παραδοσιακή νομιμοποίηση, ενώ το νέο θα βρει οπωσδήποτε μεγάλη αντίσταση και θα πρέπει να υπολογισθεί κατά πόσο το όφελος από τη νέα ρύθμιση θα αντισταθμίσει τη βλάβη από την αλλαγή.

Αναφέρει επίσης, ότι ο μεγαλύτερος κίνδυνος, είναι η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου, το οποίο αναφέρεται στο ίδιο το κράτος, δηλαδή, στις βάσεις του πολίτευματος, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για πολίτευμα, το οποίο διατηρήθηκε για μακρό χρονικό διάστημα, σε καλή κατάσταση και αποδίδεται σε σώφρονες πολιτικούς.

Δέχεται επίσης, ότι υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες πρέπει να γίνουν ορισμένες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις στο πολιτικό

⁵⁷ Βλ. J.Bodin, *Les six livres de la République*, liv. IV, Ch. III.

Στα επόμενα παρουσιάζεται η σχετική προβληματική του Bodin.

σώμα, δεδομένου ότι, όπως και στο φυσικό σώμα, μπορούν να συσσωρευτούν διαθέσεις, κακίες κλπ. που μπορούν να αλλάξουν τη μορφή του.

Στις περιπτώσεις αυτές, οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να γίνονται βαθμιαία και με προσοχή, αφού συγκεντρωθεί η αναγκαία δύναμη και επιτευχθούν οι αναγκαίες συμμαχίες, όχι δε βίαια, διότι τότε θα επέλθει η καταστροφή του πολιτικού σώματος, και θα πρέπει στο σημείο αυτό να μιμηθούν οι πολιτικοί, τον Θεό ο οποίος αλλάζει τη φύση αργά και ανεπαίσθητα.

Ο Bodin συνεχίζοντας για το πρόβλημα των αλλαγών στο νομικό πλαίσιο υποστηρίζει ότι : δύο είναι τα βασικά λάθη που μπορεί να κάνει κανείς :

- α) να θεωρεί το νομικό πλαίσιο τελείως αμετάβλητο.
- β) να επιδιώκει διαρκώς να το αλλάζει.

Η σωστή αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος κατά τον Bodin είναι η συνάρτηση της φύσης και του χαρακτήρα κάθε πολιτείας, όπως επίσης της μορφής της πολιτείας.

Διαφορετικές πολιτείες πρέπει να κυβερνώνται με διαφορετικά μέσα. Οι κανόνες που ωφελούν τις δημοκρατίες, καταστρέφουν τις μοναρχίες και το αντίστροφο. Έτσι στα λαϊκά κράτη, θεσμοθετείται διαρκής εναλλαγή των αξιωμάτων, ώστε να διασφαλίζεται αξιοκρατία

και ισότητα (με την οποία θεμελιώνονται τα κράτη αυτά), ενώ στη μοναρχία συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο : το κυρίαρχο αξίωμα έχει ο κυρίαρχος (le Prince) στον οποίο οι πολίτες υπακούουν, και δεν υπάρχει συμμετοχή των πολιτών στην κυρίαρχη εξουσία. Βλέπουμε λοιπόν, ότι το στοιχείο του σχετικισμού του θεσμικού πλαισίου μεταλλάσσεται ανάλογα με τη φύση του πολιτεύματος.

Η θεωρία της κυριαρχίας του Bodin και οι πολιτικές ιδέες των συγχρόνων του. — Σε μια εποχή όπου το σημαντικότερο πολιτικό ζήτημα ήταν η παύση των θρησκευτικών και κοινωνικών διαμαχών, ο Bodin κατάλαβε ότι αυτές οι διαμάχες θα λύνονταν, μόνον εάν ήταν δυνατόν, να δημιουργηθεί μια απαραίτητη απεριόριστη κυβερνώσα δύναμη και να γίνει διαχωρισμός από ένα απολυταρχισμό, ελεύθερο να παραβλέπει όλους τους νόμους και τους κανόνες.

Παρά του ότι, οι περισσότεροι από τους αντιπάλους του Bodin αγνόησαν τα συμπεράσματά του, πολλοί από τους υποστηρικτές της μοναρχίας συνέχιζαν να βασίζονται αποκλειστικά στη θεοκρατική νομιμοποίηση. Αλλά πολλοί χρησιμοποίησαν την ιδέα του Bodin για να ενισχύσουν το θείο δικαίωμα των Βασιλέων - το ότι η κυρίαρχη φύση της κυβερνώσας εξουσίας ήταν επιπλέον απόδειξη, ότι αυτή μπορούσε

να την έχει μόνο ένας μονάρχης, ο οποίος θα μπορούσε να βρίσκεται υπόλογος στον Θεό.

Ο Γερμανός Καλβινιστής Althusius -ενώ ο Bodin είχε πει, ότι η κυρίαρχη δύναμη πρέπει να ανήκει αποκλειστικά στον κυβερνήτη- επέμενε, ότι αυτή η κυριαρχία πρέπει να ανήκει αποκλειστικά στο λαό, και ότι παράλληλα με την κυριαρχία του λαού δεν μπορεί να υπάρχει κυριαρχία του κυβερνήτη⁵⁸.

Ο θεωρητικός αντίπαλος του J. Locke, ο Filmer υπεστήριξε τις εξής θέσεις :

- 1^{ov} Δεν υπάρχει είδος διακυβέρνησης, παρά μόνο μοναρχία.
- 2^{ov} Δεν υπάρχει μοναρχία αλλά μόνο σύστημα πατρικής κυβέρνησης.
- 3^{ov} Δεν υπάρχει σύστημα πατρικής κυβέρνησης αλλά απολυταρχία και αυθαιρεσία.
- 4^{ov} Δεν υπάρχει αριστοκρατία ή δημοκρατία
- 5^{ov} Δεν υπάρχει τυραννία
- 6^{ov} Οι άνθρωποι δεν έχουν γεννηθεί ελεύθεροι από τη φύση τους.⁵⁹

Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι οι άνθρωποι οδηγήθηκαν κάτω από την επιρροή της ιδέας της κυριαρχίας να ψάξουν, για την ενότητα την οποία

⁵⁸ Βλ. G.H.Sabine, *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, σσ. 453-457.

⁵⁹ Ibid, σσ. 556-560 και J.Locke, *Η Δεύτερη Πραγματεία Κυβερνήσεως*, Γνώση, Αθήνα 1990.

ήθελαν και επιθυμούσαν απεγνωσμένα και για την οποία η ιδέα της κυριαρχίας ήταν από μόνη της ένα σύμβολο. Αυτές όμως οι ακραίες τοποθετήσεις είχαν σαν αποτέλεσμα εσωτερικές διαμάχες.

Στο έργο του Grotius «De jure Belli ac Pacis» (1625) έγινε προσπάθεια συμφιλίωσης της θεωρίας του Bodin, για την κυριαρχία με την επικρατούσα διπλή σύλληψη της πολιτικής κοινωνίας.

Ο Grotius έψαχνε για κάποια επιστήμη η οποία θα συγχώνευε τη θέση ότι η αρχική κυριαρχία του λαού μεταφέρθηκε αποκλειστικά και οριστικά στον κυβερνήτη σε ανταπόδοση για την προστασία της κυβέρνησης με τη θέση ότι, η διακυβέρνηση είχε τη λειτουργία και το καθήκον να προστατέψει τον λαό⁶⁰.

Συγκρίνοντας τη θεωρία του Bodin με αυτήν του Hobbes διαπιστώνουμε ότι ενώ ο Bodin είχε θέσει την κυριαρχία του στον σκελετό του συμβολαίου του κυβερνήτη με το λαό, με τον ίδιο τρόπο την περιόρισε με το φυσικό και το εθιμικό δίκαιο. Διαφοροποιείται συνεπώς από τη χομπσιανή έννοια περί κυριαρχίας, καθώς ο Hobbes έδινε έμφαση στην παντοδύναμη και απεριόριστη εξουσία του κυρίαρχου.⁶¹

⁶⁰ Βλ. G.H.Sabine, *op.cit.*, σσ. 457-462.

⁶¹ Βλ. T.Hobbes, *Λεβιάθαν*, τόμ. Α, Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 243-253.

Σύμφωνα με την άποψη του Bodin αντιθέτως, ολόκληρη αυτή η ανθρώπινη κοινωνία ήταν μια κοινωνία χωριστών και κυρίαρχων κρατών, και η ελπίδα, ότι οι διεθνείς συνδιαλλαγές της πρέπει να συμμορφώνονται με το φυσικό δίκαιο, δεν μετακίνησε την ανάγκη ενός αληθινά Διεθνούς Θετικού Δίκαιου, το οποίο θα μπορούσε να μην συμπίπτει με το φυσικό δίκαιο σε όλα τα σημεία.

Ο Bodin σε αντίθεση προς τον Grotius, και εδώ βρίσκεται ο νεωτερισμός της εργασίας του, ήταν ο πρώτος ο οποίος επέμεινε στην ανάγκη ενός Θετικού διεθνούς δικαίου, διακριτού από το φυσικό δίκαιο, προερχόμενο από τη θέληση και πρακτική των κρατών.

Δ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ
J. BODIN.

Στη «Republique» ο Bodin δέχεται, ότι το κράτος για να λειτουργεί σωστά πρέπει να βρίσκεται σ' ένα ιδεολογικά υψηλό επίπεδο. Ο πατριωτισμός, η ηρεμία του πνεύματος, των υπηκόων, η φιλία μεταξύ των, η δικαιοσύνη, η ευσπλαχνία αποτελούν αξίες για την ειρηνική ζωή τους, σε αντίθεση με τους πολέμους, οι οποίοι επικρατούσαν την εποχή εκείνη. «... το πιο όμορφο φρούριο είναι η αγάπη των υπηκόων», υποστηρίζει ο Bodin, όπως επίσης η αγάπη προς την πατρίδα πρέπει να αντικαθιστά τα συγκρουόμενα θρησκευτικά δόγματα⁶².

Για να επιτευχθεί το δύσκολο αυτό έργο, εκτός από τη λειτουργικότητα του κράτους που εξασφαλίζεται μέσω της εξουσίας, υποστηρίζει ότι πρέπει να επιτευχθούν, οι κατάλληλοι κοινωνικο-οικονομικοί όροι, δια των οποίων θα μπορέσει να αναπτυχθεί η οργανωτική δύναμη της πολιτείας.

Κατά την ανάλυση των όρων αυτών, φαίνεται να εισάγει αφ' ενός μια σχετικιστική ιστορικιστική αντίληψη ότι οι λαοί διαφέρουν μεταξύ τους και ότι ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία τους, πρέπει να

⁶² J.Bodin, *Les six livres de la République*, liv. V, Ch. V., Στα επόμενα παρουσιάζεται η σχετική προβληματική του Bodin.

προσαρμόζεται η διαμόρφωση των θεσμών από ένα φρόνιμο κυβερνήτη. Αφ' ετέρου τονίζει ορισμένες ιδιότητες των λαών που φαίνεται να είναι τρόπον τινά η γενική εικόνα του για «ένα καλό λαό».

Η θεωρία των φυσικών παραγόντων. — Είναι μια φορμαλιστική θεωρία στην οποία ο Bodin υποστηρίζει, ότι οι φυσικοί παράγοντες (κλίμα - γεωγραφική θέση) αποτελούν ρυθμιστικούς παράγοντες, στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των λαών και κατ' επέκταση και στην πολιτική συμπεριφορά τους.

Αναφέρεται στο πρόβλημα της διαφορετικής κατανομής των αρετών, ανάμεσα στους λαούς, λέγοντας ότι «... και η σοφία του Θεού διαμοίρασε τόσο δίκαια τις χάρες, δεν ένωσε ποτέ τη μεγάλη δύναμη με την πονηρία του πνεύματος, ούτε στους ανθρώπους ούτε στα ζώα, διότι δεν υπάρχει τίποτε πιο σκληρό από τη δικαιοσύνη και τη δύναμη των όπλων ...». ⁶³

Επιχειρηματολογώντας υποστηρίζει, ότι οι λαοί του Βορρά διαφέρουν από τους λαούς του Νότου. Οι μεν κερδίζουν με τη δύναμη, οι δε με την οξύνοια του πνεύματος. Οι λαοί των μεσημβρινών χωρών είναι πιο πολεμοχαρείς, εκεί όμως άνθισαν οι μεγάλες Αυτοκρατορίες,

⁶³ J.Bodin, *Les six livres de la République*, l. v, Ch. V, σ. 465.

με πολέμους και νόμους, διότι είναι πιο δυνατοί από αυτούς του Νότου και έχουν λιγότερο δόλο και περισσότερο πνεύμα από αυτούς του Βορρά. Είναι πιο σωστοί στη διακυβέρνηση των πολιτειών και πιο δίκαιοι στις πράξεις τους.

Εάν όμως κάποιος αναλογισθεί τη φύση αυτών των λαών θα παρατηρήσει ότι κάθε ένας από τους τρεις αυτούς τύπους, χρησιμοποιεί στη διακυβέρνηση το πιο ισχυρό του μέσον.

- α) Οι λαοί του Βορρά τη δύναμη
- β) Οι ενδιάμεσοι τη δικαιοσύνη
- γ) Οι του Νότου τη θρησκεία.

Λαοί ακόμα οι οποίοι ζουν στο ίδιο κλίμα σε ίδια γεωγραφικά μήκη και πλάτη με μόνη διαφορά το σημείο εγκατάστασης (υψομετρική διαφορά) ορεινοί - πεδινοί, διαφοροποιούνται στα έθιμα και στη συμπεριφορά τους.

Ο Bodin υποστηρίζει, ότι οι φυσικοί παράγοντες ενός κράτους συμβάλλουν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός λαού και κατ' επέκταση, και στη μορφή διακυβέρνησης την οποία ακολουθεί.

Αναφέρεται στον Πλάτωνα, ο οποίος απονέμει ευχαριστίες στο Θεό, που ήταν Έλληνας και όχι βάρβαρος, Αθηναίος και όχι Θηβαίος. Η απόσταση μεταξύ Αθηνών και Θηβών δεν είναι παρά μόνο 20 λεύγες, το επίπεδο όμως των Αθηνών επικλινές προς Νότο προς τον Πειραιά και η

γεωγραφική φορά, συμβάλλει στη διαφοροποίηση του χαρακτήρα των Αθηναίων, λαού ολοκληρωτικά δοσμένου στα γράμματα και στις επιστήμες, με τους Πειραιείς λαού των όπλων. Το μόνο κοινό σημείο τους ήταν η ίδια μορφή διακυβέρνησης (λαϊκή κυριαρχία). Η μικρή γεωγραφική διαφορά με τους Θηβαίους έχει σαν αποτέλεσμα, οι μεν Αθηναίοι όντας πιο επιθετικοί να έχουν συχνά αντιθέσεις, ενώ οι Θηβαίοι πιο ήπιοι να μην έχουν εξεγέρσεις ⁶⁴.

Και ο Bodin καταλήγει : ότι οι άρχοντες των συμμαχιών διατηρούν λαϊκό κράτος διότι οι λαοί τους διέπονται από αγάπη προς ελευθερία. Αυτό οφείλεται στη σωματική αντοχή τους και στη δύναμη του πνεύματος, ώστε να μην ανέχονται να τους διατάζει κανείς και ακριβώς να επιθυμούν λαϊκά κράτη ή αιρετές μοναρχίες αρνούμενοι την τυραννία.

Στο σημείο αυτό, διαπιστώνουμε την ύπαρξη μιας τυπολογίας σε σχέση με τη γεωγραφική θέση. Βλέπουμε την έννοια ενός κλιματολογικού σχετικισμού και την ανεύρεση μιας κλίμακας, σε σχέση με το μέτρο του δυνατού, βάσει του οποίου μορφοποιείται η κυβέρνηση.

Ο λαός της Αθήνας όπως λέει ο Πλούταρχος, ήταν θυμοειδής και εύσπλαχνος, ευχαριστείτο με τις κολακείες και υπέφερε με τον

⁶⁴ Βλ. J.Bodin, *les six livres de la République*, liv. V, Ch. I. Στα επόμενα παρουσιάζεται η σχετική προβληματική του Bodin.

εμπαιγμό. Ο λαός της Καρχηδόνας ήταν σκληρός και εκδικητικός, πειθήνιος στους ανωτέρους του, επιτακτικός στους υπηκόους, δειλός στη συμφορά. Οι Ρωμαίοι σαν λαός ήταν υπομονετικός στην ήττα του, μέτριος στα πάθη, σοβαρός και θετικός.

Θεμελιώνοντας το επιχείρημά του ο Bodin υποστηρίζει ότι η διαφορετική συμπεριφορά της εξουσίας των Ρωμαίων από τους Αθηναίους, οφείλεται στη γεωγραφική θέση και στη διαφορετική μορφή του χαρακτήρα, τόσο των κυβερνώντων όσο και των κυβερνωμένων.

Ο Bodin καταλήγει δε στο συμπέρασμα, ότι κάθε σώφρων και συνετός κυβερνήτης ενός λαού, θα πρέπει να γνωρίζει την ψυχική διάθεση και τη φύση του λαού του, πριν επιχειρήσει κάποια μεταλλαγή στη νομοθεσία και στη μορφή εξουσίας.

Θεμελιώδης αρχή των πολιτειών κατά τον Bodin, είναι να προσαρμοστεί το κράτος στη φύση των πολιτών και αντίστοιχα να προσαρμοσθούν τα διατάγματα και η νομοθεσία.

Τονίζει δε, ότι ο κυβερνήτης που ανταποκρίνεται στη θεώρηση αυτή, όσον αφορά τ' θέματα μεταλλαγής μιας πολιτείας, μοιάζει με τον αρχιτέκτονα που κτίζει το οικοδόμημά του, σύμφωνα με τη μορφή και το υλικό και λαμβάνει υπόψιν τις ιδιότητες του φυσικού περιγύρου.

Θεωρία Κοινωνικών παραγόντων. — Ο Bodin ερευνώντας τους κοινωνικούς παράγοντες, αναφέρεται στην κοινωνική ανισότητα μεταξύ πλουσίων και φτωχών (- τονίζοντας ότι «οι αιτίες των εξεγέρσεων και αλλαγών των πολιτειών στις περισσότερες περιπτώσεις, οφείλονται στον υπέρμετρο πλούτο λίγων υπηκόων και στην εξαιρετική φτώχεια της πλειονότητας αυτών», - όπως επίσης και στην αρχαιότητα - σε κοινωνίες με σκλάβους), στην επίδραση των ανισοτήτων αυτών στις αλλαγές στο πολίτευμα, και στις κοινωνικές συνθήκες γενικά ⁶⁵.

Η θεωρία της υπερεκμετάλλευσης δημιούργησε τεράστια προβλήματα στους σκλάβους, που ήσαν διατεθειμένοι να προσφέρουν και την αμοιβή τους -το μεγαλύτερο τίμημα- των υπηρεσιών που προσέφεραν, προκειμένου να είναι ελεύθεροι.

Έτσι εμφανίζεται μια αξιολογική διάσταση, ότι από την ανισότητα και τη σκλαβιά, προκύπτει ντροπή για τους πολίτες, ενώ θετικές αξίες είναι η ισότητα που ονομάζεται «τροφός της ειρήνης και της φιλίας» μεταξύ των υπηκόων, ενώ η ανισότητα «πηγή εχθρότητας, κομματισμού, μίσους και διαμελισμών» ⁶⁶.

Από τον πλούτο προέρχεται η επιθυμία για διακρίσεις και πολυτέλεια. Από τη φτώχεια έρχεται η ζήλια και ο φθόνος.

⁶⁵ Βλ. J.Bodin, op.cit., liv. V, Ch. II.

⁶⁶ Ibid, liv. V, Ch. II.

Ο Bodin αφ' ενός εξετάζει την αντίληψη του Thomas More, ο οποίος έχει ένα εξισωτικό ιδεώδες της κοινοκτημοσύνης των αγαθών καθώς και τις εξισωτικές ιδέες του Πλάτωνα, όπως επίσης και τις εξισωτικές μεταρρυθμίσεις του Λυκούργου και θεωρεί ότι υπάρχουν ιστορικά παραδείγματα, [όπως του Σόλωνα (που συμφώνησε στην κατάργηση των υποχρεώσεων και στην παραγραφή των λογαριασμών) του Άγη, βασιλέα της Λακεδαιμονίας (που μετά τη μεγάλη ανισότητα στη διανομή των αγαθών από την εισροή του χρυσού και του αργύρου στη χώρα του, θέλοντας να μειώσει την ανισότητα αυτή, πήρε όλες τις οφειλές και τις πέταξε στη φωτιά λέγοντας ότι «ουδέποτε είχε δει πιο ωραία φωτιά» και άρχισε τη διανομή των αγαθών εκ νέου, διαμοιράζοντας αυτά με ίσους όρους)], βάσει των οποίων μπορεί μια απάλειψη διακρίσεων, να βοηθήσει στο στερέωμα καλών θεσμών. Αφ' ετέρου, ο Bodin επικρίνει τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που στηρίζονται σε σβήσιμο χρεών, διότι υποστηρίζει ότι θεμέλιο της πολιτείας - της δικαιοσύνης και της κοινωνίας, για να έχει διάρκεια, είναι η εμπιστοσύνη και η πίστη, που θεμελιώνεται στην τήρηση των υποσχέσεων και στις νόμιμες συμβάσεις και συναλλαγές. Εάν λοιπόν ακυρωθούν οι συμβάσεις και καταργηθούν τα χρέη, θα δημιουργηθεί κλονισμός του κράτους και έλλειψη εμπιστοσύνης.

Ιδιαίτερα τονίζει ότι οι φτωχοί εμφανίζονται πολλές φορές και σαν δανειστές, που θα καταστραφούν και θα χάσουν την εμπιστοσύνη τους στην πολιτεία.

Φαίνεται ακόμα, ότι η ανισότητα στα περιουσιακά στοιχεία οδηγεί σε μια διανεμητική αρχή, η οποία αποτελεί φυσική δικαιοσύνη.

Προβλήματα κατά τον Bodin δημιουργούνται, εάν θεσμοθετηθεί μοίρασμα γαιών των πλουσίων, διότι θα δημιουργηθεί αδικία υπό το πρόσχημα της δικαιοσύνης. Ενώ από την ανισότητα μεταξύ πλουσίων και φτωχών μπορεί να δημιουργηθούν σχέσεις εξάρτησης, που να δημιουργούν σχέσεις φιλίας και συνίστανται στο να διατηρεί ο καθένας ότι του ανήκει. Πρόκειται εδώ για μια αντίληψη διανεμητικής δικαιοσύνης.

Σαφώς ο Bodin φαίνεται να δέχεται, ότι η πολιτεία συγκροτείται στη βάση κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, μέσα από τις οποίες δημιουργούνται αλληλοϋποχρεώσεις - δεσμοί μεταξύ των κοινωνικών ατόμων, σχέσεις «φιλίας». Δέχεται επίσης ότι πρέπει να αποφευχθούν οι ακρότητες, αλλά επίσης πρέπει να αποφευχθεί η εξισωτική πολιτική, που θα καταστρέψει την πίστη απέναντι σε συμβατικές υποχρεώσεις. Επιχειρηματολογώντας, αναφέρεται στον Ιππόδαμο νομοθέτη της Μήλου, που παρότρυνε τους φτωχούς να παντρεύονται πλούσιες, υποστηρίζοντας ότι με αυτό το τρόπο, όχι μόνο θα αποφευχθεί η

ανισότητα, αλλά θα σταθεροποιηθεί περισσότερο η «φιλία». Επίσης αναφέρεται στον Λυκούργο, ο οποίος θέλησε να κρατήσει επ' άπειρο την ισότητα των κληρονομιών χωρίζοντας τα αγαθά κατά κεφαλή. Αυτό όμως ήταν κάτι ανέφικτο, κάτι που και ο ίδιος αντελήφθη και αμέσως μετά, η ισότητα αλλοιώθηκε ολοσχερώς.

Φαίνεται ότι ο Bodin θέλει να στηριχθεί στις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις όπως προέκυψαν ιστορικά, αλλά συμπληρώνει ότι πρέπει να δημιουργηθούν από την πολιτική, όροι μετριασμού και εξισορροπήσεων, που να ανταποκρίνονται σε κάποιο αξιολογικό ιδεώδες.

Ένα άλλο κοινωνικό πρόβλημα που απασχόλησε τον Bodin ήταν το θέμα της γεννητικότητας του πληθυσμού.

Αναφέρεται στον μεγάλο αριθμό τέκνων που είχαν οι οικογένειες, άλλες 12-15 παιδιά και άλλες 1-2 ή και καθόλου. Αποκτούσε δε μεγαλύτερη σοβαρότητα το πρόβλημα αυτό, σε χώρες στις οποίες ήταν επιτρεπτό για έναν άνδρα να έχει περισσότερες γυναίκες, π.χ. σε χώρες της Ασίας, της Αφρικής κλπ..

Υπήρξαν πολλοί που προσπάθησαν να δώσουν κάποια λύση : ο Ιππόδαμος δεν ήθελε να υπάρχουν περισσότεροι των δέκα χιλιάδων κατοίκων, επίσης ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, προσπάθησαν να βρουν κάποια λύση για τη μείωση στους πλεονάζοντες υπηκόους. Ο Thomas

More ήθελε ο αριθμός των παιδιών σε κάθε οικογένεια να κυμαίνεται από 10-16, εάν μπορούσε να προσδιορισθεί από τη φύση. Ακόμα ο Φείδων, ο νομοθέτης της Κορίνθου, χειρίσθηκε πιο σωστά το θέμα, θέτοντας απαγορεύσεις οικοδομήσεως στην Κόρινθο, κάτι που συνέβη και στο Παρίσι από τον Βασιλιά Ερρίκο 2ο της Γαλλίας, όταν εξέδωσε διάταγμα στα 1548 σύμφωνα με το οποίο, απαγορεύθηκε η οικοδόμηση στα περὶχωρα του Παρισιού, σε περίπτωση δε πολλαπλασιασμού των υπηκόων, τότε θα έπρεπε να κτίσουν μια αποικία ή να εξοντωθούν.

Και ο Bodin καταλήγει, ότι δεν πρέπει ποτέ να υπάρχουν υπήκοοι ή πολίτες υπεράνω του δέοντος, περισσότερο από ότι πλούτος, ούτε δύναμη υπερβολικά συσσωρευμένη.

Αρνούμενος δε τη γνώμη εκείνων που επιζητούσαν ισότητα των πολιτών μέσω αναδιανομής του πλούτου από τα αγαθά των πλησίον τους, ο Bodin υποστηρίζει ότι ο καθένας θα πρέπει να υπερασπίζεται και να διατηρεί ό,τι του ανήκει, διατηρώντας τη φυσική δικαιοσύνη. Αναφερόμενος δε στον περιορισμό των πολιτών, δέχεται ότι η διαίρεση των αγαθών δεν πρέπει να γίνεται, παρά μόνο όταν πρόκειται να δημιουργηθεί μια νέα πολιτεία (αποικία).

Ε. ΑΠΟΛΥΤΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Το επιχείρημα του Bodin δεν διακρίνεται από συστηματικότητα ως προς την παρουσίασή του. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει τα αντίπαλα επιχειρήματα είναι αποσπασματικός. Έτσι, στο βιβλίο I, κεφ. 8, στο οποίο εκτίθεται το νόημα της κυριαρχίας, η απόλυτη θέση του βασιλιά της Γαλλίας τίθεται αξιωματικά, ενώ οι αντίθετες μαρτυρίες αξιολογούνται ως επουσιώδεις, δεδομένου ότι η βασική πρόθεση του Bodin είναι να αποδείξει ότι όλοι οι περιορισμοί στην άσκηση της εξουσίας από τον βασιλιά της Γαλλίας κι από άλλους ηγεμόνες, οι οποίοι σύμφωνα με τον Bodin είναι κυρίαρχοι, είναι συμβατοί προς την ιδέα της απόλυτης εξουσίας* .

Τα δύο βασικά επιχειρήματα ενάντια στην ιδέα της απολυταρχίας, με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο Bodin, υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας σε προγενέστερες χρονικές περιόδους. Το πρώτο από αυτά αναφέρεται στους όρκους της στέψης ή σε άλλες υποχρεώσεις εκ μέρους των κυρίαρχων ηγεμόνων, ενώ το δεύτερο έχει να κάνει με τη συνήθη πρακτική, που ήταν κοινή για τους βασιλιάδες της Ευρώπης, να

* Στο επόμενο προσανατολιζόμαστε προς τα επιχειρήματα του J. Franklin, J. Bodin, *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory*, Cambridge 1973, Ch. 2.

συμβουλευόνται τις Νομοκατεστημένες Τάξεις ή τα Parlements (πρβλ. πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας).

Η βασική του πρόθεση, όταν πραγματεύεται το ζήτημα των όρκων, είναι να δείξει ότι οι υποσχέσεις του κυρίαρχου δεν συνεπάγονται μια πλήρη υποχρέωση να τηρεί τους υπάρχοντες νόμους. Αυτό δε ισχύει επειδή μια απόλυτη εξουσία δεν είναι δυνατό να δεσμευθεί από μια υποχρέωση. Πράγματι ο Bodin όπως και άλλοι σύγχρονοι με αυτόν συγγραφείς, επιμένει ότι μια συμβατική υποχρέωση αποκτά κύρος και ισχύ από το φυσικό δίκαιο και από το Civil Law, και δεσμεύει τόσο τον κυρίαρχο ηγεμόνα όσο και τα άτομα - ιδιώτες. Αντίθετα, ο λόγος για τον οποίο κρίνει ότι οι όρκοι της στέψης είναι συμβατοί προς την ιδέα της απόλυτης εξουσίας σχετίζεται με το στοιχείο της ευελιξίας που είναι σύμφυτο προς τις υποχρεώσεις και όχι στην εγγενή ακυρότητά τους.

Η δυσχερέστερη περίπτωση τέτοιων όρκων είναι εκείνη κατά την οποία η διατύπωση είναι εξειδικευμένη, δηλαδή σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ηγεμόνας ρητά και με εξειδικευμένο τρόπο υπόσχεται ότι θα τηρήσει τους υπάρχοντες νόμους. Η λύση που προτείνει ο Bodin απέναντι σε αυτό το ζήτημα, είναι πολύ απλή και συνίσταται στο επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο η υπόσχεση του βασιλιά, όπως και εκείνη κάθε ατόμου, παύει να δεσμεύεται από το φυσικό δίκαιο από τη στιγμή που οι λόγοι για την τήρησή της έχουν πάψει να συντρέχουν.

Στην ειδική περίπτωση των βασιλικών υποσχέσεων για την τήρηση των νόμων, ο λόγος για την τήρηση αυτή ισοδυναμεί προς το συμφέρον της κοινότητας για τον ωφέλιμο και δίκαιο χαρακτήρα των νόμων αυτών. Εάν ο χαρακτήρας αυτός πάψει να υφίσταται, λόγω αλλαγής των περιστάσεων, παύει επίσης και η υποχρέωση του βασιλιά. Με την έννοια αυτή, μια έγκυρη υπόσχεση να τηρούνται οι νόμοι είναι συμβατή προς την ιδέα της απόλυτης εξουσίας. Στο βαθμό που υφίσταται συμφέρον εκ μέρους της κοινότητας, η υπόσχεση είναι πλήρως δεσμευτική. Όμως ο βασιλιάς μπορεί να αλλάξει τους νόμους εάν διαπιστώσει ότι αυτό το συμφέρον έχει πάψει να υπάρχει.

Κατά συνέπεια η θέση του Bodin απορρέει από το επιχείρημα περί ευελιξίας των υποσχέσεων. Το επιχείρημα αυτό, με τη σειρά του, στηρίζεται στη διάκριση που εισάγεται από τον Bodin μεταξύ συμβολαίου και νόμου. Η διάκριση αυτή αποσκοπεί στο να καταστήσει σαφές ότι μια νομοθετική πράξη δεν είναι καθαυτή συμβόλαιο. Σύμφωνα με τον Bodin, η ουσία της νομοθετικής πράξης είναι η συνιστώσα της εντολής (Command), η εκδήλωση δηλαδή της βούλησης του ηγεμόνα. Ωστόσο, ο ηγεμόνας δεν υπακούει στη δική του εντολή, απλά και μόνο επειδή εκφράζει κάποια πρόθεση να μην μεταβάλει τη σκέψη του. Αυτό δε σήμαινε ότι δίνει μια υπόσχεση στον εαυτό του και σύμφωνα με την αρχή του Ρωμαϊκού Δικαίου δεν είναι δυνατό να

υπάρξει υποχρέωση και δέσμευση από την υπόσχεση που δίνει κάποιος στον εαυτό του και μόνο. Κατά συνέπεια, ο Bodin δεν αρνείται ότι μια νομοθετική πράξη είναι δυνατό να αποτελέσει αντικείμενο υπόσχεσης ή συμβολαίου. Απλώς, υποστηρίζει ότι η νομοθετική πράξη δεν είναι καθαυτή συμβόλαιο.

Σε σχέση με το επιχείρημα αυτό, η κριτική του Bodin στρέφεται σε ερμηνείες του Ρωμαϊκού Δικαίου από τους Ουμανιστές, οι οποίοι απέβλεπαν στον περιορισμό της σημασίας του Αυτοκράτορα ως ρυθμιστή της όλης νομικής τάξης. Σύμφωνα με τις ερμηνείες αυτές, η βασική αρχή έγκειται στο ότι κάποιος που θέτει κανόνες για τους άλλους, δεσμεύεται και ο ίδιος από αυτούς. Για τον Bodin, η υποστήριξη αυτής της αρχής σημαίνει ότι η νομοθετική πράξη είναι υπόσχεση και συνακόλουθα αρνείται την εξουσία του ηγεμόνα να μεταβάλλει τους κανόνες με μια νέα νομοθετική πράξη. .

Παράλληλα ο Bodin υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς έχει δικαίωμα για ακέραια αποκατάσταση (*Restitutio in Integrum*) εάν γίνει συμβαλλόμενο μέρος σε ένα συμβόλαιο, το οποίο επιφέρει σοβαρές απειλές για την κυριαρχία του. Εδώ το επιχείρημα κατασκευάζεται κατ' αναλογία προς τις ρυθμίσεις του ιδιωτικού δικαίου, αν και ο Bodin δεν έχει πρόθεση να συνδέσει αυτή την αναλογία με τα ζητήματα που τίθενται από το δίκαιο των συμβάσεων και τους όρκους της στέψης. Μάλλον, η αναφορά της

αναλογίας αυτής γίνεται σε σχέση με διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες συνεπάγονται ευρείες εδαφικές παραχωρήσεις ή παραχωρήσεις κυριαρχικών προνομίων.

Συμπερασματικά, είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι σύμφωνα με τον Bodin η υπόσχεση για τήρηση των υφιστάμενων νόμων παύει να δεσμεύει τον βασιλιά, εάν ο νόμος δεν ανταποκρίνεται πλέον στην ιδέα της δικαιοσύνης.

Ο Bodin ωστόσο επανειλημμένα διαβεβαιώνει ότι ο βασιλιάς από μόνος του δεν μπορεί να προσδιορίσει το στοιχείο της δικαιοσύνης ενός νόμου, τον οποίο έχει ορκισθεί να τηρεί. Κατ' αρχήν τουλάχιστον, δεν υπάρχει ουσιώδης διάκριση ανάμεσα στον χαρακτήρα του νόμου που βασίζεται σε υπόσχεση και σε μια συνήθη νομοθετική πράξη. Και οι δύο υπόκεινται σε αναπομπή-ακύρωση από τη στιγμή που ο κυρίαρχος διαπιστώσει μονομερώς ότι η αλλαγή του νόμου είναι προς το συμφέρον της δικαιοσύνης και της δημόσιας ευημερίας.

Ο βασικός συλλογισμός του Bodin, με βάση τον οποίο απορρίπτει την αρχή της περιορισμένης κυριαρχίας, έχει ως εξής : Από τη στιγμή που η απόλυτη εξουσία είναι απόλυτη και αδιαίρετη, μια υπόσχεση εκ μέρους του ηγεμόνα για την τήρηση των υπαρχόντων νόμων εμφανίζεται παράδοξη και αντιφατική. Υπάρχουν εν τούτοις, ορισμένα κράτη στα πλαίσια των οποίων δίνονται τέτοιου είδους υποσχέσεις και

τα οποία, από τη σκοπιά του πολιτεύματος, είναι μοναρχικά. Σε αυτές τις εξαιρετικές περιπτώσεις πρέπει να υποτεθεί ότι η υπόσχεση του κυρίαρχου μπορεί να ανακληθεί μονομερώς, από τη στιγμή που θα γίνει επίκληση ενός καλού σκοπού. Όμως, εάν η υπόσχεση συνοδεύεται από όρκο, ο ηγεμόνας μπορεί να θεωρηθεί επίορκος.

Η αντίφαση αυτή ξεπερνιέται καθώς ο Bodin αναφέρεται στους όρκους της στέψης που δίνει ο βασιλιάς της Γαλλίας. Εδώ, ο όρκος ερμηνεύεται ως απλή υπόσχεση για δίκαιες πράξεις, χωρίς να έχει ιδιαίτερη συνταγματική σπουδαιότητα. Εν απουσία συγκεκριμένων ενδείξεων ως προς τον τρόπο υλοποίησης της υπόσχεσης, η υποχρέωση είναι πλήρως συμβατή προς την ιδέα του Bodin περί απόλυτης εξουσίας. Έτσι, ακόμα και αν παραβίαζε τη συνείδησή του, παραβιάζοντας τον θεϊκό νόμο ή το φυσικό δίκαιο, ακόμα και τότε δεν υπάρχει δικαίωμα εκ μέρους των υπηκόων του για βίαιη αντίσταση. Σε κάθε περίπτωση, ενώ ο βασιλιάς υπόκειται στον θεϊκό νόμο ή και στο φυσικό δίκαιο, είναι υπόλογος μόνο έναντι του Θεού. Αυτή η ερμηνεία των όρκων της στέψης που διατυπώνεται από τον Bodin στηρίζεται αποκλειστικά στην ερμηνεία της γλωσσικής διατύπωσης χωρίς αναφορά στις περιστάσεις υπό τις οποίες προήλθε η ανάγκη για μια τέτοια υπόσχεση.

Με την έννοια αυτή, εάν μια πράξη νομοθεσίας δεν έχει τον χαρακτήρα της εντολής και εάν παραχωρείται από τον βασιλιά

προκειμένου να διασφαλίσει την καλή θέληση της κοινότητας, τότε θα ήταν δυνατό να δημιουργήσει υποχρέωση. Προφανής περίπτωση τέτοιων πράξεων νομοθεσίας που απαντώνται στη γαλλική παράδοση είναι οι νόμοι που διατυπώνονται μετά από αίτηση των Γενικών Τάξεων, καθώς και μακροχρόνια έθιμα, την ισχύ των οποίων έχει επιβεβαιώσει ο βασιλιάς.

Υπάρχει επομένως ένα μέρος στην επιχειρηματολογία του Bodin, σύμφωνα με το οποίο, η ύπαρξη της απόλυτης εξουσίας αναδεικνύεται με άμεση αναφορά στα χαρακτηριστικά της νομοθετικής διαδικασίας. Επιχειρεί, έτσι, να αποδείξει ότι η ισχύς των βασιλικών πράξεων νομοθεσίας δεν εξαρτάται από συναίνεση. Με την έννοια αυτή, ο Bodin μολονότι δεν αρνείται ότι οι Γενικές Τάξεις συγκαλούνται συχνά πριν θεσπιστεί ένας νόμος, εστιάζει το ενδιαφέρον του στην θέση ότι αυτή η διαδικασία σύγκλισης είναι ουσιαδώς συμβουλευτική και προαιρετική.

Από την θέση αυτή έπεται ότι η συχνότητα αυτής της πρακτικής σύγκλησης των Γενικών Τάξεων δεν συνεπάγεται με λογική αναγκαιότητα ότι η κοινότητα αντιλαμβάνεται την πρακτική αυτή ως «δικαίωμα» και επομένως κάθε παρέκκλιση από τις πρακτικές αυτές θα ήταν άδικη. Υπάρχουν όμως ορισμένες περιπτώσεις, τις οποίες άλλωστε παραθέτει ο Bodin, και κατά τις οποίες η εξουσία των Γενικών Τάξεων ή των *parlements* αναγνωρίζεται ρητά. Έτσι, μερικές φορές ψηφίζουν

νόμους όχι μόνο κατόπιν αιτήσεως ή συγκλήσεως των Estates, αλλά με την τυπική επικύρωση των τελευταίων. Ωστόσο, δεν έκρινε ότι κάτω από οποιεσδήποτε περιστάσεις η χρήση αυτής της διαδικασίας ήταν υποχρεωτική. Ο σκοπός της επικύρωσης ήταν, κατά την άποψή του, να αποκλεισθεί μια ενδεχόμενη αντίθεση. Από τη σκοπιά του βασιλιά, η χρήση της επικύρωσης ήταν ζήτημα δικής του διευκόλυνσης δεδομένου ότι δεν εμποδιζόταν να παραλείψει αυτό το μέρος της νομοθετικής διαδικασίας κατά τη διακριτική του ευχέρεια.

Ως προς τις εξουσίες των δικαστηρίων να αποδεχθούν ή να αρνηθούν εντολές από τον βασιλιά, αξίζει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τη γαλλική πρακτική, τα ανώτατα δικαστήρια υποστήριζαν με συνέπεια ότι δεν θα εφάρμοζαν καμία εντολή του που αντίκειται προς τους υπάρχοντες νόμους, εκτός εάν αυτές οι εντολές βασίζονταν σε ισχυρές εκτιμήσεις υπέρ της δικαιοσύνης ή της δημόσιας ευημερίας. Ο Bodin είναι πρόθυμος να αποδεχθεί ότι το Parlement στο παρελθόν έπαιζε το ρόλο της Ρωμαϊκής Συγκλήτου στη νομοθετική διαδικασία με αναθεωρητική εξουσία. Ωστόσο, παύει να παίζει αυτόν το ρόλο από τη στιγμή που γίνεται δικαστήριο. Έκτοτε, η συμβατικότητα των αρμοδιοτήτων των δικαστηρίων προς την αρχή της απόλυτης εξουσίας είναι εύκολο να αποδειχθεί, καθώς η ίδια η θέση του δικαστή αποτελεί λογική συνεπαγωγή αυτής της αρχής. Το δικαίωμα και η εξουσία του

δικαστή να ελέγχει τους νόμους κατά την εφαρμογή τους, είναι παραδεκτό και αναγνωρίζεται. Όμως, το δικαίωμα της εμμονής στον έλεγχο των νόμων αποκλείεται σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο έλεγχος και η αντίθετη γνωμοδότηση έχουν απορριφθεί, με αποτέλεσμα η θέληση του ηγεμόνα να αποδεικνύεται άκαμπτη και αυστηρή, οπότε ο δικαστής οφείλει να υποχωρήσει. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση, κατά την οποία η εντολή έρχεται σε κατάφωρη αντίθεση προς το θεϊκό νόμο ή το φυσικό δίκαιο, οπότε θα ήταν αμάρτημα για τον δικαστή να την εκτελέσει. Αλλά ακόμα και τότε, η αντίσταση του δικαστή πρέπει να είναι παθητική.

Ένα επιπρόσθετο ενδιαφέρον ζήτημα αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ο Bodin αντιλαμβάνεται τον ρόλο των Γενικών Τάξεων. Εδώ, βασικό του μέλημα είναι να αποδείξει ότι οι Γενικές Τάξεις δεν έχουν εξουσία εντολής και ελέγχου. Έτσι παρατηρεί ότι η σύγκληση ή η διάλυσή τους δεν γίνεται με δική τους πρωτοβουλία, αλλά κατόπιν εντολής του βασιλιά. Και όταν συγκαλούνται, οι αξιώσεις τους για νομοθετικά μέτρα δεν υποβάλλονται στον βασιλιά υπό τον τύπο των απαιτήσεων, αλλά ως αιτήματα τα οποία ο βασιλιάς μπορεί να αποδεχθεί ή να απορρίψει. Με τον τρόπο αυτό, στοιχειοθετείται η άποψη ότι οι Γενικές Τάξεις δεν έχουν «Imperium» ή «εξουσία». Εξ αυτού ο Bodin συνάγει ότι η απουσία εξουσίας σημαίνει ότι δεν

απαιτείται και συναίνεση. Αυτός ο συλλογισμός στηρίζεται στην θεωρία του Bodin περί κυριαρχίας. Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, μια πολιτική εξουσία είτε είναι κυρίαρχη, είτε είναι πλήρως υποταγμένη. Και δεδομένου ότι οι Γενικές Τάξεις δεν προβάλλονται ως κυρίαρχες αφού αναγνωρίζουν την υπεροχή του βασιλιά, πρέπει να είναι πλήρως υποταγμένες. Αυτό το επιχείρημα του Bodin περί της κυριαρχικής θέσης του βασιλιά έναντι των άλλων οργάνων, ενισχύεται και από την ίδια τη γαλλική παράδοση. Στα πλαίσια της τελευταίας, η υποχρέωση του βασιλιά να τηρεί τους υπάρχοντες νόμους, παρουσιάζεται με κάποια διακριτικότητα. Για κάθε προβλέψιμη κατάσταση αυτή η υποχρέωση εθεωρείτο δεσμευτική, χωρίς όμως να αποκλείει και την επίκληση της απόλυτης εξουσίας. Στους παλαιότερους σχολιαστές, ο ρόλος των Γενικών Τάξεων δεν είχε διευκρινισθεί επακριβώς, ενώ παράλληλα υπήρχε πάντα ένα στοιχείο αβεβαιότητας ως προς την θέση των Parlements. Το δικαίωμα της μη εφαρμογής των νόμων, ενώ εθεωρείτο ως Veto, δεν οριζόταν ωστόσο ακριβώς σαν ένα τέτοιο ισχυρό δικαίωμα. Επιπρόσθετα, τα δικαστήρια σε αρκετές περιπτώσεις είχαν αναγκασθεί να υποχωρήσουν.

Στην επιχειρηματολογία του Bodin, όλα αυτά τα στοιχεία αβεβαιότητας ερμηνεύονται προς όφελος της εξουσίας του βασιλιά. Με την έννοια αυτή, η προσπάθεια του Bodin παρουσιάζεται ή

δικαιολογείται να παρουσιασθεί ως ένα εγχείρημα ακριβούς προσδιορισμού του νοήματος της κυριαρχίας.

Τα όρια στην απόλυτη εξουσία που αναγνωρίζει ο Bodin είναι δύο ειδών. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται περιορισμοί που συνάγονται από το φυσικό δίκαιο και αποβλέπουν στην προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων. Η δεύτερη κατηγορία συντίθεται από θετικούς θεμελιώδεις νόμους, οι οποίοι εγγυώνται τη διάρκεια και τους πόρους του στέμματος και τους οποίους ο Bodin ονομάζει *Loix Royales* ή *Leges Imperii*.

Ξεκινώντας από τη δεύτερη κατηγορία περιορισμών, αξίζει να επισημανθεί ότι ο Bodin αναφέρεται σε δύο θεμελιώδεις νόμους, από τους οποίους ο πρώτος είναι ο νόμος διαδοχής στο θρόνο και με βάση τον οποίο παρέχονται οι κανόνες προσδιορισμού του διαδόχου. Ο νόμος κατά της απαλλοτρίωσης του βασιλείου και της περιουσίας του κατοχυρώνει το δικαίωμα του διαδόχου στο θρόνο και της απόλυτης και ακέραιης χρήσης όλων των πόρων που αντιστοιχούν στο αξίωμα. Σύμφωνα με το Bodin και οι δύο αυτοί θεμελιώδεις νόμοι είναι πλήρως συμβατοί προς την έννοια της απόλυτης εξουσίας.

Σε σχέση με το νόμο περί διαδοχής, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η θεμελιώδης αναφορά του συνδέεται τόσο με την θεσμοθέτηση ενός κανόνα διαρκείας - συνέχειας, ο οποίος σε τελική ανάλυση ισοδυναμεί

με εκείνον τον θετικό κανόνα που αναγνωρίζει τον κυρίαρχο, ή εκείνον που έχει νόμιμο δικαίωμα επί της κυριαρχίας. Στην ειδικότερη περίπτωση των μοναρχιών, η λειτουργία αυτή επιτελείται από το νόμο της διαδοχής στο θρόνο. Ο κανόνας αυτός θέτει αυστηρούς περιορισμούς στην ελευθερία των μοναρχών να ορίσουν με τη δική τους θέληση τους διαδόχους τους. Στην περίπτωση της Γαλλίας, ειδικότερα, κάθε δικαίωμα διακριτικής ευχέρειας απορρίπτεται, δεδομένου ότι η διαδοχή στο στέμμα προσδιορίζεται αυτόματα καθώς ο νόμιμος διάδοχος είναι το πρωτότοκο άρρεν τέκνο του μονάρχη. Αυτός ο αυστηρός περιορισμός στην απόλυτη εξουσία του μονάρχη, κρίνεται από τον Bodin πλήρως συμβατός προς την έννοια του απολυταρχισμού, αφού η κατάσταση ή τα πραγματικά περιστατικά που ρυθμίζονται από το νόμο περί διαδοχής δημιουργούνται εν απουσία του μονάρχη, δηλαδή εξαιτίας του θανάτου του. Αυτή η συμβατότητα, εξ άλλου, αναδεικνύεται και εκ του ότι ο μοναδικός μηχανισμός που έχει ένας νόμιμος διάδοχος στη διάθεσή του, προκειμένου να θέσει νόμιμη αξίωση επί του θρόνου, είναι απλώς η διαβεβαίωση ή ο ισχυρισμός του ότι είναι πρωτότοκος γιος του αποθανόντος μονάρχη. Με την έννοια αυτή, το δικαίωμα και η ενεργοποίηση του περιορισμού δεν είναι υπόθεση των υπηκόων ή της κοινότητας αλλά του νόμιμου διαδόχου, του πρωτότοκου δηλαδή γιου.

Σύμφωνα με τον Bodin, ο Σαλικός Νόμος, ο οποίος εγκαθίδρυσε αυτόν τον περιορισμό ως προς την διαδοχή, έλκει την καταγωγή του όχι από το έθιμο, το οποίο τροποποίησε την αρχική εκλογή του μονάρχη, όπως ισχυρίζονται οι Ουγενότοι, αλλά από την ίδια την αρχική εκλογή. Η αρχική εκλογή, ωστόσο, δεν εγκαθίδρυσε ένα δικαίωμα υπέρ της κοινότητας στη διαδικασία της εκλογής, δεδομένου ότι σύμφωνα με τον Bodin, η διαδικασία της αρχικής εκλογής στην περίπτωση της Γαλλίας, συνέπεσε με το γεγονός της κατάκτησης. Με τον τρόπο αυτό, η μεταβίβαση της εξουσίας του μονάρχη λαμβάνει χώρα αμέσως, χωρίς την παρέμβαση ή διαμεσολάβηση της κοινότητας. Στην ίδια λογική εντάσσεται και η αντίθεση που εκφράζει ο Bodin στις προσπάθειες ερμηνείας της εξομοίωσης του Σαλικού Νόμου προς την Lex Regia της Αρχαίας Ρώμης. Τέλος στην περίπτωση ορισμού αντιβασιλείας, Ο Bodin υποστηρίζει ότι το γεγονός αυτό δεν υποδηλώνει παρέμβαση της κοινότητας στον ορισμό αντιβασιλείας, αφού η αντιβασιλεία ασκείται υπέρ και εν ονόματι του διαδόχου.

Ο δεύτερος θεμελιώδης νόμος προσδιορίζει το αναπαλλοτρίωτο του βασιλείου, το οποίο περιλαμβάνει το πλήρες πλέγμα των δικαιωμάτων επί του βασιλικού θησαυροφυλακείου, όπως οι δημόσιες γαίες, τα δάση, τα φεουδαρχικά δοσίματα και πρόσοδοι, τα πρόστιμα, οι δασμοί, οι κατασχέσεις όπως και κάθε υφιστάμενος φόρος. Το αναπαλλοτρίωτο

αυτών των πόρων έχει την έννοια της εξασφάλισης στον μονάρχη μιας πηγής εισοδήματος επαρκούς για την αντιμετώπιση των δαπανών εκ της διακυβέρνησης. Με την έννοια αυτή, η απαλλοτρίωση των όρων του βασιλείου θα σήμαινε μείωση των εσόδων, με αποτέλεσμα να εκτίθεται η κοινότητα στο αυξημένο βάρος εκ της φορολογίας. Η απαλλοτρίωση του βασιλείου, πέραν εξαιρετικών και επειγουσών καταστάσεων, είναι επομένως εγγενώς άδικη. Από την άλλη μεριά, ο κανόνας περί του αναπαλλοτρίωτου του βασιλείου, προστατεύει την ίδια τη δυναστεία, εφόσον προνοεί να μη σπαταληθούν ή εκλείψουν οι πόροι που είναι απαραίτητοι, σύμφωνα με το συμφέρον και το δικαίωμα του κατόχου. Και από τις δύο σκοπιές, εν τούτοις, ο κανόνας περί του αναπαλλοτρίωτου είναι λογική συνέπεια προς την ιδέα της απόλυτης εξουσίας. Ο περιορισμός που θέτει συνάγεται εκ του γεγονότος ότι ο μονάρχης κατέχει μόνο προσωρινά, και για όσο χρονικό διάστημα ζει, την απόλυτη εξουσία.

Για τον Bodin, το φυσικό δίκαιο δεν αποτελεί υποχρέωση του ηγεμόνα την οποία η κοινότητα έχει νόμιμο δικαίωμα να ενεργοποιήσει. Απλώς, αποτελεί στην ουσία της ηθική υποχρέωση που δεσμεύει τον ηγεμόνα μόνο κατά συνείδηση. Αυτό δεν συνεπάγεται ωστόσο, ότι το φυσικό δίκαιο είναι ασήμαντο ως περιορισμός. Προφανώς πίστευε ότι ο κανόνας της δικαιοσύνης είναι εγγενής στην τάξη των ανθρώπινων και

φυσικών σχέσεων, ώστε η παραβίασή του θα είχε καταστρεπτικές συνέπειες. Στη μεγαλύτερή του έκταση, το φυσικό δίκαιο ποικίλλει κατά την εφαρμογή του. Ως αρχή νομοθεσίας, το νόημα του κανόνα της δικαιοσύνης εξαρτάται από τις περιστάσεις. Ως αρχή εκτέλεσης των νόμων, ο κανόνας της δικαιοσύνης μεταβάλλεται ανάλογα με τη μορφή του κράτους. Ο σκληρός και αμετάβλητος πυρήνας αυτού του κανόνα, περιλαμβάνει δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας και αξιώσεις συναφείς προς τα δικαιώματα αυτά.

Οι δύο βασικές υποχρεώσεις του ηγεμόνα συνίστανται στην τήρηση των συμβάσεων που διενεργεί με υπηκόους - ιδιώτες (αλλά και με συμβάσεις που συνάπτει με ξένους ηγεμόνες) αφενός, και στην αναγνώριση μιας αξίωσης προς αποζημίωση σε περιπτώσεις κατά τις οποίες έχει προξενήσει βλάβη στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Σε σχέση με την υποχρέωση του ηγεμόνα να τηρεί τις συμβάσεις, προκύπτουν μια σειρά ζητήματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο Bodin, κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του.

Ένα πρώτο ζήτημα, πρόβλημα ερμηνείας, συναρτάται με το εάν η υποχρέωση του ηγεμόνα απορρέει αποκλειστικά από το φυσικό δίκαιο. Ο Bodin προκρίνει ότι πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι είτε το φυσικό δίκαιο είναι εξίσου δεσμευτικό με το Civil Law είτε ότι η υποχρέωση

είναι δεσμευτική με βάση το Civil Law, δυνάμει όμως του φυσικού δικαίου.

Ένα δεύτερο ζήτημα αναφέρεται στην υποχρέωση των διαδόχων να τηρούν συμβάσεις οι οποίες έχουν συναφθεί από τους προκατόχους τους. Ακολουθώντας το επιχείρημα του Baldus, ο Bodin υποστηρίζει ότι στις περιπτώσεις αυτές η υποχρέωση είναι δεσμευτική, εφόσον η σύμβαση που είχε συναφθεί από τον προκατόχο του ή τους προκατόχους, μόνο εάν η δύναμή της απέβλεπε στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, ή στον εμπλουτισμό του θησαυροφυλακίου και των δημοσίων εσόδων. Αυτό ισχύει σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η μοναρχία δεν είναι κληρονομική. Όταν όμως είναι κληρονομική, η υποχρέωση για τον διάδοχο είναι δεσμευτική υπό τον όρο ότι ανέλαβε το βασίλειο και το αξίωμα με κληρονομιά - διαθήκη. Για τον Bodin η αναζήτηση μιας τέτοιας δεσμευτικότητας παραπέμπει στον προσδιορισμό εκείνων των πράξεων του προκατόχου, που έχουν αποκλειστικά προσωπικό χαρακτήρα από όσες πράξεις έχουν καθαρά δημόσιο χαρακτήρα. Ιδιαίτερα κατηγορηματικός είναι ο Bodin προκειμένου για πράξεις - συμβάσεις, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τη δημόσια πίστη (την πληρωμή, δηλαδή, των χρεών). Στην περίπτωση αυτή, οι συμβάσεις και οι υποχρεώσεις του προκατόχου είναι πλήρως δεσμευτικές για τον διάδοχο.

Ένα τρίτο ζήτημα αναφέρεται στην ισχύ και το κύρος των διεθνών συμβάσεων και συμφωνιών. Η δεσμευτικότητα της υποχρέωσης εδώ, εξαρτάται από το εάν η συμφωνία αυτή ωφελεί το κράτος ή εάν έχει συναφθεί με τη συναίνεση των Γενικών Τάξεων, των Parlements και των ευγενών. Η συναίνεση εδώ έχει τον χαρακτήρα τεκμηρίου για δέσμευση του διαδόχου, καθώς υποδηλώνει ότι η συμφωνία έχει κυρωθεί δημοσίως.

Προκειμένου να αναδείξει τη συμβατότητα αυτών των περιορισμών προς την αρχή της απόλυτης εξουσίας, ο Bodin υποστηρίζει ότι η δεσμευτικότητα των υποχρεώσεων από το φυσικό δίκαιο και όχι από τη συναίνεση της κοινότητας.

Ο μονάρχης έτσι, δεσμεύεται έναντι του αντισυμβαλλόμενου και όχι έναντι της κοινότητας. Με τη σειρά του, ο διάδοχος δεν δεσμεύεται άμεσα από την πράξη (συναίνεση) της κοινότητας ή από την πράξη του προκατόχου του, αλλά εμμέσως από το «φυσικό» καθήκον του να τηρεί τον κανόνα της δικαιοσύνης και να προνοεί για τη δημόσια πίστη.

Η ασφάλεια της ατομικής ιδιοκτησίας έναντι παράνομης ιδιοποίησης ή χρήσης της για τον ηγεμόνα, αποτελεί, σύμφωνα με τον Bodin, αποφασιστικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ της απόλυτης μοναρχίας, η οποία, δεδομένου ότι είναι συμβατή προς τις επιταγές του φυσικού δικαίου, εάν σέβεται την ατομική ιδιοκτησία και της

δεσποτικής μοναρχίας, η οποία, αναγόμενη σε περιόδους βαρβαρότητας, παραβιάζει την αρχή αυτή. Η μόνη περίπτωση κατά την οποία είναι δυνατή η έννομη και συμβατή προς τις επιταγές του φυσικού δικαίου «παραβίαση» της αρχής αυτής, συνίσταται στην ιδιοποίηση από μέρους του ηγεμόνα της ιδιοκτησίας των υπηκόων για δημόσια χρήση και μάλιστα, υπό τον όρο ότι η δημόσια ανάγκη είναι προφανής και ότι προβλέπεται αποζημίωση.

Τέλος, ένας περαιτέρω περιορισμός στην απόλυτη εξουσία του μονάρχη, αναφέρεται σύμφωνα με τον Bodin, σε περιπτώσεις επιβολής νέας φορολογίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η συναίνεση της κοινότητας αποτελεί όχι μόνο αναγκαία, αλλά και επαρκή συνθήκη, προκειμένου να επιβληθούν νέοι φόροι. Η απόσπαση της συναίνεσης, στις περιπτώσεις αυτές, απορρέει από τις επιταγές του φυσικού δικαίου. Η εισαγωγή αυτού του περιορισμού από τον Bodin, γίνεται για καθαρά δημοσιονομικούς λόγους, ενόψει της σοβούσης δημοσιονομικής κρίσης. Ειδικότερα, ο περιορισμός αυτό αποτελεί αίτημα για ορθολογικότερη χρήση των δημοσίων εσόδων και για κατανομή των δαπανών. Για τον Bodin, η δημοσιονομική κρίση υπονόμει την ίδια την εξουσία του μονάρχη, καθώς είχε ως συνέπεια οι υπήκοοι να επωμίζονται υπερβολικά υψηλά φορολογικά βάρη. Εδώ, ο Bodin, διέκρινε την σοβαρή πιθανότητα εξέγερσης κατά του μονάρχη. Με την έννοια αυτή,

η αρχή της συναίνεσης προκειμένου για την επιβολή νέας φορολογίας, αποτελεί έναν θεμελιώδη περιορισμό στη δημοσιονομική εξουσία του ιδίου του κράτους.

Από την άλλη μεριά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο περιορισμός αυτός, δεν είναι σχεδιασμένος να αλλοιώσει τη συνταγματική δομή της πολιτείας, καθώς η αρχή της συναίνεσης επιδιώκει να κατοχυρώσει την ισχυρή και ανεξάρτητη θέση του μονάρχη έναντι των λοιπών πολιτειακών οργάνων.

Σύμφωνα με τον Bodin, ένας απόλυτος ηγεμόνας δεν μπορεί να τιμωρηθεί ή να ελεγχθεί κατά την εφαρμογή του νόμου, ακόμα και όταν παραβιάζει το φυσικό δίκαιο, επειδή δεν υπάρχει καμία εξουσία στο εσωτερικό της πολιτείας για να τον περιορίσει. Προσέτι, ο Bodin, αποκλείει εντελώς από την επιχειρηματολογία του και την περίπτωση της προσφυγής στη βία «παρά το νόμο» και με βάση τη δύναμη των γεγονότων. Αυτό άλλωστε υποδηλώνει, σύμφωνα με τον Bodin, η νομοθεσία που είναι κοινή για όλους τους λαούς και σύμφωνα με την οποία η αντίσταση έναντι της υπέρτατης εξουσίας καταδικάζεται και τιμωρείται από το νόμο ως «έγκλημα καθοσίωσης». Αυτή η καταδίκη, άλλωστε, συμφωνεί και με το Θεϊκό Δίκαιο, το οποίο απαγορεύει κάθε αντίσταση σε όσους έχουν ανώτατη εξουσία.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι ο κανόνας της μη-αντίστασης δεν έχει εφαρμογή σε όσους παράνομα έχουν ιδιοποιηθεί την εξουσία. Αφού το τύραννος που έχει παράνομα ιδιοποιηθεί την εξουσία, δεν έχει νόμιμο δικαίωμα να ασκεί εξουσία, δεν είναι παρά ένας κοινός παράνομος, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή - επιτρεπτή η αντίσταση και ο φόνος του.

Υπάρχει, ωστόσο, μια περίπτωση κατά την οποία ακόμα και ένας κοινός υπήκοος μπορεί να καταφύγει στη βία, χωρίς όμως να συντρέχει δικαίωμα αντίστασης ή επανάστασης. Έτσι, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ένας ιδιώτης υπήκοος απειλείται άμεσα από μια σοβαρή και ανεπανόρθωτη βλάβη, έχει δικαίωμα να αντισταθεί βίαια για λόγους αυτοάμυνας.

Επιπρόσθετα, ο Bodin, αναγνώριζε τη νομιμότητα της παθητικής ανυπακοής αφού απέρριε από την αρχή της συνείδησης και το φυσικό δίκαιο εθεωρείτο ως αξιωματική και αυταπόδεικτη αρχή στα πλαίσια της θρησκευτικής παράδοσης. Η ανυπακοή ωστόσο δεν συνεπάγεται αυτονόητο δικαίωμα αντίστασης. Η νομιμότητα της παθητικής ανυπακοής περιορίζεται από τον Bodin σε περίπτωση που υπάρχει άμεση παραβίαση του Θεϊκού Νόμου, ή του Φυσικού Δικαίου.

Τέλος, η δυνατότητα προβολής αντίστασης από μέρους των άλλων πολιτικών οργάνων, περιορίζεται αισθητά από την επιχειρηματολογία

του Bodin, σε σημείο που αυτή η δυνατότητα να εξαφανίζεται εντελώς. Ειδικότερα και σε σχέση με την εξουσία των δικαστών να ελέγχουν παραβιάσεις εκ μέρους του μονάρχη, ο Bodin υποστηρίζει ότι στις περιπτώσεις αυτές δεν πρόκειται περί «παράλληλης εξουσίας», αλλά για συμβουλευτικές ή γνωμοδοτικές αρμοδιότητες των τελευταίων. Επίσης, στην περίπτωση των Parlement και των Γενικών Τάξεων, ο Bodin υποστηρίζει ότι μολονότι οι θεσμοί αυτοί είναι απαραίτητοι ως δημόσια όργανα - αξιώματα, εν τούτοις η σύγκλισή τους δεν αποτελεί προϋπόθεση προκειμένου ο μονάρχης να προβεί σε οποιαδήποτε πράξη και δεδομένου ότι ο μονάρχης δεν είναι υποχρεωμένος να δίνει ικανοποιητικές απαντήσεις στα αιτήματά τους, δεν υπάρχει ιδιαίτερος λόγος για τον τελευταίο να παραβλέπει εντελώς τα αιτήματά τους· εξ' άλλου εάν αναλάβει την ευθύνη αυτής της παράβλεψης, αναλαμβάνει παράλληλα από μόνος του και το ρίσκο της διατάραξης των ισορροπιών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η ιδέα που απασχόλησε τον Bodin ήταν η δημιουργία ενός κυρίαρχου κράτους, ικανού να επιφέρει θρησκευτική ανοχή και γαλήνη μεταξύ των συγκρουόμενων χριστιανικών δογμάτων και των πολιτικών οργανώσεων.

Θεωρεί πως αυτό το κυρίαρχο έθνος - κράτος συνιστά τη μόνη ικανή οργάνωση για την επίτευξη των σκοπών της θρησκευτικής και της εθνικής ανάπτυξης. Η αρμονία και η αντίθεση, φαίνονται ότι είναι σύμφυτα στοιχεία στη θεωρία του Bodin για τη φύση και τη λειτουργία της πολιτείας, στον αβέβαιο μεταβαλλόμενο κόσμο του 16^{ου} αιώνα.

Ωστόσο ο σκοπός του Bodin, δεν είναι βιογραφικός ούτε ιστορικός. Ενδιαφέρεται να δημιουργήσει μια πολιτική και κοινωνική θεωρία, η οποία εκτός του ότι επιτρέπει την κατανόηση των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων, περιέχει τα πρακτικά παραδείγματα και ιδέες για την πολιτική δράση στην κοινωνία και στην κυβέρνηση.

Ο Bodin είναι ο θεωρητικός που συμμετέχει στα πολιτικά γεγονότα της χώρας του, με αποτέλεσμα να πρέπει να συσχετίσει τη θεώρησή του, με τις πολιτικές συνθήκες μέσα από τις οποίες η θεωρία ανεπτύχθη.

Ο Bodin ήταν ένας πολιτικός φιλόσοφος με πνευματικές φιλοδοξίες. Σκόπευε σε μια συστηματική θεώρηση, με την πίστη, πως συγκρίνοντας

τους νόμους διαφόρων χωρών, θα μπορούσε να ανεύρει γενικά ισχύουσας αρχές. Πίστευε στη συγκριτική μέθοδο, χρησιμοποιώντας την ιστορία, για να δείξει τις διαφορές μεταξύ των πολιτικών συστημάτων. Ήταν όμως περισσότερο παραδοσιακός από τον Machiavelli. Έψαχνε για το απόλυτο καλό, θέλοντας να δυναμώσει το κράτος, ενδιαφερόμενος όμως και για τη νομιμότητα των πολιτικών σχέσεων. .

Ο Bodin θεωρείται ο πρώτος, ο οποίος συνέλαβε την έννοια της κυριαρχίας, σαν τη νόμιμη απεριόριστη δύναμη δημιουργίας του νόμου.

Παρά το γεγονός ότι πιστεύει ότι η μοναρχία είναι η καλλίτερη μορφή εξουσίας, δεν τη θεωρεί σαν την αρμόζουσα σε όλους τους λαούς. Έτσι, η μορφή εξουσίας κατά τον Bodin εξαρτάται από το κλίμα και το φυσικό περιβάλλον. Ιδανικό του Bodin ήταν ένας καλά υπηρετούμενος βασιλιάς, στηριζόμενος σε μια δύναμη που να λειτουργεί καλά από μόνη της, έχοντας σαν αποτέλεσμα την ορθή συμπεριφορά του μονάρχη, που νομιμοποιείται μέσω των νόμων που ο ίδιος θέτει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Bodin, Angevin, J., Les six livres de la République. Librairie Jure par J. du Puys. Lyon 1580.

Bodin, J., Les six livres de la République, Paris, 1576.

Bodin, J., Methodes ad facilen historianum cognitionem, Paris 1556.

Bodin, J., Six Books of the Commonwealth, abridged and translated by M.J. Tooley, Basil Blackwell. Oxford 1955.

Bodin, J., Les six livres de la République, Collection, Le jardin du Luxembroug, Librairie de Medicis, Paris 1580.

Bodin, J., De la Demonomanie des sorciers. Librairie Juré par J. du Puys. Paris 1587.

Bodin, J., The six books of Commonwealth, translated by Richard Knolles, Inopsis G. Bishop, London 1606.

Bodin, J., Reponses à M^r et Mme de Malestroit touchant le fait de monnaies et l' enrichissement de toutes choses (1568).

Bodin, J., The Six Bookes of a Commonweale, edited with an introduction by Kenneth Douglas McRae, Hervard University Press, 1962.

Chauviré, R., Jean Bodin, auteur de la Republique, Paris 1914.

Chauviré, R., La pensée religieuse de J. Bodin d'après des documents nouveaux. La Province d'Anjou 1929.

Franklin, J., J. Bodin and the end of Medieval Constitutionalism, 1972.

Franklin, J., J. Bodin and the Rise Absolutist Theory. Cambridge University, Press London 1973.

Franklin, J., J. Bodin and the XVI Century Revolution in the Methology of law and History. N. York, London 1963.

Levis, J.U., J. Bodin «Logic of Sovereignty», Political Studies, University of Windsor - Ontario, 1968.

Reibel, J.M., J. Bodin et le droit public comparé dans ses rapports avec le philosophie de l'histoire - Paris, Thèse droit, 1933.

B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allen, J.V., A History of Political Thought in the Sixteenth Century. Ed.

3e, London 1928.

Allen, J.V., A History of Political Thought in the XVI Century. Ed. 3e,

Londres 1953.

Ameller, M.A., Parlements. Ed. 2e Paris 1966.

Barnavi E., et Descimon R., La Sainte Ligue, le juge et la potence :

l'assassinat du président Brisso - 15 novembre 1591. Editions

Hachette. Paris 1985.

Baudrillart, H.J.L., Jean Bodin et son temps, Paris Cuillaumie, 1953.

Bellussi, G., L'absolutisme politique et la tollerance religieuse dans l'

oeuvre de Jean Bodin, Paris, χ.χ.ε..

Bliss, P., Of Sovereignty, Little Brown and Company, Boston 1885.

Bloch, E., Η φιλοσοφία της Αναγέννησης, (μετ.) Γ.Λιόνης,

Αναγνωστίδης, Αθήνα χ.χ.ε..

Bloch, M., Η φεουδαρχική κοινωνία, Η διαμόρφωση των σχέσεων

εξάρτησης και η διακυβέρνηση των ανθρώπων, Μετ. Μπ.Λυκούδης,

Κάλβος, Αθήνα 1987.

Boise, J., Calvin. Editions Seghers. Paris 1964.

Bourassin, E., Les Cathares. Ed. Lavauzell. Paris 1984.

Bréhier, E., La philosophie du Moyen Age. Editions Albin Michel.
Paris 1949.

Brunnel, P., L'Etat et le Souverain. RUF. Paris 1978.

Burdeau, G., Droit constitutionnel et institutions politiques. Les
institutions de la Ve Republique, Paris 1959.

Cardier, J., Calvin. PUF. Paris 1967.

Casalis, C., Luther, Editions Le Seuil. Paris 1967.

Cerroni, U., Η πολιτική σκέψη. Τόμος Β, μετ. Μπ.Λυκούδης, Εκδ.
Παπαζήση, Αθήνα 1972.

Chatelet, F., Olivier, D. et Pisier-Kouchner, E., l' Histoire des Idées
politiques, Paris, (P.U.F., 1982, coll. Mémentos Themis).

Chauviré, R., Jean Bodin auteur de la République, Paris, Lettres 1914.

Chevallier, J.J., De Machiavel à nos jours, Paris, (Armand Colin,
1949).

Chevallier, J.J., Les grands oeuvres politiques de Machiavel à nos jour.
Editions Armand Colin. Paris 1970.

Church, W., Constitutional Thought in Sixteenth Century France.
Cabridge 1941.

Clamageran, J.J., Histoire de l' imbôt en France, Paris 1867-76.

- Cohen, H.E.**, Recent Theories of Sovereignty, The University of Chicago Press, Chicago 1937.
- Cottret, B.**, Terre d' exil. Editions Ambier. Paris.
- Creté, L.**, Coligny. Fayard 1985.
- Delumeau, J.**, Naissance et affirmation de la Réforme. PUF. Paris 1965.
- Derathé, R.**, La place de Jean Bodin dans l'histoire des Theories de la Souveraineté. Paris 1953.
- Diwald, H.**, Martin Luther. Editions Le Seuil. Paris 1985.
- Doucet, R.**, Les institutions politiques de la France au XVIe siècle, Paris 1948.
- Droz, J.**, Histoire des doctrines politiques en France, P.U.F., col. Que Sais-Je, ed. 1948.
- Dumont, F. et Timpbal, P.**, «Gouvernés et gouvernants en France» Moyen Age et XVI s. In Rec Sociologiques J. Bodin, t, XXIV. Paris 1966.
- Durand, Y.**, Cahiers de doléances des paroisses du baillage de Troyes pour les Etats Generaux de 1614. Paris 1966.
- Duverger, M.**, Institutions politiques et droit constitutionnel. Paris 1968.
- Duvernoy, J.**, La religion des Cathares. Ed. Privat. Paris 1977.
- Ebenstein, W.**, Great Political Thinkers, fourth edition, New York, 1969.

Encyclopedia Universalis. Ed. Colin Paris 1970.

Engels, F., The Peasant War in Germany War, progress Publisher,
Μόσχα 1977.

Erlanger, P., La massacte de la Saint-Barthélemy. Editions Gallimard.
Paris 1980.

Estèbe, D., Toscin pour un massacre : la saison des Saint-Barhélemy.
Editions. D' Aujourd' hui. Paris 1975.

Estèbe, J., Joutard, Ph., Labrousse, E., Lecuir, J., La Saint-
Barthélemy ou les résonances d' un massacre. Edition Delachaux
et Nestlé. Paris 1976.

Ferrault, J., Studies in the Renaissance, 1958.

Filmer's Patriarcha and other Political Works, Ed. P. Laslett, 1949.

Garrisson, J., L'Edit de Nantes et sa révocation : Histoire d'une
intolérance. Editions Le Seuil. Paris 1985.

Gentillet, Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en
bonne paix un royaume. Paris 1576.

Giesy, R., Medieval Jurisprudence in Bodin's concept of sovereignty.
Oxford 1957.

Hauser, H., La vie chere au XVIe S, La response de J.Bodin a M. De
Malestrois (1568), Paris, 1932.

Hinsley, F.H., Sovereignty. Cambridge University. Press London, N. York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986.

Hobbes, Th., Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας, τομ. Α'-Β', (εισ.) Α.Μεταξόπουλος, (μετ.) Γ.Πασχαλίδης/Α.Μεταξόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1989.

Horkheimer, M., Απαρχές της Αστικής Φιλοσοφίας της Ιστορίας, Μακιαβέλι, Χομπς, Μώρος, Καμπανέλλα, Βίκο, (μετ.) Τ.Κονδύλης, Κάλβος, Αθήνα 1971.

Janet, P., De l' Antiquité à la fin du XVIIIe siècle.

Janet, P., l' Histoire de la philosophie morale et politique dans l' Antiquité et les temps modernes, (1ere edition 1858), Paris.

Janet, P., L' Histoire de la Science politique dans se rapports avec la morale, 4 ed. 1924, Paris.

Keller, A.S., Lissitzyn O.J., Mann Fr.J., Creation of Rights of Sovereignty through Symbolic Acts 1400-1800, Columbia University Press, New York, 1938.

Kohler, L., Συμβολή στην Ιστορία της Αστικής Κοινωνίας, τομ. Α-Β, μετ. Τ.Κονδύλης, Κάλβος, 1978.

Labrousse, R., l' Introduction à la philosophie politique, Paris, Rivière, 1959.

Lavissee, Er. et Rambeau, A., Les guerres de religion. Histoire général.
t. V.A.Colin, Paris.

Lemaine, A., Les lois fondamentales de la monarchie française d' après
les théoriciens de l' ancien régime, Paris 1907.

Livet, G., Les guerres de religion, PUF, Paris 1977.

Locke, J., Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, Δοκίμιο με θέμα
την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας,
(εισ./μετ./σχ.) Π.Μ.Κιτρομηλίδης, Γνώση, Αθήνα 1990.

Lot, F. et Fawtier, R., Histoire des institutions françaises au Moyen
Age. t, II 1958.

Luce, S., Histoire de Bertrand Duguesclin et Histoire de la Jaquerie.

Magdelaine, M. et von Thadden, R., Le refuge Huguenot. Editions. A.
Colin. Paris 1985.

Manuet de Bernado Ares, J., Les corps politiques dans la
«Republique» de J. Bodin.

Mariéjol, J.H., La Réforme, la Ligue et l' edit de Nantes. Histoire de
France d' Ernest Lavissee, Editions Tallandier. Paris 1983.

Maugis, E., Histoire du Parlement de Paris de l' avènement des rois
Valois à la mort d' Henri IV, 3 vols, Paris 1913.

McLlain, Sovereignty in the Present World History (Nº, 5) Feb and June
1950.

- Meinecke, Fr.**, «Machiavelism : The Doctrine of Raison d' Etat and its Place in Modern History. London 1957.
- Mesnard, P.**, L' Essor de la philosophie politique au XVI siècle. 3e éd. Paris 1968.
- Michel, H.**, L' idée des l' Etat, essai critique sur l' histoire des théories sociales et politiques en France depuis la Revolution (Paris, Hachette, 1896).
- Michelet, H.M.**, Histoire de France. Bλ. La guerre de cent ans. Paris, 1853.
- Miquel, P.**, Les guerres de religion. Fayard. Paris 1979.
- Mousnier, R.**, «La participation des gouvernès à l'activité des gouvernants dans la France des XVII et XVIII siècles», In Rec Soc J. Bodin. Paris 1966.
- Neale, J.E.**, The age of Catherine of the Medici, Bradford and Dickens, London, 1943.
- Nelli, R.**, La vie quotidienne des cathares du Languedoc au XIII siècle. Editions Hachette. Paris 1978.
- Nelli, R.**, Le phénomène cathare. Editions Privat. Paris 1978.
- Nelli, R.**, Les Cathares. Editions Grasset. Paris 1972.
- Nouailhait, Y.H.**, Histoire des doctrines politiques aux Etats-Unis, Paris, P.U.F., 1969.

Oldenbourg, Z., Le bûcher de Montségur. Editions Gallimard. Paris 1959.

Pasquier, E., De l' autorite royale, Ecrits politiques, Dorothy Thickett ed, Geneva 1966.

Peyrat, N., Histoire des Albigeois. Editions Harriet. Paris 1985.

Picot, G., Histoire des Etats generaux. Paris 1888.

Plamenatz, J., Man and Society - A critical examination of Some Important. Social and Political Théories from Machiavelli to Marx. Oxford.

Préfot, M., histoire des idées politiques, 9eu ed., Dallor 1986.

Rambaud, A., Histoire de la Civilisation Française, Paris, 2, Vol. Armand Calin, Paris 1885.

Reibel, J.M., Jean Bodin et le droit public comparé dans ses rapports avec la philosophie de l' histoire, Paris, Thèse droit 1933.

Reylos, M., Les sources juridiques de Bodin. Paris.

Reynolds, B., Method for the Easy Comprehensum of History, N.Y. 1948.

Reynolds, B., Proponents of Limited Monarchy in Sixteenth Century. France, Francis Hotman and J. Bodin, N. York, 1931.

Richard, L., Les institutions judiciaires et administratives de l' ancienne France. Paris.

- Romier, L.**, Le royaume de Catherine de Medicis, 2vols, Paris 1925.
- Runkle, G.**, A History of Western Political Theory, The Ronald Press Company, New York, 1968.
- Russel, J.**, Major The Renaissance Monarchy : A contribution to the Periodization of History, The Emory University Quarterly, June 1957.
- Sabine, G.**, Ιστορία των πολιτικών Θεωρών. Εκδ. Πечλιβανίδης, Αθήνα 1961.
- Schmidt, A.M.**, Calvin. Editions. Le Cerf. Paris.
- Scupin, H.Ul.**, La notion de souveraineté dans le oeuvre de J. Bodin. Annales de la Faculté de Droit de l' Université de Lille 1936.
- Seyssel, Cl. de**, La monarchie de France (1519), Jacques Pujol ed. Paris 1961.
- Simonnet**, Les parlements sous l' ancienne monarchie. Paris.
- Skinner, Q.**, The Foundation of Modern Political Thought, τομ. Α'-Β', Cambridge University Press, 1979.
- Stauffer, R.**, La Réforme. PUF. Paris 1974.
- Strauss, L.**, Droit naturelle et histoire. Paris 1954.
- Strohl, H.**, Luther, sa vie et sa pensée. Oberlin, Strasbourg. 1953.
- Abrégé de ses deux gros volumes : L' Evolution religieuse de

Luther jusqu'en 1515 et L' Epanouissement de la pensée religieuse de Luther de 1515 à 1520. PUF. Paris 1962.

Tawney, R., Η χριστιανική Θρησκεία και η Άνοδος του Καπιταλισμού. Εκδόσεις Κάλβος Αθήνα 1979.

Tenenti, A., Milieu XVI siècle debut XVII siècle. Libertisme et Beresie. Annales 18 (1963) 1-19.

Thierry, A., Essai sur la fomration et le progrès du tiers état. Paris, χ.χ.ε.

Thouzellier, Ch., Catharisme et valdéisme en Languedoc. Editions Nauwelaerts. Paris 1969.

Tigar, M., Levy, E., Madaleine, R., Το Δίκαιο και η Άνοδος του Καπιταλισμού, (μετ.), Φ.Αρβαντίσης/Δ.Δέδες, Άλμπατρος, Αθήνα 1981.

Tooley, M.J., Six books on the commonwealth by Jean Bodin. N. York 1955.

Touchard, J., Bodin, L., Jeannin, P., Lavau, G. et Sirinelli, J., L' Histoire des Idées politiques, Paris, P.U.F., 2 volume, coll. Thémis, 3e ed. 1965.

Tuchman, B.W., A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century, Harmondsworth, Middle sex 1980.

- Vaudois, L.**, *Historia*. p. 29, No 465 II H.S, Paris 1985.
- Vihnot, J.**, *Histoire de la Réforme française. De l' edit de Nantes à sa révocation*. Editions Fischbacher. Paris 1934.
- Weber, M.**, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Εκδόσεις «Κάλβος», Αθήνα 1978.
- Wolf, M.**, *Jean Bodin - The Sovereignty - Taxes Paradox - Political Science Quarterly*, Number 2 June, London 1968.
- Zeller, G.**, *Les institutions politiques de la France au XVIe siècle*, Paris 1948.
- Zerner-Chardavoine, M.**, *La Croisade albigeoise*. Editions Gallimar-Julliard. Archives, Paris 1979.
- Αντωνακόπουλος, Α.Λ.**, *Εισαγωγή στην Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών των Νεωτέρων Χρόνων*. Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα. Αθήνα 1980.
- Αντωνακόπουλος**, *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993.
- Βερέμης, Θ.** (επ.), *Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας* : Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel, E.Le Roy Ladurie, Christopher Hill, E.J.Hobsbawn, (μετ/επ.) Γ.Γουλιμή, Παπαζήσης, Αθήνα 1985.
- Βλάχος, Γ.Κ.**, *Πολιτική Θεωρία*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1952.
- Βλάχος, Γ.Κ.**, *Το αίτημα της ισότητας και οι σχέσεις του κράτους και οικονομίας εις την Πολιτειολογίαν του Hobbes και του Spinoza*,

Επιθεώρησης Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, Νο 3-4,
Αθήνα 1956.

Κιτρομηλίδης, Π., Νεότερη Πολιτική Θεωρία Ι. Θεωρίες του
Κοινωνικού Συμβολαίου (Hobbes, Locke, Rousseau), Α.Σάκκουλας,
Αθήνα 1984.

Νούτσος, Π., Ο Νομιναλισμός. Οι κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις
της υστερομεσαιωνικής φιλοσοφίας, Κέδρος, Αθήνα 1980.

Ψυχοπαίδης, Κ., Γένεση και θεμελίωση κανόνων στην Πολιτική
Θεωρία, Αμητός στη μνήμη του Φ.Αποστολόπουλου, Αθήνα 1984.

Ψυχοπαίδης, Κ., Ο κανονιστικός Montaigne, Λόγου Χάριν, τχ. 3,
Αθήνα 1992.